

Godsdienst voor Driestar-vmbo-ers

Wat hebben Vmbo-leerlingen op het Driestarcollège nodig in de lessen godsdienst om als een christen te kunnen leven en in de maatschappij te staan?

Jacolien Cazant

Opleiding godsdienstdocent 2e graad

Christelijke Hogeschool Ede

Begeleider: Laurens Snoek

1e beoordelaar: Jan Marten Praamsma

2e beoordelaar: Corrie de With

Juni 2018

Inhoud

Voorwoord	5
Aanleiding en voorstudie.....	6
Doel- en vraagstelling.....	7
Hoofdstuk 1 Wat is voor de Vmbo-leerling helpend gezien de vorming van een persoonlijke christelijke identiteit?.....	8
1.1 Cognitieve ontwikkelingen van de adolescent.....	8
1.1.1 Fase 1 tot en met 3 van Piaget	8
1.1.2 Fase 4 die start in de adolescentieperiode	8
1.1.3 Naar de praktijk van het vak godsdienst.....	9
1.2 Ontwikkeling van identiteit	9
1.2.1 Ontwikkeling van het zelf	10
1.2.2 Ontwikkeling van identiteit	10
1.2.3 Kritiek op deze theorie van James Marcia	12
1.3 Wat betekent de theorie van Marcia over de ontwikkeling van identiteit voor de godsdienstlessen?	13
1.3.1 Existentiële vragen stellen is een vorm van exploreren.....	14
1.3.2 Lijnen van de theorie van Marcia naar godsdienstonderwijs belicht vanuit de artikelen van Visser, Van Ekris en Dekker.	15
1.3.3 Exploreren beoordeeld binnen de reformatische wereld	16
Hoofdstuk 2 Wat hebben Vmbo-leerlingen tijdens godsdienstlessen in didactisch en pedagogisch opzicht nodig?	17
2.1 Achtergrond en verloop van de tweedaagse studiebijeenkomst	17
2.2 Gespreksresultaten van de tweedaagse studiebijeenkomst	19
2.2.1 Cognitief	19
2.2.2 Affectief.....	20
2.2.3 Attitudinaal.....	21
2.2.4 Regulatief	22
2.2.5 Vmbo als voorbereiding op een beroepsgerichte opleiding.....	22
Hoofdstuk 3 Welke manier van denken kenmerkt de Vmbo-leerling?	23
Paragraaf 3.1 Praktijkonderzoek volgens OP11.....	24
3.1.1 Opzet en werkwijze van het praktijkonderzoek.....	24
3.1.2 Resultaten en conclusies van het praktijkonderzoek.....	25
Paragraaf 3.2 Hoe de ontwikkeling van moreel denken is beschreven in de literatuur	26
Paragraaf 3.2.1 Piaget en Kohlberg	27
Paragraaf 3.2.2 Haidt en Hoffman en rapport van Wim Fieret.....	30

Hoofdstuk 4 Waar hebben de Vmbo-leerlingen zelf behoefte aan als het gaat om de inhoud van het vak godsdienst en hun vorming?.....	32
Paragraaf 4.1 De inhoud van het godsdienstonderwijs op het Driestar College	33
Inleiding.....	33
4.1 De inhoud van het vak godsdienst.....	34
4.1.1 Geloven met hoofd, hart en handen	34
4.1.2 Levensvragen.....	35
4.1.3 Voorbereiden op het staan in de maatschappij.....	35
4.1.4 Kerkgeschiedenis	36
4.1.5 De Bijbel	37
Paragraaf 4.2 De manier waarop er godsdienst wordt gegeven op het Driestar College.....	37
4.2.1 De godsdienstdocent.....	37
4.2.2 Werkvormen in de godsdienstles	38
Paragraaf 4.3 Literatuur en praktijkonderzoek.....	38
4.3.1 Lijnen vanuit het literatuuronderzoek van hoofdstuk 1 naar de uitkomsten van de enquête	38
4.3.2 Lijnen vanuit het literatuuronderzoek van hoofdstuk 2 naar de uitkomsten van de enquête	39
4.3.3 Lijnen vanuit het literatuuronderzoek van hoofdstuk 3 naar de uitkomsten van de enquête	41
Hoofdstuk 5 Hoe kijken oud-leerlingen terug op de godsdienstlessen en hun vorming op het Driestar College?.....	42
Paragraaf 5.1 De inhoud van het godsdienstonderwijs op het Driestar College	43
5.1.1 Geloven met hoofd, hart en handen	43
5.1.2 Levensvragen.....	44
5.1.3 Voorbereiden op de maatschappij	45
5.1.4 Kerkgeschiedenis	45
Paragraaf 5.2 De manier waarop er godsdienst wordt gegeven op het Driestar College.....	45
5.2.1 De godsdienstdocent.....	45
5.2.2 Werkvormen.....	47
5.3 Lijnen vanuit het literatuuronderzoek naar het praktijkonderzoek.....	47
5.3.1 Lijnen vanuit de literatuur naar praktijkonderzoek onder oud-leerlingen.....	47
5.3.2 Verschillen tussen wat de huidige leerlingen en oud-leerlingen vinden.....	48
Hoofdstuk 6 Wat betekenen de antwoorden op de deelvragen 1 t/m 5 voor de docenten, het curriculum en de invulling van de godsdienstlessen?	50
6.1 Wat betekenen de antwoorden van hoofdstuk 1 t/m 5 voor de inhoud van de godsdienstlessen?	50
6.1.1 Gezien de identiteitsontwikkeling	50

6.1.2. Gezien de cognitieve ontwikkeling	51
6.1.3 Gezien de voorbereiding op het staan in de maatschappij.....	52
6.2 Wat betekenen de antwoorden van hoofdstuk 1 t/m 5 voor de godsdienstdocent?.....	54
6.3 Wat betekenen de antwoorden van hoofdstuk 1 t/m 5 voor het curriculum?.....	56
Literatuurlijst.....	58
Bijlage 1A 'Visie en ambitie' De aanleiding voor een tweedaagse studiebijeenkomst van sectie godsdienst Vmbo.....	59
Bijlage 1b Agenda voor tweedaagse studiebijeenkomst	63
Bijlage 1c Uitkomst tweedaagse bijeenkomst sectie godsdienst Vmbo	66
Bijlage 2 Gegevens vanuit tevredenheidsonderzoek Driestarcollege onder leerlingen en schoolverlaters.....	71
Bijlage 3 Artikel in Nederlands Dagblad Ds. P.J Visser en ds. C.M. A Ekris.....	73
Bijlage 4a Onderzoeksopdracht OP11	79
Bijlage 4b Verbatim gesprek met 4 groepjes van 2 GT-leerlingen over een moreel vraagstuk	82
Bijlage 5 Uitslag enquête leerlingen VMBO GT 1 en 2 en 3	97
Bijlage 6 Uitslag enquête onder oud-leerlingen van VMBO	119

Voorwoord

Afstuderen voor een opleiding is geen sinecure. Ook dit onderzoek is gegaan met ups en downs. De ene periode was ik vol goede moed en met enthousiasme bezig, maar er zijn ook tijden geweest met veel twijfel en ook aanvechting.

Nu is het dan afgerond en ligt het hier voor u.

Het is mijn verlangen dat dit onderzoek echt dienstbaar is voor de godsdienstsectie Vmbo van het Driestar College. Dat we van hieruit gefundeerde stappen kunnen ondernemen om onze leerlingen van dienst te zijn.

Ik vond mijn diepste verlangen verwoord door drs. Els J. van Dijk en ik weet bijna zeker dat dit ook het verlangen is van de hele godsdienstsectie. Drs. Van Dijk beschrijft dit in het boek 'De hunkerende generatie' (2011). Ik gebruik haar woorden in aangepaste vorm naar mijn verlangen:

'Het is ons verlangen dat wij, als (godsdienst)docenten, in onze jongeren een verlangen weten te wekken naar een leven met God. Een verlangen naar een geestelijk leven in plaats van een leven zoals deze wereld en onze cultuur presenteert.'

'Dit zal alleen lukken als wij ook in ons een diep verlangen naar God omdragen en dit aan onze jongeren tonen.' (Van Dijk, 2011, p.76)

Dit zijn diepe woorden en het kan alleen vorm krijgen als we zelf dichtbij de Heere leven én ook in ons curriculum de ruimte en de rust inbouwen, zodat we niet gejaagd door de stof heen gaan, maar komen tot een werkelijke ontmoeting.

Mijn dank gaat ook uit naar de sectie godsdienst van het Vmbo van het Driestar College, voor het gestelde vertrouwen.

Mijn dank gaat uit naar mijn begeleider, Laurens Snoek. Ik vind het fijn dat je mijn begeleider bent. Bedankt voor de mooie gesprekken. Ik voel me geestelijk met je verbonden, in één en hetzelfde verlangen, in één en dezelfde strijd.

Mijn dank gaat zeker uit naar alle leerlingen die de moeite hebben genomen om alle vragen te beantwoorden.

En veel dank aan alle predikanten en catecheten die van hun catechesetijd hebben willen afstaan om mee te werken aan dit onderzoek.

Ds. Breure uit Waarder en zijn catechisanten, ds. Simons uit Montfoort en zijn catechisanten, ds. Hogendoorn uit Katwijk aan Zee en zijn catechisanten, ds. Veerman uit Katwijk aan Zee en zijn catechisanten, ds. Kater uit Waarder en zijn catechisanten en ds. den Kempeneers uit Katwijk aan Zee en zijn catechisanten, dhr. Both uit Woerden en zijn catechisanten, dhr. Oudenaarden uit Bodegraven en zijn catechisanten, dhr. de Mooij uit Lisse en zijn catechisanten, dhr. van der Spek uit Moerkapelle en zijn catechisanten

Kamerik, juni 2018

Aanleiding en voorstudie

Het Driestar College, waar ik sinds 2012 werkzaam ben als docent zorg en welzijn, is een christelijke school voor voortgezet onderwijs op reformatorische grondslag. Dat betekent dat de school zich wil baseren op de Bijbel als Gods Woord. De school erkent de Drie Formulieren van Enigheid als samenvatting van de kernwaarden van de Bijbel. Zij heeft drie vestigingen namelijk in Gouda, Lekkerkerk en Leiden. In Gouda kunnen leerlingen op alle niveaus hun diploma halen. In Leiden en Lekkerkerk geldt dit alleen voor de leerlingen van Vmbo-GT. De leerlingen op andere niveaus gaan na het 2^e (basis-kader) of 3^e leerjaar (havo en atheneum) naar Gouda om daar hun studie voort te zetten.

De Vmbo-godsdienstdocenten van deze drie vestigingen zijn in het begin van dit schooljaar, 2016-2017, bij elkaar gekomen om twee dagen diepgaand te spreken over het huidige curriculum van het vak godsdienst. De doelstelling voor deze tweedaagse was als volgt: “De teamgeest van de sectie godsdienst Vmbo GT, versterken en wezenlijke stappen zetten in het doordenken en herzien van het curriculum”. Langere tijd bestaan er in deze godsdienstsectie vragen over dit curriculum. Voldoet het huidige curriculum aan hetgeen onze Vmbo-leerlingen het meest nodig hebben. Hebben zij op het gebied van godsdienst na de Driestar-periode voldoende handvatten meegekregen om als christen in de maatschappij staande te blijven? Vermoeien we onze leerlingen niet met kennis waar ze weinig mee kunnen en laten we aan de andere kant niet belangrijke zaken en/of vaardigheden liggen in de godsdienstlessen? (*Bijlage 1a*)

Het Driestar College is een Reformatorische school en wil daarom onderwijs bieden dat gebaseerd is op het Woord van God en de daarop gebaseerde gereformeerde belijdenissen.

Op de site van het Driestar College kun je lezen hoe de school in heel haar doen en laten zich wil laten leiden door de absolute waarden van de Bijbel en de drie belijdenisgeschriften; de Heidelbergse Catechismus, de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Dordtse leerregels. Het doorgeven van Gods woord en van cultuur wordt beschouwd als de kern van het onderwijs. Om die reden wil de school de leerlingen kennis bijbrengen vanuit Gods Woord, de kerkgeschiedenis en de christelijke cultuurgeschiedenis. Dit komt tot uiting in gezagsverhoudingen en de houding tegenover elkaar. De school wil een goed pedagogisch-didactisch klimaat bieden.

Vanuit deze grondslag is de visie op het onderwijs beschreven. Op de Driestar gaat men uit van een Bijbels mensbeeld; de mens is geschapen door God en heeft ieder persoonlijk gaven ontvangen. Die gaven mogen in het onderwijs verder ontdekt en ontplooid worden. De mens is ook een zondig mens na de zondeval in het paradijs. Alleen uit genade en door de werking van Gods Geest komen we tot geloof in Jezus Christus. Jongeren hebben daarom sturing, structuur en begeleiding nodig op weg naar de volwassenheid. De school heeft als doel om de leerlingen kennis, houding en vaardigheden te leren om succesvol door te stromen naar een vervolgstudie. Ook wil de school leerlingen voorbereiden op hun toekomstige plaats in de samenleving. Dat zij een bijdrage kunnen leveren aan de maatschappij vanuit een Bijbelse identiteit. Ook wil de school een bijdrage leveren in persoonlijke ontwikkeling van elke leerling. Dat de leerling op zelfstandige wijze denkt en handelt en zich leert baseren op de Bijbelse normen en waarden. Het belangrijkste is dat ze komen tot het geloof in Christus Jezus en dat door de vernieuwende werking van Gods Geest, Christus gestalte krijgt in het leven van elke leerling.

Deze grondslag en onderwijsvisie geldt voor alle medewerkers die op de Driestar werkzaam zijn. In alle vakken moet dit op één of andere wijze gestalte krijgen. Maar dit geldt zeker voor het vak godsdienst. Het verlangen van alle leden van de godsdienstsectie is erop gericht werkelijk gestalte te

geven aan deze onderwijsdoelen. Tegelijkertijd is er al langere tijd twijfel of we met het huidige curriculum beantwoorden aan deze onderwijsdoelen. De vraag leeft of het curriculum niet aangepast moet worden om deze doelen te bereiken.

In de naam van het Driestar College klinkt de visie door dat de opvoeding en vorming van onze jongeren zich voltrekt op drie gebieden, ten eerste in het gezin. De ouders dragen in dezen de grootste verantwoordelijkheid. Daarnaast de kerkelijke gemeente en de school. Mooi als deze drie opvoeders gezamenlijk staan voor het ene doel en verlangen en bidden dat onze kinderen dichtbij de Heere en Zijn Woord leven. De sectie godsdienst is twee dagen bij elkaar geweest om zich te bezinnen op haar bijdrage in deze vorming en opvoeding.

Doel- en vraagstelling

Doelstelling:

Het opleveren van een adviesrapport aan de sectie godsdienst van het Driestar College over een eventuele vernieuwing van het curriculum van het godsdienstonderwijs van het Vmbo op het Driestar College.

Vraagstelling:

Wat hebben Vmbo-leerlingen op het Driestar College in deze fase van hun ontwikkeling nodig in de lessen godsdienst om als een christen te kunnen leven en in de maatschappij te staan? Welke gevolgen heeft dit voor het curriculum?

Deelvragen:

1. Wat hebben Vmbo-leerlingen nodig in deze fase van identiteitsvorming op het gebied van christelijk geloof? (literatuuronderzoek)
2. Wat hebben Vmbo-leerlingen nodig op pedagogisch en didactisch niveau tijdens de lessen godsdienst? (literatuuronderzoek)
3. Welke manier van denken kenmerkt de Vmbo-leerling?
(praktijkonderzoek aan de hand van de CHE-OP11-methode: Hoe denken en oordelen Vmbo-leerlingen over lastige morele vragen?)
4. Waar hebben de Vmbo-leerlingen zelf behoefte aan als het gaat om de inhoud van de godsdienstlessen en hun vorming?
(praktijkonderzoek door een enquête onder leerlingen van Vmbo 1-4. Over het huidige godsdienstonderwijs; de inhoud en de manier waarop het gegeven wordt)
5. Hoe kijken oud-leerlingen terug op de godsdienstige vorming op het Driestar College?
(praktijkonderzoek door een enquête onder oud-leerlingen van het Driestar College)
6. Wat betekenen de antwoorden op de deelvragen 1 t/m 5 voor de docenten, het curriculum en de invulling van hun (godsdienst)lessen?

Hoofdstuk 1 Wat is voor de Vmbo-leerling helpend gezien de vorming van een persoonlijke christelijke identiteit?

In dit hoofdstuk zal de beantwoording van deelvraag 1 centraal staan.

Wat is gezien de theorie van Marcia, voor Vmbo-leerlingen in deze fase van hun ontwikkeling helpend voor de vorming van hun persoonlijke christelijke identiteit?

De leerlingen op het Vmbo leven in de periode van hun leven die de adolescentiefase wordt genoemd. In deze fase vinden erop lichamelijk, cognitief, emotioneel en moreel gebied allerlei ontwikkelingen plaats. De belangrijkste ontwikkeltaak in de adolescentie is het ontwikkelen van een eigen identiteit. Bij deze ontwikkeling van een eigen identiteit spelen de ontwikkelingen op lichamelijk, cognitief, emotioneel en moreel gebied een belangrijke rol.

Als het gaat om de ontwikkeling van een eigen identiteit hebben we met het vak godsdienst vooral te maken met de cognitieve en morele ontwikkeling. Omdat bij de cognitieve ontwikkeling ook emoties een grote rol spelen (*Van der Wal, De Mooij & De Wilde, 2008*) komt dit ook bij de cognitieve ontwikkeling aan de orde. De morele ontwikkeling wordt beschreven in hoofdstuk 3.

In het komende hoofdstuk zullen de ontwikkelingen worden besproken met telkens weer de verbinding met het vak godsdienst.

1.1 Cognitieve ontwikkelingen van de adolescent

J. Piaget is een psycholoog die een belangrijk aandeel heeft geleverd in de theorie over de cognitieve ontwikkeling. Piaget zegt dat de cognitieve ontwikkeling volgens een vast patroon verloopt. Het is niet een passief registreren en combineren van informatie van buitenaf, maar bij cognitieve ontwikkeling is het belangrijk dat de informatie dusdanig wordt opgenomen en gecombineerd dat het in de persoon zelf zodanig integreert, dat het komt tot nieuw inzicht en nieuw gedrag. (*Slot & Van Aken, 2013*) Hierin zijn vier fasen te onderscheiden. De eerste drie fasen bevinden zich in de kinderjaren. De vierde fase start in de puberteit. In deze fase bevinden de leerlingen zich, die wij zien bij de lessen godsdienst. Daarom beschrijf ik de eerste drie fasen zeer kort en fase 4 uitgebreid.

1.1.1 Fase 1 tot en met 3 van Piaget

In de sensomotorische periode ligt de basis voor de denkontwikkeling in het concreet omgaan met de buitenwereld waarbij zintuigen een grote rol spelen. Met de zintuigen ontdekt een baby de wereld om zich heen. In fase 2 bekijken peuters en kleuters de wereld vanuit zichzelf. Dit is de intuïtieve of pre-operationele fase. In fase 3 kunnen kinderen denken over dingen die ze op dat moment niet daadwerkelijk waarnemen. Ze kunnen ook oorzakelijke verbanden zien, maar ze kunnen nog niet abstract denken. Ze kunnen niet los van de door hen waar te nemen werkelijkheid denken. Dit wordt de fase van concrete denkoperaties genoemd. (*Slot & Van Aken, 2013*)

1.1.2 Fase 4 die start in de adolescentieperiode

De vierde fase is die van de formele denkoperaties. In deze fase ontwikkelt het abstract denken. Men kan nadenken over zaken die ze niet daadwerkelijk aan den lijve hebben ondervonden, of kennen vanuit het leven. Ze kunnen nadenken over wat er zou gebeuren als... Nadenken over mogelijke gevolgen wanneer er iets (fictief) zou gebeuren. Men kan logisch denken, verbanden zien en conclusies trekken.

1.1.3 Naar de praktijk van het vak godsdienst

Leerlingen die wij ontmoeten op het Vmbo kunnen dus nadenken over een situatie die totaal afwijkt van wat op dat moment de werkelijkheid is. Ze kunnen als -dan redeneringen opzetten. Ze kunnen namelijk hypothetisch-deductief denken. Dit wil zeggen dat ze een hypothese en deducties (gevolgtrekkingen) kunnen maken. Ze kunnen allerlei aspecten die een rol zouden kunnen spelen in het probleem dat voorgelegd is bedenken, en ze kunnen allerlei aspecten die een rol kunnen spelen in de oplossing eerst uit elkaar houden om er dan vervolgens logisch en systematisch combinaties van te maken, om te zien of dit werkelijk leidt tot de oplossing. (Slot & Van Aken, 2013)

De vierde fase van formele denkoperaties is in ontwikkeling tijdens de adolescentie. De leerlingen in de brugklas zullen veel minder goed in staat zijn tot formele denkoperaties dan de leerlingen in Vmbo 4. Vandaar dat de behandeling van ethische vraagstukken veel beter op zijn plaats is in het 3^e en 4^e leerjaar, dan in het 1^e of 2^e leerjaar. Want met ethiek wordt een beroep gedaan op het formele denken. De onderwerpen van ethiek gaan vaak over zaken die niet op dat moment in het leven van een leerling een rol spelen, maar die ze wel tegen zouden kunnen komen als ze straks in de maatschappij staan. Het logisch doordenken van gevolgen van bepaalde ethische keuzes zal hun goede handvatten kunnen bieden om straks hun standpunten te verwoorden. Ook zullen de leerlingen van de derde en vierde klas van het Vmbo beter in staat zijn om allerlei aspecten die een rol spelen in een bepaald probleem te bedenken, als ook om logisch en systematisch combinaties te maken in mogelijke oplossingen. Adolescenten kunnen diepgaand nadenken over zichzelf, over de wereld waarin zij leven en hun eigen positie in die wereld.

1.2 Ontwikkeling van identiteit

Wat is identiteit?

Het woordenboek 'van Dale' zegt bij identiteit: gelijkheid en eigen karakter. Van der Werff (1985) wordt geciteerd door Slot en van Aken (2013, p.126) met de volgende beschrijving van identiteit: 'de combinatie van essentiële psychische kwaliteiten die een persoon typeren en onderscheidbaar maken'. Een gevoel van identiteit wordt dan omschreven als 'de ervaring van de eigen persoon als unieke, continue, intrinsiek samenhangende en van anderen onderscheidbare eenheid'. Identiteit heeft echter ook een sociale kant: 'Het hebben van een identiteit houdt in, behalve dat ik weet wie ik ben, dat ook anderen mij kennen als diezelfde persoon. Dat anderen ook unieke identiteitskenmerken aan die persoon toekennen. Samengevat verwijst identiteit naar de kenmerken die een persoon een gevoel van eigenheid en continuïteit geven en die die persoon tot één en dezelfde persoon maken in de ogen van anderen. (Slot & Van Aken, 2013)

Dit leren kennen van je eigen identiteit vindt met name plaats in de adolescentie. Dit komt omdat er in deze adolescentiefase zoveel verandert in het leven. Veranderingen in het lichaam; groei en seksuele rijping. In deze fase worden er allerlei nieuwe eisen aan de jongeren gesteld als het functioneren als volwaardig en volwassen individu in de samenleving. Men voltooit een opleiding in deze levensfase, men kiest nieuwe studierichtingen voor een beroep, het loslaten van het ouderlijk gezin, het verwerven van zelfstandigheid op sociaal, financieel en emotioneel gebied. Het aangaan van intieme verbindingen en het maken van levensbeschouwelijke keuzes. Het zijn vaak keuzes waarvan men wel beseft dat ze grote gevolgen hebben voor je leven en niet altijd makkelijk meer veranderd kunnen worden. (Slot & Van Aken, 2013)

Kortom: in de adolescentiefase begint een heel proces naar het volwassen worden. Een proces vaak van strijd en vragen.

Het is essentieel dat wij als godsdienstdocenten ons daarvan bewust zijn. Wat is er mooier dan dat onze godsdienstlessen in dit proces van ontwikkeling van eigen identiteit een positieve bijdrage zullen mogen leveren. In de komende paragrafen gaat het over deze ontwikkeling, gezien vanuit de theorie van James Marcia omdat deze geldt als het meest toonaangevend binnen de Reformatorische scholen. Maar ook Martine Delfos, een psycholoog die veel boeken en artikelen heeft geschreven over de ontwikkeling van kinderen en adolescenten, neemt de theorie van Marcia over als zij de ontwikkeling van identiteit in de adolescentiefase beschrijft.

1.2.1 Ontwikkeling van het zelf

In deze ontwikkeling van identiteit kun je twee dingen onderscheiden; het zelfconcept en de zelfwaardering. Het zelfconcept verwijst naar alle categorieën en dimensies waarin we onszelf zien; als kind van, als leerling, als sporter, als vriend, als...

Zelfwaardering gaat veel meer over de evaluatie van onszelf op alle verschillende dimensies en categorieën; ik ben een goede vriend, een matige sporter... In deze zelfwaardering is een belangrijk onderscheid te maken tussen het baseline-zelf en het barometer-zelf, waarin baseline-zelf een langetermijnvisie is op jezelf. Deze kan veranderen, maar dat gaat heel geleidelijk. De barometer-zelf verandert bij onmiddellijke ervaringen, een slecht cijfer bepaalt je mening over of je een goede of matige leerling bent. Daarnaast kunnen we globaal naar onszelf kijken en specifiek naar één domein (sporter, leerling). Je kunt over jezelf als leerling een heel ander beeld hebben dan over jezelf als sporter. (Slot & Van Aken 2013)

Over de ontwikkeling van 'het zelf' is een aantal theorieën. Ten eerste de Looking Glass theorie van Cooley (1902). Volgens deze theorie is 'het zelf' het resultaat van een sociaal proces, waarin we leren onszelf te zien zoals anderen ons zien. Vooral adolescenten zijn erg gevoelig zijn voor de mening van anderen over henzelf. Dit heeft te maken met het feit dat adolescenten zich steeds beter kunnen voorstellen wat anderen denken.

De sociale context van een leerling is erg belangrijk als het gaat om zelfconcept en zelfwaardering. Leerlingen die emotioneel stabiel zijn hebben vaak een hogere waardering voor zichzelf. Ook als leerlingen opgroeien in een stabiel gezin, waar warmte en waardering wordt gegeven, werkt dit positief mee aan zelfwaardering. De leerlingen die op school betere resultaten hebben, hebben ook een positievere zelfwaardering. Sekse maakt ook verschil. Jongens waarderen zichzelf vaak net iets meer dan meiden. (Slot & Van Aken, 2013)

1.2.2 Ontwikkeling van identiteit

Identiteit valt te omschrijven als: 'Alle factoren die bepalen wie je bent en hoe je bent'. (Van der Wal, De Mooij & De Wilde, 2008) Om te weten wie je bent en hoe je bent, zal je inzicht in jezelf moeten hebben. Zo is 'het zelf', het zelfbeeld, een belangrijke component in je identiteitsvorming. Het gevoel van identiteit bestaat voornamelijk uit het gevoel een unieke en innerlijk samenhangend persoon te zijn, ondanks alle veranderingen. Het ontwikkelt zich vaak in relatie tot anderen, tot andere identiteiten. Identiteit geeft aan hoe mensen zichzelf zien. Dit kan net als bij 'het zelf' specifiek voor één domein gelden of globaal; de mens in totaliteit. (Van der Wal, De Mooij & De Wilde, 2008)

Een belangrijke theorie die globale identiteitsontwikkeling beschrijft, is die van Erikson. James Marcia heeft deze theorie verder uitgebouwd. Erikson en Marcia gebruiken de term 'ego-identity' om de globale identiteit aan te geven die je ontwikkelt in de adolescentie, nadat je een psychosociale crisis hebt meegemaakt. Als je goed uit deze crisis komt ben je in het bezit van samenhangende waarden, doelen en ideeën die weergeven wie je bent. (Slot & Van Aken, 2013) Volgens Marcia zijn in je

identiteit je motieven, vaardigheden, ideeën en individuele geschiedenis samengebracht. (Marcia, 1993) Om een identiteit te vormen moet je enerzijds exploreren, dat wil zeggen; allerlei keuzemogelijkheden uitproberen, en anderzijds bindingen aangaan zoals beroepskeuze, relaties, geloof. Hoe sterker uiteindelijk jongeren zich met deze gemaakte keuzes innerlijk verbonden voelen, hoe duidelijker en stabiel hun identiteitsgevoel is. (Slot & Van Aken, 2013)

Erikson stelt dat de levensloop bestaat uit acht ontwikkelingsfasen. In elke periode van een mensenleven zijn er specifieke taken. Zo ontdekt een peuter dat hij een eigen individu is met een eigen wil. Hij ontvangt bemoediging vanuit zijn omgeving om dit te ontplooiën, maar hij komt ook in conflict met zijn omgeving die beperkingen stelt. Bijvoorbeeld; 'niet aan de geluidsinstallatie komen'. De uitkomst van dit proces bepaalt mede in hoeverre iemand een gevoel van autonomie heeft ontwikkeld of een gevoel van twijfel. Met deze uitkomst gaat hij naar een volgende ontwikkelingsfase, waar een nieuwe taak wacht.

De vijfde ontwikkelingsfase is die van adolescenten. De jongere komt voor de noodzaak te staan om een eigen identiteit als volwassene te vormen. De taak waar Erikson over spreekt die passend is bij de adolescentiefase, is de taak van de crisis van identiteit en identiteitsverwarring. Deze ontwikkeling van identiteit is door James Marcia uitgewerkt en ook empirisch onderzocht. Individuen bij wie de identiteit beter gevormd is, weten beter wie zij zijn in vergelijking met anderen, op welke punten ze verschillend zijn van anderen en op welke punten ze lijken op anderen. Ze kennen ook beter hun sterke en zwakke kanten.

De definitie van identiteit formuleert Marcia als volgt: 'In je identiteit zijn je motieven, vaardigheden, ideeën en individuele geschiedenis samengebracht.' (Marcia, 1993, p.20)

Marcia beschrijft dat we om een identiteit te vormen, verschillende bindingen moeten aangaan zoals beroepskeuze en relaties nadat verschillende keuzemogelijkheden op deze gebieden zijn uitgetoetst. Dit wordt door hem exploraties genoemd. (Marcia, 1993)

Aan de hand van deze twee dimensies; exploraties en bindingen, onderscheidt Marcia vier stijlen die aangeven hoe adolescenten omgaan met identiteitskwesies.

1 Identity achievement status.

Men heeft een identiteit bereikt nadat men in de adolescentiefase allerlei exploraties heeft gehad en daarna bindingen is aangegaan. Men heeft bijvoorbeeld allerlei studierichtingen onderzocht, open dagen bezocht (exploraties) maar uiteindelijk een studierichting gekozen naar tevredenheid (binding).

2 Foreclosure status

Men heeft een identiteit bereikt nadat de identiteitsontwikkeling vroegtijdig is afgesloten. Dit wil zeggen dat men bindingen is aangegaan, maar dat hieraan geen periode van exploratie is voorafgegaan. De bindingen zijn geen weloverwogen keuzes, maar eerder het resultaat van de wens van ouders.

3 Moratorium status

Het bereiken van een volwassen identiteit wordt uitgesteld. Men is nog steeds aan het exploreren. Soms gaat men wel bindingen aan, maar die blijven nog vaag. De adolescent is nog op zoek naar wat het belangrijk vindt in het leven.

4 Identity diffusion status

Dit is een status waarin nog verwarring is over de identiteit. Ze hebben vaak al een periode van exploratie achter de rug, maar zijn nog geen verbindingen aangegaan. Ze hebben qua studie/beroep nog geen richting bepaald. (Marcia, 1993)

Christien Brinkgeve, sociologe, wordt in De Volkskrant (13 maart 2004) geciteerd als zij haar boek 'Vroeg mondig, laat volwassen' in één kernzin samenvat met de zin dat 'tegenwoordig de jeugdperiode schier eindeloos duurt. De jeugdperiode wordt naar twee kanten opgerekt. Enerzijds worden kinderen in biologisch opzicht eerder rijp en anderzijds volgen jongeren steeds meer een langere opleiding'. Men geniet van volwassen geneugten als seksualiteit en geld uitgeven en uitgaan, zonder dat zij verantwoordelijkheden van het volwassen leven dragen en bindingen aangaan. (Brinkgeve, 2009) De moratorium status lijkt in onze tijd dus erg lang te duren.

Drs. Els van Dijk geeft in het boek; 'De hunkerende generatie' (2011) een aantal oorzaken daarvoor aan. Als eerste het feit dat jongeren in een informatiemaatschappij opgroeien. Jongeren hebben de beschikking over ontzettend veel informatie maar dit is iets anders als het ontwikkelen van denkvermogen en het vormen van een visie op de werkelijkheid. Ze worden daarnaast ook elke dag overladen met informatieprikkels. Dit maakt het lastiger om je langere tijd diepgaand te concentreren. Het is zo heel moeilijk om in deze informatieberg hun eigen weg en visie te vinden, waardoor ze ook afhaken en geen zoektocht aangaan.

Ten tweede is er een veelheid van dingen die jongeren bezighouden en dat maakt het lastig om werkelijk bij hen binnen te komen en werkelijk aandacht te hebben voor een thema wat langs komt. Langskomt inderdaad, maar het hart niet echt raken. Els van Dijk schrijft: 'de veelheid smooit het verlangen naar een nieuw en ander leven. Maakt dat zelfs ondenkbaar' (Van Dijk, 2011,p.57)

De groep adolescenten die volwassen wordt in identiteitsverwarring, in de status van identity diffusion, lijkt groter te worden. De cultuur waarin wij leven lijkt hierin een grote rol te spelen. Een cultuur die gekenmerkt wordt door individualisme, genieten en hedonisme. Op tal van manieren komt het in onze tijd tot ons, dat het leven als het even kan 100% moet zijn. 100% in je huwelijk, in je baan, op vakantie, in de studie en steeds minder noties van zelfopoffering, dienen, volharding en trouw. Dit alles maakt het jongeren niet makkelijk om zich te durven binden, men blijft exploreren omdat er altijd een idee blijft leven dat je het nog beter kunt krijgen.

1.2.3 Kritiek op deze theorie van James Marcia

Er kwam kritiek op deze theorie omdat men vond dat er te weinig aandacht is voor de context waarin de ontwikkeling van identiteit plaatsvindt. De theorie zou er te veel vanuit gaan dat deze identiteitsontwikkeling te veel intern verloopt in de persoon, zonder de factoren uit de context, die deze ontwikkeling positief of negatief beïnvloeden, mee te nemen. Marcia zou daarmee de theorie van Erikson, op wie Marcia bouwt, geen recht doen, want Erikson neemt de context juist wel mee. (Slot & Van Aken, 2013)

Slot en van Aken (2013, p.138) halen aan dat Meeus (1996) de theorie van Marcia aanvult met een onderscheid in twee soorten exploratie; exploratie in de breedte en exploratie in de diepte. Exploratie in de breedte betekent allerlei zaken exploreren en dan bindingen aangaan (zoals Marcia beschrijft). Exploratie in de diepte gaat meer over het verder exploreren binnen een binding die al is aangegaan, om de binding te verdiepen.

Empirisch onderzoek laat zien dat de ontwikkeling naar een volwassen identiteit plaatsvindt van identity diffusion naar achievement status, wat de volwassen identiteit wordt genoemd. Maar ook

als deze bereikt is, kan dit, door allerlei gebeurtenissen in het leven, weer veranderen. Bovendien kun je als volwassene anders gaan kijken naar de bindingen die je bent aangegaan om vervolgens nieuwe bindingen aan te gaan. Er kan ook sprake zijn van een terugval, van een volwassen identiteit naar een minder volwassen identiteit. Ook hebben lang niet alle jongvolwassenen de achievement status bereikt. Allerlei factoren kunnen ervoor zorgen dat dit proces vertraagd wordt, zoals factoren binnen de persoonlijkheid, binnen familie en leeftijdgenoten of binnen culturele achtergrond.

Ouders hebben een sterke invloed op de identiteitsontwikkeling. Als jongeren veilig gehecht zijn, uit een stabiel gezin komen, heeft dit positieve werking op de identiteitsontwikkeling. Ook hoe ouders betrokken zijn bij de studie en het wel en wee van hun kinderen. Vaders spelen in dit proces een belangrijke rol omdat zij hun kinderen vaak aanmoedigen en de ruimte geven tot exploratie. Moeders spelen in dit proces een andere rol. Zij moedigen juist hun kinderen aan om bindingen aan te gaan en verstandige, duidelijke keuzes te maken.

Ook sociale omstandigheden beïnvloeden de identiteitsontwikkeling. Armoede belemmert vaak adolescenten om zich te exploreren. Ook kunnen zij lang niet altijd een studie volgen die zij graag zouden willen, vanwege financiële problemen. Armoede kan leiden tot stress in het gezin en een minder stabiele thuisbasis. Armoede kan leiden tot een minder positief zelfbeeld.

Als adolescenten deel uitmaken van een betrokken (religieuze) gemeenschap geeft dit adolescenten veel mogelijkheden om sociaal te exploreren en te ontdekken wat zij belangrijk vinden in sociale relaties. Binnen een betrokken gemeenschap worden ook waarden gedeeld. Dit alles zorgt voor een makkelijker binding. (Slot & Van Aken, 2013)

1.3 Wat betekent de theorie van Marcia over de ontwikkeling van identiteit voor de godsdienstlessen?

Als het gaat om de betekenis van de theorie van James Marcia voor de godsdienstlessen, dan is het essentieel dat we onderzoeken bij onszelf in welke mate wij de leerlingen binnen onze lessen laten exploreren, zodat zij betere bindingen aan kunnen gaan met het geloof, zodat het komt tot een persoonlijk doorleefd geloof. Is er, zo kunnen we ons afvragen, binnen onze godsdienstlessen volop ruimte om te exploreren zodat leerlingen zich vrij voelen om hun eigen existentiële vragen te stellen? Welke ruimte is er om existentiële vragen die anderen (andersgelovigen, atheïsten) aan ons, als reformatorische christenen, stellen in het midden te leggen, en te bezien hoe wij ons tot deze vragen verhouden?

In dit verband is het van belang vast te stellen dat de leerlingen van het Driestar College allen een kerkelijke achtergrond hebben en dat hun geloofsontwikkeling dus in de eerste plaats thuis en in de kerk gevoed wordt. Dit bepaalt mede de mate waarin en de manier waarop zij in de godsdienstlessen willen en kunnen exploreren. Om nu concreter en diepergaand te kunnen weergeven wat exploreren ten aanzien van het geloof zou kunnen inhouden, wordt in de volgende paragrafen gebruik gemaakt van twee artikelen over gelovigen binnen de kerken waarin een meerderheid van de Driestarleerlingen een plek hebben. Het gaat om publicaties van ds. P.J. Visser en ds. C. van Ekris. Ook in het boek van Ds. W. Dekker 'Verbonden en vervreemd' kom je deze noties tegen. Zij spreken zich uit over wat zij zien aangaande het karakter van het geloof van veel kerkgangers. Zij beschrijven ook wat het zou moeten zijn. Daarin komen zij dichtbij de opvattingen, wensen en zorgen die de Driestar docenten hebben geuit. Het gaat er nu niet om te onderzoeken in hoeverre hun mening gedragen wordt binnen de kerken, maar om woorden en voorstellingen te vinden die het gewenste exploratiegedrag van scholieren uit die kerken kunnen aanduiden.

1.3.1 Existentiële vragen stellen is een vorm van exploreren

Dominee Paul Visser uit Amsterdam en dominee Kees van Ekris uit Zeist hebben geschreven in het Nederlands Dagblad (*September 2016, bijlage 3*) over de noodzaak van een persoonlijk doorleefd geloof. Deze twee artikelen gingen over gelovigen binnen de kerken. Onze leerlingen zijn ook gelovigen binnen de kerken en ik zag in de woorden van deze drie predikanten lijnen lopen met de theorie van Marcia. Ik citeer stukjes uit de woorden van deze predikanten en schrijf daartussen hoe ik dit verbonden zie met de toepassing van de theorie van Marcia binnen het godsdienstonderwijs.

Zij beschrijven een proces die zij waarnemen in de gemeenten die zij dienen binnen de PKN. Een generatie terug was 'God niet automatisch jouw God en jij niet automatisch Zijn kind'. God moest gezocht en gevonden worden. De verzoening met Christus moest een persoonlijke zaak worden en aan je hart bevestigd door de werking van de Heilige Geest. Deze geloofsworsteling was wezenlijk. In de stadia van Marcia geplaatst kun je zeggen dat je identiteit op geloofsgebied niet zomaar van je ouders overgenomen kan worden (foreclosure) maar echt door strijd (exploratie) je eigen moet worden (achievement identity).

Binnen de PKN krijgt de opgroeiende generatie van kinds af aan te horen dat Jezus op voorhand hun beste Vriend is. Geloof is geworden als 'sluitstuk van een redenering' aldus ds. Visser. Hier heerst het gevaar van foreclosure. De redenering: 'Jezus heeft op Golgotha betaald voor de zonden, dús met mij komt het goed'. Visser beschrijft dit als geloof waar verwondering weg is, geloof zonder een daadwerkelijke bekering, geloof zonder de 'goede strijd' om persoonlijk met God in het reine te komen, een geloof van 'horen zeggen' zonder zelf Zijn overtuigende stem te hebben vernomen. Een geloof dat je jezelf voor een appel en een ei hebt eigengemaakt. Een geloof wat je ook makkelijk kunt combineren met bijna alles van deze wereld. Hij uit zijn zorg daarover en zegt: 'Een geloof dat niet op leven en dood verworven is, wordt niet als een kostbaar geschenk gekoesterd'. Dit is een zin die volgens de theorie van James Marcia bij achievement identity hoort, het is verkregen door exploratie omdat het verkregen is door onderzoek en strijd.

Een geloof zonder de 'goede strijd', een foreclosure geloof (*door mij ingevoegd*) is niet bestand tegen de kritische vragen van een wereld die het zonder God ook prima voor elkaar heeft. Het is ook niet opgewassen tegen de harde werkelijkheid van alledag, waarin je maar al te vaak bitter weinig van God gewaarwordt. Dan blijkt de twijfel maar net onder de oppervlakte te liggen en ze blijkt dieper geworteld dan men zelf vermoedde, zodra ze de kop opsteekt. Geruisloos kan het geloof dan als een verdord blad afvallen. (Ekris, 2016) 'Geloof dat niet ontvonkt is aan de omgang met God, met alle verbijstering en alle verrukking van dien, wordt op den duur een saaie bedoening'. (*Nederlands dagblad, september 2016, ds. P.J. Visser, Geloof onder kerkgangers verdwijnt*)

Dit gevaar treft niet alleen adolescenten die opgroeien in PKN-gemeenten en als vanzelfsprekend God als hun Vriend hebben, maar het treft net zo goed adolescenten die opgroeien in gemeenten waar nog wel degelijk de nadruk gelegd wordt op het persoonlijk van God vernemen, maar waar de mogelijkheid dat dit je te beurt valt, heel klein wordt geacht. Deze adolescenten lopen net zo goed het gevaar van foreclosure als het gaat om geloof. Men blijft gewoon meelopen in de stroom van kerk en traditie, zonder dat het geloof zoals ds. Visser het schrijft; 'ontvonkt is aan de omgang met God met alle verbijstering en alle verrukking van dien. Men kan in de modus vervallen van dodelijke lijdelijkheid, die even dodelijk is als geloof als vanzelfsprekendheid.'

Deze noodzaak tot een levend persoonlijk geloof met daarin een hechte band met Christus Jezus benadrukt wordt ook om een andere reden benadrukt door ds. Wim Dekker in zijn nieuwste boek: 'Verbonden en vervreemd' (2018). Op pagina 22 schrijft hij: 'We moeten een hechte band met Christus hebben om het vol te houden in een context van krimp en in een multiculturele en multireligieuze samenleving. Ds. Dekker (2018) beschrijft ook het gevaar dat ons bedreigt door

afzwakking van het christelijk geloof in onze cultuur. We kunnen gaan twijfelen aan de hoge pretenties van ons geloof. De hoge pretentie dat er geen andere Naam is waardoor we moeten zalig worden' We kunnen makkelijk onze eigen overtuiging gaan relativiseren. Ds. Dekker beschrijft dat het vasthouden aan de ene Naam en de ene Weg tot behoud eenzaamheid brengt en lijden. Hij schrijft daarover; 'Dat moet je dan wel willen, daar moet je dan wel tegen kunnen. Dan moet de verbinding met Jezus Christus wel echt hecht zijn. Anders leg je het loodje. De vraag is dus vooral hoe diep je geloof geworteld is.' (Dekker 2018, p.22)

1.3.2 Lijnen van de theorie van Marcia naar godsdienstonderwijs belicht vanuit de artikelen van Visser, Van Ekris en Dekker.

Ik kies ervoor om de lijnen die ik zie lopen vanuit de theorie van Marcia en deze twee artikelen naar het godsdienstonderwijs van ons als Driestar College aansluitend te verwoorden en niet pas straks bij de conclusies van dit onderzoek. Ik vind het overzichtelijker om dit nu aansluitend te doen en dan bij de conclusies in een paar korte zinnen de kern van dit betoog te verwoorden.

Marcia benoemt dus het belang van exploreren om te komen tot een eigen identiteit en tot bindingen. Moeten we dan bij het vak godsdienst denken aan grootse ondernemingen als bezoeken aan een moskee en gesprekken met Hindoes of iets in die trant? Dit zouden we zeker weleens een keer kunnen doen, maar we kunnen binnen de lessen, in de gewone vorm, ook heel erg veel doen aan exploreren. Dit ben ik op het spoor gekomen door deze twee artikelen.

Exploreren houdt in deze context in dat leerlingen zelf de worsteling met God aangaan, net zolang totdat zij Hem persoonlijk kennen door het werk van de Heilige Geest. Dit kunnen wij als docenten ten diepste niet bewerken, maar we kunnen wel het gevaar van foreclosure naar beide kanten (vanzelfsprekend geloof en vanzelfsprekend ongeloof) benoemen en uitnodigen om de Heere persoonlijk te zoeken met de vaste belofte dat allen die Hem zoeken, Hem ook zeker zullen vinden.

Hoewel wij deze persoonlijke worsteling met God niet kunnen bewerkstelligen, kunnen wij wel de lessen zo inrichten dat we hen met regelmaat daartoe uitnodigen. Dan denk ik aan het bewust in het midden leggen van moeilijke existentiële vragen die vanuit de leerstof naar voren komen. Om een voorbeeld te noemen; bij de geschiedenis van Elia bij de Karmel, de vraag van het gebed en gebedsverhoring met de diepe vragen en pijn die daarbij horen. Het is dan nodig om leerlingen niet zelf het bos in te sturen om zelf informatie en kennis hierover te verzamelen, want dit is ondoenlijk in de veelheid van informatie die er is. Daardoor verliezen zij de moed en de interesse. Het is goed om zelf wat informatie aan te bieden waar ze over kunnen nadenken.

Uit de enquêtes die ik heb gehouden onder leerlingen en oud-leerlingen blijkt dat er veel existentiële vragen leven onder leerlingen (zie hoofdstuk 4 en 5 en bijlage 5 vraag 2 en 14). Hier moet werkelijk tijd en ruimte voor gemaakt worden met een passend curriculum.

Exploreren kan tijdens de godsdienstlessen ook door allerlei werkvormen gestalte krijgen. Werkvormen waarin we leerlingen dwingen om na te denken over hun eigen standpunten in het licht van standpunten van een ander die er in onze seculiere samenleving heel anders over denkt.

Het begeleid in contact brengen met mensen met een andere cultuur of een ander geloof of andere standpunten hoort ook bij exploreren. Het nabespreken van hetgeen aan ervaringen is opgedaan is helpend om de eigen standpunten en die van een ander te wegen. Dit dwingt vaak tot dieper onderzoek naar de houdbaarheid van eigen standpunten. Van deze houdbaarheid moet je dus wel overtuigd zijn wil je daarvoor eenzaamheid en lijden voor ondergaan. De toenemende krimp van de kerk heeft gevaren, maar kan ook een zegen zijn. Het dwingt ons wellicht meer tot het innemen van positie. We kunnen ons wellicht minder veroorloven om foreclosure identiteit in te nemen. De

maatschappij waarin we leven biedt ook een kans om met leerlingen te spreken over de noodzaak van het gehecht zijn aan Christus.

1.3.3 Exploreren beoordeeld binnen de reformatorische wereld

Binnen de reformatorische wereld zijn er echter wel predikanten die het begeleid confronteren met andere culturen en geloven willen tegengaan. Deze predikanten zijn bang voor 'zelfoverschatting'. Zelfoverschatting omdat leerlingen en docenten menen dat leerlingen deze confrontatie wel aan kunnen, maar het niet 'kunnen'. Men is bang dat door deze bezoeken adolescenten makkelijk afdwalen van het geloof of dat het kan leiden tot religieuze relativisering. (*Exalto*, 2017)

Dit vraagt een diepere doordenking van de godsdienstsectie op welke punten de visie van deze predikanten aannemelijk is en wat mogelijke gevolgen zijn als we de leerlingen niet begeleid confronteren. Hoe kan het exploreren op deze manier wel en onder welke voorwaarden? Confronteren kan namelijk ook een heel positieve uitwerking hebben, dat leerlingen gaan nadenken wat ze nu werkelijk zelf geloven bijvoorbeeld.

W. Büdgen schrijft in het boek 'De toekomst van de gereformeerde gezindte' (2013) dat het net zo goed een gevaar is om ons terug te trekken uit de wereld en confrontaties uit de weg te gaan. Hij benoemt hierin het gevaar van uitholling van binnenuit, omdat er geen werkelijke fronten zijn waar we waakzaam voor moeten zijn. Geen tegenover van andersdenkenden waartegen we verantwoording moeten afleggen over de kern van ons geloof.

Hij beschrijft het gevaar dat er dan heel makkelijk naar binnen gerichte frontjes komen, die tot grote schade zijn. Christenen onderling bestrijden elkaar op zaken die de kern niet raken. Juist het staan aan de werkelijke fronten dwingt ons om dichtbij Christus te leven, om ons te voeden met Gods Woord en zo weerbaar te zijn. Maar het vraagt wel doordenking of wij onze leerlingen de confrontatie dus aan kunnen laten gaan, omdat ze voldoende gevoed zijn vanuit het Woord.

Kortom, exploreren is een must voor de ontwikkeling van de identiteit. Maar op welke wijze vraagt diepe doordenking van de inhoud van het (verplichte) curriculum en de werkvormen binnen de les en daarbuiten.

Hoofdstuk 2 Wat hebben Vmbo-leerlingen tijdens godsdienstlessen in didactisch en pedagogisch opzicht nodig?

In dit hoofdstuk zal de beantwoording van deelvraag 2 centraal staan:

Waar hebben de Vmbo-leerlingen tijdens de godsdienstlessen baat bij in didactisch en pedagogisch opzicht volgens het Handboek voor leraren (*Geerts & Van Kralingen 2016*) en volgens de praktijkinzichten van de godsdienstdocenten van het Driestar College (vastgelegd in twee studiebijeenkomsten)?

De informatie die uit de studie-tweedaagse voortkomt, is anders van aard dan die uit de literaire bronnen komt. Dat hangt samen met de opdracht voor dit onderzoek. Die komt voort uit de bestaande ervaringen en visies van de Vmbo-godsdienstdocenten van het Driestar College die al lange tijd de wens koesterden om zich diepergaand en gezamenlijk te bezinnen op het opzet en het rendement van de godsdienstlessen. Tijdens de studie-tweedaagse hebben zij daarom gezocht naar het gezamenlijk vertrekpunt en de gewenste richting qua visie, ervaringen en wensen. Bij het resultaat hiervan, zo werd na afloop van de tweedaagse afgesproken, dient dit onderzoek aan te sluiten.

In dit hoofdstuk wordt daarom op grond van beschikbare verslagen (*bijlage 1a, 1b en 1c*) weergegeven welke opvattingen en wensen de genoemde docenten hebben geuit om die te verbinden met en te onderbouwen vanuit literatuur. Daarvoor is met name het 'Handboek voor leraren' gebruikt.

2.1 Achtergrond en verloop van de tweedaagse studiebijeenkomst

Om de aard van de informatie die uit de studie-tweedaagse is voortgekomen goed in te kunnen schatten, bevat deze paragraaf een beschrijving van de achtergronden ervan.

Er is op 27 september en 4 oktober 2016 met alle Vmbo-docenten godsdienst van het Driestar College een tweedaagse studiebijeenkomst gehouden om de teamgeest van de sectie te versterken, maar het grootste doel van deze bijeenkomst was diepgaande doordenking van het vak godsdienst op het Vmbo van het Driestar College.

Regelmatig is naar voren gekomen dat leerlingen beter voorbereid willen worden op de toekomst na de Driestar. Dit komt naar voren in het tevredenheidsonderzoek wat het Driestar College elk jaar houdt onder leerlingen en onder ouders en medewerkers (*bijlage 2*).

Ook heerste er binnen de godsdienstsectie ontevredenheid over haar eigen functioneren. Dit heeft te maken met de vraag van leerlingen: 'bereid ons beter voor' en met de vragen van leerlingen tijdens de godsdienstlessen, die zeer relevant zijn om te bespreken, maar waar soms de tijd voor ontbreekt omdat het curriculum te vol zit.

In het stuk 'visie-ambitie' is verwoord dat ook de ouders het belangrijk vinden dat hun kinderen worden toegerust om na de Driestar in de maatschappij te staan. (*bijlage 1a*).

De leerlingen leven in de sterk veranderende maatschappij en daar moeten we ook op inspelen met het vak godsdienst.

'Beeld vervangt woord, exclusieve waarheid wordt gezien als intolerantie en dat is strijdig met het gelijkheidsideaal, het christelijk geloof is één van de vele zingevende religies. Luisteren en leven volgens de regels van een God, beperken van je eigen 'ik'. De

beschikbaarheid van internet op jonge leeftijd maakt dat andere gedachten en denklijnen eerder beschikbaar komen voor jongeren en ook makkelijker toegankelijk zijn. Christelijke normen en waarden zijn niet vanzelfsprekend. Wat goed voelt, dat lijkt verantwoord' (*bijlage 1a*).

Steeds sterker was er binnen de sectie de behoefte om het huidige curriculum tegen het licht te houden.

'Sluiten wij nog voldoende aan met het huidige curriculum op de leef- en belevingswereld van de leerlingen en de onderwijskundige situatie van dit moment?' (*bijlage 1a*)

De sectie kreeg van de directie toestemming om een tweedaagse studiebijeenkomst te houden over het huidige curriculum.

In bijlage 1b leest u de opzet van de tweedaagse studiebijeenkomst. Na de Bijbelstudie hebben we in kleine groepjes nagedacht over de vragen die bij onderdeel A zijn opgesteld. Wat je motiveert en demotiveert. Vandaaruit hebben we doorgesproken over vraag e van onderdeel A: 'Welke belemmeringen er zijn om gemotiveerd godsdienst docent te zijn, persoonlijk of in de school of in de sectie?' Het gesprek in de kleine groepjes cirkelde rondom wat in bijlage 1a staat. Deze bijlage verwoordt wat ook breed ervaren wordt, door de andere godsdienstdocenten van de sectie Vmbo: 'de balans tussen het aanleren van kennis over de Bijbel en de kerkgeschiedenis en het toepassen in de praktijk van het leven van alle dag, de leerlingen voorbereiden op het staan in de maatschappij als christen'. Vmbo-leerlingen staan vaak eerder op de werkvloer dan havo en vwo leerlingen. Zij studeren langer door. Wat hebben Vmbo-leerlingen dan nodig? Wat demotiveert bij de docenten is; 'We moeten eigenlijk meer doen aan...' en daar niet aan toekomen, doordat er veel verplichte leerstof in het curriculum is opgenomen. Er leven bij de docenten van deze sectie veel vragen of we het juiste aanbieden aan de Vmbo-leerlingen.

Dit was direct de opstap naar vraag d van onderdeel A. De vraag wat leerlingen in deze fase van hun ontwikkeling nodig hebben. Dit bleek tijdens de studiebijeenkomst ook direct de verbinding met onderdeel B en C, wat handelt over de les en het curriculum. (*bijlage 1b*) Tijdens de tweedaagse is hier de meeste aandacht aan besteed.

Eerst in kleine groepjes is er veel gesproken. Telkens was de samenstelling van de groepjes anders, We hebben elkaar weer beter leren kennen. Na elke bespreking in kleine groepen is hetgeen in de groepen naar voren is gebracht teruggekoppeld in de hele sectie tijdens een plenaire bespreking. De vragen die besproken zijn tijdens deze studiebijeenkomst zijn te vinden in bijlage 1b. Door de docenten is veel naar voren gebracht wat de Vmbo-leerlingen kenmerkt. Er is binnen de sectie veel kennis, omdat er veel docenten al jaren werkzaam zijn als godsdienst docent. Men spreekt uit een rijke schat aan ervaring. Er is in de sectie een grote gedrevenheid om werkelijk de leerlingen van dienst te zijn en hen toe te rusten in het geloof.

Om in dit alles overzicht en structuur te bieden is er door de cursusleider een indeling gemaakt om alles wat gezegd werd te rubriceren, te weten: cognitief, affectief, attitudinaal en regulatief. Deze indeling werd als zinvol en werkbaar ervaren.

In de volgende paragrafen worden deze woorden verder uitgewerkt. Als we weten wat een Vmbo-leerling kenmerkt komen we ook verder met de vraag wat een Vmbo-leerling nodig heeft op didactisch en pedagogisch gebied. Hier wordt vanuit de 'Handboek voor leraren' van Geerts direct op ingegaan in dit hoofdstuk.

2.2 Gespreksresultaten van de tweedaagse studiebijeenkomst

2.2.1 Cognitief

Als docenten zijn we zeker gericht op kennis en op cognitie, en dat is ook de reden dat ik begin met het woord cognitie. Wat is cognitie en wat is hierover te zeggen als het gaat om het vak godsdienst op het Vmbo op een reformatorische school?

‘Cognitie is een verzamelbegrip voor mentale geestelijke vermogens, vaardigheden en processen als memoriseren, symboliseren, probleem oplossen, informatie verwerken, begripsvorming en denken. Alle processen waardoor mensen kennis kunnen opdoen, verwerken en onthouden’ (*Van der Wal, De Mooij & De Wilde, 2008*) Als het gaat om cognitie zijn de volgende zaken belangrijk om rekening mee te houden wanneer je godsdienst geeft aan een Vmbo-klas.

1 Diversiteit in achtergrond

Op de tweedaagse studiedag brachten de godsdienstdocenten van het Driestar College naar voren dat wanneer het gaat om kennis het belangrijk is om te benoemen dat er binnen één klas diversiteit in achtergrond is.

Ten eerste is er diversiteit in de kennis die leerlingen al hebben. Er zijn leerlingen die veel Bijbelkennis hebben en kennis van de kerkgeschiedenis. Zij komen uit gezinnen waar thuis tijd wordt genomen om kennis uit de Bijbel op te doen of om over de Bijbel te spreken. Er kan ook veel kennis opgedaan zijn op de lagere school. Leerlingen die daar Bijbelse vragen en/of stukjes uit de Heidelbergse Catechismus moesten leren (*bijlage 1c*). Er zijn ook leerlingen die deze kennis niet hebben meegekregen van thuis of op de lagere school.

Er is ook diversiteit in kerkelijke achtergrond. Vanuit het brede palet van de gereformeerde gezindte zijn er leerlingen in één klas.

Wat niet besproken is op de studiebijeenkomst maar wel in het ‘Handboek voor leraren’ beschreven wordt als kenmerkend voor Vmbo-klassen is de diversiteit in achtergrond van leerlingen voordat ze op het Vmbo kwamen. Er zijn leerlingen die afstromen van de havo of zelfs soms van het vwo en er zijn leerlingen die opstromen binnen het Vmbo en er zijn leerlingen die op het Vmbo binnen een bepaalde richting begonnen zijn en op deze stroom blijven. Het is een sterk gemêleerde groep leerlingen. (*Geerts & Van Kralingen, 2016*)

2 Informatie verwerken en toepassen

Op de studiedag kwam naar voren dat Vmbo-leerlingen het meestal moeilijk vinden om verbanden te leggen tussen verschillende stukjes theorie of Bijbeltekst en de praktijk van het leven. Hierin moet je hen bij de hand nemen door bij de theorie hun een voorbeeld uit het dagelijks leven te vertellen en dan zelf het verband leggen zodat het helder wordt. Daarna kun je ze uitnodigen om zelf met een passend voorbeeld te komen uit het dagelijks leven, waarop de theorie of de Bijbeltekst van toepassing is.

In dit verband moet ook gezegd worden dat het voor Vmbo-leerlingen makkelijker is om aan de hand van Bijbelse personen en hun geschiedenis een les voor hun persoonlijk leven te trekken, dan uit symbolische taal zoals gelijkenissen of de leerstellige brieven van Paulus. (*Bijlage 1c en ook vanuit de les op CHE bij Hanneke de Pater*). Als er een tweede, diepere laag in de geschiedenis verborgen zit (bijvoorbeeld in het Johannesevangelie) dan kun je hun dit vertellen, ze zullen dit van je aannemen, maar een volgende keer moet je hun dit weer vertellen. Ze zullen niet makkelijk zelf een tweede laag uit een geschiedenis kunnen halen, misschien pas nadat je dit vaak hebt verteld en voorgedaan. Als dit een gewenst doel is binnen de godsdienstsectie, dan moet er rekening gehouden worden met het feit dat dit dus bij elk Bijbelgedeelte aangewezen en verteld moet worden.

3 Reflecteren en abstraheren

Tijdens de studiebijeenkomst is besproken dat het voor een Vmbo-leerling moeilijk is om te reflecteren en abstraheren en daardoor ook vaak beperkt nuanceren (*bijlage 1c*). Een Vmbo-leerling heeft behoefte aan concreet benoemen van situaties waarbij het zich een voorstelling kan maken. Daarom zijn de brieven in het Nieuwe Testament, die een hoog abstractieniveau hebben, voor hen vaak erg moeilijk te bevatten. Een Vmbo-leerling leert meer door instructie van een docent. Dit staat ook beschreven in het handboek voor leraren. (*Geerts & Van Kralingen, 2016*) Daarin lees je ook dat eerst uitleggen en dan oefenen een goede methode is. Vmbo-leerlingen hebben een stappenplan nodig om tot een doel te komen. Je moet ze veel meer bij de hand nemen, ook door een Bijbelgedeelte heen. Havo- en vwo-leerlingen zijn veel beter in staat eigen denkstappen te maken om een probleem op te lossen. In hoofdstuk 1 is al beschreven dat de ontwikkelfase waarin adolescenten van deze leeftijd (13-16 jaar) zich bevinden, ook op het grensvlak is van abstract leren denken. Havo- en vwo-leerlingen zullen hierin verder komen dan Vmbo-leerlingen. We kunnen de Vmbo-leerlingen zeker werkvormen en Bijbelteksten aanbieden die zich op dit grensvlak bevinden, maar als docenten moeten we goed nadenken hoe we hen uitdagen en begeleiden om die denkstappen te maken. Ook de opbouw van het curriculum moet, zoals beschreven is in hoofdstuk 1.1.3, passen bij de cognitieve ontwikkeling.

4 Sturen van leer- en denkactiviteiten

Wat niet direct naar voren is gekomen op de studiebijeenkomst maar wat wel in het handboek voor leraren beschreven staat is de ervaring dat Vmbo-leerlingen moeite hebben met plannen, bewaken, afstemmen, controleren en evalueren. (*Geerts & Van Kralingen, 2016*) Ze willen graag een duidelijke uitleg ontvangen van de docent en vervolgens een duidelijke instructie bij de opdracht. Instructie ontvangen ze liever niet in de vorm van tekst, maar in de vorm van uitleg door de docent. Ook hebben ze iemand nodig die structuur aanbrengt in hun leerproces. Het is belangrijk dat je hen grote leerstof in kleine stukjes laat leren en dit ook op één of andere wijze toetst. Zij kunnen niet grote stukken leerwerk voor zichzelf zo reguleren dat ze het weten voor een repetitie of schoolexamen. Hierin is het ook van belang dat leerlingen geholpen worden om te leren door motiverende activiteiten. Tot slot is het van belang dat leerlingen vertrouwen hebben in hun eigen kunnen om een goede leerprestatie neer te zetten. (*Geerts & Van Kralingen, 2016*)

2.2.2 Affectief

Op dit gebied benoemen godsdienstdocenten van Driestar College dat zij ervaren dat Vmbo-leerlingen zijn snel open, ook om zich te spiegelen. Als je concreet een vraag stelt over de praktijk van hun eigen leven in het licht van wat net vanuit de Bijbel uitgelegd is, kunnen ze heel open en eerlijk zijn, ook als dit niet positief voor henzelf uitpakt. Ze zijn gevoelig voor verhalen uit de praktijk (verhalen uit het leven van de docent of andere levensverhalen). Hierdoor luisteren ze makkelijker en stellen vaak daarna ook meer vragen. De sectie benoemde ook dat zij ervaren dat Vmbo-leerlingen gevoeliger zijn voor gevoelsmatige prikkels dan cognitieve prikkels. Ze kunnen lang niet altijd hun standpunten met argumenten verdedigen; 'ze vinden het gewoon zo.' Ze zijn vaak loyaal aan hun mening en loyaal aan hun ouders en aan de kerkelijke gemeente waarbij ze behoren. Hun mening komt nogal eens overeen met de mening van thuis of van de kerkelijke gemeente waar ze bij horen. Vmbo-leerlingen hebben een korte spanningsboog. (*bijlage 1c*) In het 'handboek voor leraren' beschrijven Geerts en van Kralingen (2016) dat het van de docent meer vergt om hen te prikkelen en te motiveren om zich weer te focussen op de stof. Geerts en van Kralingen (2016) beschrijven ook dat het binnen het Vmbo belangrijker is dat leerlingen een goede relatie met een docent hebben dan binnen de havo of het vwo. Wanneer Vmbo-leerlingen een goede relatie hebben met hun docent zijn zij meer bereid om dingen van hem aan te nemen. Door een goede relatie is er vertrouwen in de docent. De docent, moet dan ook tijd steken in ontmoetingstijd, ruimte voor hen maken en persoonlijk aandacht geven. (*Geerts & Van Kralingen, 2016*). Je versterkt leerlingen door hun persoonlijke kwaliteiten te benoemen. Dit motiveert hen weer meer.

Geerts en Van Kralingen (2016) beschrijven ook het belang van motivationele activiteiten binnen het Vmbo vanwege de korte spanningsboog. Dit wordt ook door andere literatuur beschreven, zoals bijvoorbeeld in het boek 'Effectief leren' van Ebbens en van Ettekooven (2013, p.19). Geerts en van Kralingen (2016) beschrijven deze activiteiten als activiteiten die er opgericht zijn de leerling op te peppen zodat het vertrouwen heeft, dat het de leerstof aankan. En het werkt motiverend voor de leerling, als je als docent werkt aan het vertrouwen van de leerling, dat hij zijn leerdoelen kan bereiken, door structuur en ondersteuning te bieden.

Als laatste beschrijven Geerts en van Kralingen in dit kader het belang van een stukje autonomie van de leerling. Dat je zijn inbreng waardeert en waar mogelijk honoreert en dat je de leerling keuzemogelijkheden biedt en daardoor enige vrijheid en controle over hoe ze leerdoelen willen bereiken. (Geerts & Van Kralingen, 2016)

Drs. Els van Dijk schrijft in dit kader dat we ook aan motivatie kunnen werken door het verlangen te wekken. Verlangen om te komen tot de bedoeling en bestemming die God voor hen heeft. Met hen zoeken naar datgene waar ze van dromen om te bereiken. Dit zal hen stimuleren om leerdoelen te bereiken. (Van Dijk, 2011)

2.2.3 Attitudinaal

Vmbo-leerlingen zijn gevoelig voor de groep aldus de godsdienstdocenten van het Driestar College. (bijlage 1c). Dit speelt zeker bij het vak godsdienst een grote rol. Geloof en de overtuigingen die je vanuit het geloof met je meedraagt is iets wat dicht bij jezelf en bij je hart ligt. Om dit te kunnen en durven delen met anderen is veiligheid nodig in de groep. Dit geldt voor alle mensen, maar zeker voor hen die zich in de adolescentiefase bevinden. Een fase die zich kenmerkt door onzekerheid over jezelf, zo werd tijdens de studiebijeenkomst besproken. In het kader daarvan werd ook besproken dat het van belang is dat we als godsdienstdocent op de individuele leerling en zijn (levens)vragen betrokken zijn. Als we werkelijk samen met hen op hun lopen. Niet ver vooruit, als iemand die het weet, maar naast hen, helpend in de zoektocht van de (vele) vragen die er leven. Om dit te kunnen doen heeft de docent als taak om voor veiligheid in de groep te zorgen, waardoor mensen hun gedachten, vragen, twijfels en verlangens durven te delen. Een omgeving waar ze ervaren dat er naar hen geluisterd wordt en met hen wordt meegedacht en meegelopen in de zoektocht naar antwoorden en wegen om te gaan. Deze veilige en vertrouwde leeromgeving is nodig om aangeboden uitdagingen om zich verder te ontwikkelen aan te gaan. (bijlage 1c)

Een goed contact tussen de leerlingen en de leraar en de groepsgenoten onderling geeft een leerling vertrouwen wordt ook beschreven in het 'handboek voor leraren.' (Geerts & Van Kralingen, 2016) Dit vertrouwen hebben zij nodig omdat Vmbo-leerlingen meer behoefte hebben aan identificatiefiguren, omdat ze minder in staat zijn zelf een weg te zoeken om standpunten te bepalen, aldus de godsdienstdocenten van het Driestar College (bijlage 1c). Men ervoer dat Vmbo-leerlingen het lastig vinden om zelf dingen uit te zoeken en van daaruit een standpunt te bepalen. Het lezen van teksten en daarvan de kern bepalen en ook in te schatten of het de waarheid is, kunnen struikelblokken zijn voor Vmbo-leerlingen. Dit wordt bevestigd door het artikel 'Vakmanschap van de Vmbo-docent in beeld.' Daar schrijven de auteurs dat de Vmbo-leerlingen het liefst hebben dat de docent vertelt en hen bij de hand neemt en meeneemt. (Van der Rijst, Van Duijn & Nedermeijer, 2011) Wanneer je als docent gezag en vertrouwen uitstraalt nemen Vmbo-leerlingen veel van je aan. Tijdens de studiebijeenkomst werd ook benoemd dat ze loyaliteit zien aan de opvoeder in het verwoorden van standpunten door Vmbo-leerlingen. (Dit wordt verder uitgewerkt in hoofdstuk 3) En de godsdienstdocenten die ook in havo en vwo klassen lesgeven vinden dat Vmbo-leerlingen, meer dan havo- en vwo-leerlingen, afhankelijk zijn van de docent of leidinggevende. Daarom is een goede relatie van de docent met de leerlingen van groot belang.

2.2.4 Regulatief

De godsdienstsectie benoemt hierbij dat Vmbo-leerlingen erg letten op wat nu speelt, wat nu het praktisch belang is. Ze zijn meer van de korte termijn omdat de lange termijn overzien en het overzien van het hele proces moeilijk is voor hen. Dus je kunt hen het beste motiveren met zaken waarvan zij voor nu het nut inzien (*bijlage 1c*). Geerts en van Kralingen (2016) beschrijven dat je verwerkingsactiviteiten dan ook het beste kan zoeken bij een concrete verwerking, waarin ze de kennis (vanuit de theorie) moeten toepassen bij een voorbeeld uit het dagelijkse leven of dat ze zelf voorbeelden bedenken uit het dagelijkse leven die passen bij de lesstof.

Tijdens de studiebijeenkomst is besproken dat Vmbo-leerlingen relatief vaak en snel zijn afgeleid. Dit wordt ook beschreven in het 'handboek voor leraren' als kenmerkend voor Vmbo-leerlingen. Daarin wordt ook beschreven dat Vmbo-leerlingen meer moeite hebben met het combineren van taken dan havo- en vwo-leerlingen. (*Geerts & Van Kralingen, 2016*) Daarom zijn motivationele activiteiten van belang. Dit zijn de activiteiten die er opgericht zijn dat leerlingen gemotiveerd worden en blijven. Hierbij horen activiteiten die de leerling oppeppen, zodat het vertrouwen heeft dat het de leerstof aankan.

Je kunt de motivatie bij leerlingen vergroten door gericht te werken aan hun drie basisbehoeften. Ten eerste is het belangrijk om een goede relatie te hebben tussen jou en de leerlingen en tussen de leerlingen onderling. Als docent kun je hier een positieve bijdrage in leveren door leerlingen te versterken door het benoemen van hun kwaliteiten en hun leerproces.

Als je, ten tweede, door structuur en ondersteuning de leerlingen het vertrouwen geeft dat ze de leerdoelen kunnen bereiken, werkt dit ook motiverend.

De opdrachten moeten ook niet over te veel lessen verspreid worden, want dan verliest men de aandacht en de motivatie. Het is beter om de opdracht dan korter te maken.

Ten derde is een stukje autonomie belangrijk voor de leerling. Ten eerste kun je dit bereiken door de leerling serieus te nemen met zijn inbreng en dit waar mogelijk te honoreren. Ten tweede kun je de leerling ook enige vrijheid geven, zodat het keuzemogelijkheden heeft en controle over wat en hoe het iets doet. (*Geerts & Van Kralingen, 2016*)

Ook moet er aandacht zijn voor een leerklimaat in de les, die de concentratie mogelijk maakt; orde en rust.

2.2.5 Vmbo als voorbereiding op een beroepsgerichte opleiding

Naast het feit dat we nadachten tijdens de studiebijeenkomst over kenmerken van een Vmbo-leerling, is er ook gesproken over het feit dat een Vmbo-leerling vaak veel eerder in de maatschappij terecht komt dan een havo- of vwo-leerling.

Vmbo-leerlingen worden opgeleid om na het behalen van hun diploma een beroepsopleiding te gaan volgen. Sommigen gaan daarvoor naar school en lopen stage, anderen gaan werken en één dag naar school. Vmbo-leerlingen staan dus relatief eerder op de arbeidsmarkt dan havo- en vwo-leerlingen. Binnen het curriculum van het vak godsdienst moet daarom ruimte zijn om leerlingen te vormen en ook te laten oefenen om na het Vmbo als christen op de arbeidsmarkt te staan.

Leren door de praktijk is ook vaak passend bij de Vmbo-leerling. Het zijn vaak meer doeners dan denkers. Het oefenen van hoe je als christen in een seculiere arbeidsmarkt kan staan of het geloof kan vertolken zal anders zijn dan voor de havo- en vwo-leerlingen, die wellicht meer met rationele vragen ten aanzien van het geloof te maken krijgen. Vmbo-leerlingen zullen zich staande moeten houden in een bouwkeet waar veel gevloekt wordt, of binnen de zorg waar allerlei ingewikkelde situaties rondom de dood een item zijn. Zaken die in de praktijk veel minder zwart-wit zijn dan ethiekboeken weleens doen geloven.

Hoofdstuk 3 Welke manier van denken kenmerkt de Vmbo-leerling?

In dit hoofdstuk zal de beantwoording van deelvraag 3 centraal staan:

Welke manier van denken kenmerkt de Vmbo-leerling?

(Praktijkonderzoek aan de hand van de CHE-OP11-methode: Hoe denken en oordelen Vmbo-leerlingen over lastige morele vragen?)

Inleiding

In hoofdstuk 2 is beschreven wat pedagogisch en didactisch nodig is voor Vmbo-leerlingen. In dit hoofdstuk wordt dieper ingegaan op de manier waarop Vmbo-leerlingen moreel denken. Het handelen in de dagelijkse praktijk begint bij ons denken. Juist in het geloof gaat het om ons innerlijk, ons denken en ons willen. Het gaat er niet alleen om dat we van de buitenkant onberispelijk zijn, maar dat ons handelen van binnenuit in overeenstemming is met wat men van ons ziet.

In de visie op het onderwijs beschrijft het Driestar College dat zij als school de leerlingen wil voorbereiden op hun toekomstige plaats in de samenleving, zodat de leerlingen een bijdrage kunnen leveren aan de maatschappij vanuit een Bijbelse identiteit. Ook wil de school een bijdrage leveren in persoonlijke ontwikkeling van elke leerling. Dat de leerling op zelfstandige wijze denkt en handelt en dit leert baseren op de Bijbelse normen en waarden.

Het is dan ook één van de doelen van de godsdienstlessen dat leerlingen zich leren richten naar de wil van de Heere. Dat zij bij de keuzes die zij maken in het leven, zich afvragen wat God in Zijn Woord daarover heeft gezegd. Wij hebben dit als docenten niet in de hand, omdat dit een werk is van Gods Geest, maar we kunnen wel als docenten aansluiten bij de ontwikkeling die adolescenten doormaken op moreel gebied en hun wel leren hoe ze dit kunnen doen. Het is in dit verband zinvol gebruik te maken van twee praktijkonderzoeken onder scholieren en studenten met een reformatorische achtergrond. Het eerste is het onderzoek dat ik met drie medestudenten uitvoerde in het kader van het CHE-vak OP11. Dat geef ik weer in paragraaf 3.1. Het tweede onderzoek is dat van dr. W. Fieret onder de leerlingen en studenten van zeven reformatorische VO-scholen en het Hoornbeeck College voor mbo. De resultaten van zijn onderzoek komen aan de orde bij de vergelijking tussen de resultaten van het OP11-onderzoek en de gekozen literatuur over de morele ontwikkeling bij jongeren (*paragraaf 3.2*)

De vraag die in het kader van het vak OP11 centraal stond en waarop we door middel van praktijkonderzoek als groepje een antwoord zochten was: 'Hoe denken en oordelen Vmbo-leerlingen over lastige morele vragen?' Dit is gegaan volgens de CHE-OP11 methode. (*bijlage 4a*) Alle vier de studenten in onze groep hebben aan Vmbo-leerlingen 2^e en 3^e klas dezelfde casus voorgelegd met een lastig moreel dilemma. Ons onderzoek heeft zich vooral gericht op de vraag: 'Welke redeneerschema's we kunnen onderscheiden bij Vmbo-leerlingen bij het beoordelen van morele dilemma's?' De casus die hun allen werd voorgelegd ging over de vraag of je abortus mag plegen bij een zwangerschap door een verkrachting. Verkrachting omdat je zelf de keuze maakte om in het donker op een eenzame plek te fietsen. Zelf heb ik vier gesprekken gevoerd met telkens twee Vmbo-leerlingen. (*bijlage 4b*) Dit onderzoek wil ik gebruiken voor de beantwoording van deelvraag 3.

Ik heb ook literatuur geraadpleegd om antwoord te geven op deelvraag 3 en dit verwoord ik in dit hoofdstuk. Het praktijkonderzoek illustreert en bevestigt de theorie.

Paragraaf 3.1 Praktijkonderzoek volgens OP11

Het is voor docenten niet altijd makkelijk om aansluiting te vinden bij de leef- en denkwereld van hun leerlingen. Leerlingen kunnen docenten niet altijd volgen, maar docenten kunnen ook niet altijd hun leerlingen volgen in de manier waarop ze tot hun opvattingen komen. De opvattingen van de leerlingen komen op docenten nogal eens hard of ongenueanceerd of radicaal over. Docenten doen hun best om leerlingen tot een meer genuanceerd oordeel te brengen. Dit ervaren ze echter als moeilijk. Het is goed om een onderzoek te doen naar de redeneerschema's, hoe leerlingen tot hun opvattingen komen. Hebben de Vmbo-leerlingen een eigen stijl van moreel argumenteren? Welke argumenten en redeneringen brengen zij in stelling om tot een oordeel te komen?

3.1.1 Opzet en werkwijze van het praktijkonderzoek

Met een groepje van 4 studenten hebben wij ons gericht op de Vmbo-leerlingen als het gaat om redeneerschema's bij een moreel dilemma. Alle vier geven we les aan Vmbo-leerlingen, dus zijn we allen gebaat bij het beter begrijpen van deze groep leerlingen als het gaat over hoe zij tot hun opvattingen komen bij een moreel dilemma.

We hebben ieder afzonderlijk hetzelfde morele dilemma aan een aantal groepjes Vmbo-leerlingen voorgelegd. Deze gesprekken hebben we opgenomen met onze telefoon, om ze later uit te kunnen werken in een verbatim. (*bijlage 4b*)

Een verbatim geeft inzicht in manieren van redeneren. Dit kan ons helpen om lijnen in hun redeneren te ontdekken, dit te leggen naast hetgeen over dit thema is geschreven in de literatuur en zo te komen tot conclusies.

Ieder van ons heeft ook literatuur over dit thema gezocht en doorgenomen. Dit hebben we ook met elkaar gedeeld om zo te komen tot verrijking en verdieping.

Zelf heb ik gekozen voor een gesprek met twee leerlingen. Het is voor hen minder spannend en er is onderling ook meer gesprek. Ik was benieuwd naar het feit of ze met elkaar zouden discussiëren, of er verschillen zijn in redeneerschema's en/of ze elkaar aanvullen en verrijken.

De casus moest een moreel dilemma bevatten die past bij de leefwereld van de Vmbo-leerlingen waar je als docent mee werkt en het moest een dilemma zijn, waarvan de oplossing niet direct voor de hand lag. Wij hebben voordat we werkelijk zijn begonnen met het onderzoek, een moreel dilemma bedacht en deze aan de docent die OP11 begeleidde voorgelegd. Het is goedgekeurd. De casus is als volgt:

Via de app van de vriendengroep waar je intensief mee optrekt hoor je dat Anna, jullie vriendin van 15 jaar, op de terugweg naar huis in de duinen door iemand is verkracht. Vreselijk natuurlijk. Hoe heeft het kunnen gebeuren?! Je hoort dat ze 's avonds om vijf uur alleen naar huis is gefietst. Er was even niemand om samen mee te fietsen en ze dacht, ik neem toch dat kleine stukje door de duinen. Haar ouders hadden haar dit verboden, maar ze had geen zin om om te fietsen, bovendien moest ze 's avonds om half zeven weer op de catechisatie zitten en ze wilde toch ook nog even eten. Ze wordt onderzocht in het ziekenhuis, gelukkig geen soa,

maar het blijft wel spannend of ze niet zwanger zal worden. Na 3 weken hoor je van Anna's beste vriendin dat Anna ZWANGER is van die man. Wat nu?

Het was de opdracht dat we tijdens het gesprek verrijkende of verdiepende informatie zouden geven. Ik heb gekozen in mijn gesprekken om een tegengestelde mening te laten horen aan de leerlingen. Een mening van mensen die over dit morele dilemma heel anders zouden oordelen op basis van argumenten. Als ze vóór abortus zouden zijn had ik mee voorgenomen om zelf heel erg tegen te zijn. Als ze tégen abortus zouden zijn zou ik argumenten aandragen van mensen die voor abortus zijn, zeker in deze situatie, zo jong en na een verkrachting.

We hebben onze bevindingen van ons praktijkonderzoek met elkaar gedeeld. Mooi om te merken dat we alle vier dezelfde dingen hadden gezien. Dit hebben we tijdens een studiebijeenkomst gepresenteerd. In de volgende paragraaf beschrijf ik deze bevindingen.

3.1.2 Resultaten en conclusies van het praktijkonderzoek

Om te komen tot resultaten en conclusies van dit praktijkonderzoek waren twee vragen heel belangrijk. Deze vragen hebben we gebruikt bij het analyseren van de verbatims.

Vraag 1: Via welke stappen en welke argumenten komen de leerlingen tot een oplossing van het dilemma? Welke redeneerschema's zijn te onderscheiden bij Vmbo-leerlingen bij het beoordelen van morele dilemma's?

Vraag 2: Op welke manier gaan de leerlingen met nieuwe informatie om? Welke interventies zijn geschikt om de beoordelingen van morele dilemma's bij deze leerlingen te beïnvloeden in de richting van een meer genuanceerd oordelen?

Het eerste wat opviel in deze gesprekken was de snelheid waarmee zij hun oordeel klaar hadden over dit dilemma. In ieder geval geen abortus, want abortus is moord. Ze waren snel klaar met de vraag waarom ze dit dachten want dit had hun ouders hen verteld en ook hoorden ze dit in de kerk, op de catechisatie en op de jeugdclub. Vanaf de conceptie is het nieuw leven, leven door God gegeven en als je het weg laat halen dan is dat moord en gaat in tegen het 6^e gebod.

Psychologen spreken van internalisatie van aangereikte normen en waarden en regels. Piaget heeft het over heteronome moraliteit en autonomen moraliteit. Bij deze Vmbo-leerlingen zie je sterk de heteronome moraliteit omdat goed en kwaad wordt bekeken vanuit een autoriteit die iets opdraagt. In hun geval hun ouders en God, wat Hij zegt in de Bijbel.

Het tweede wat opviel was de snelheid waarmee ze tot een stellig standpunt kwamen, een standpunt waar ze bij bleven, wat je er ook tegenin bracht. Deze standpunten werden dan ook telkens herhaalt, zonder dat hier nieuwe argumenten bij werden gezegd. De standpunten waren bijna een soort mantra's. De leerlingen maken weinig afwegingen tussen argumenten als psychologische gevolgen, financiële gevolgen, gevolgen voor een mogelijke relatie. Als docent moet je deze inbrengen. Het gebod van God en de mening van de ouders met name bepaalde steeds hun denken.

Dit was zo sterk dat ze bijna makkelijk stapten over het feit dat je je hele leven een kind hebt waaraan je zulke traumatische herinneringen hebt. Dat moet je gewoon verwerken, desnoods met therapie en in uiterste geval adoptie. Of ze daar dan geen verdriet en spijt van zouden hebben werd weggewuifd, het kind kon in ieder geval een mooi leven hebben en daar ging het om.

Van ons groepje heeft 1 persoon mbo-studenten geïnterviewd. Deze jongeren hebben veel meer besef van de psychologische gevolgen, de zorg en de financiën. Zij baseren hun mening meer op de Bijbel. Vmbo-leerlingen doen dit met name op de mening van hun ouders, die dan op grond van de Bijbel iets zeggen. Maar zij hebben dit niet zelf in de Bijbel gevonden.

Het derde wat opviel is dat gevolgen van iets ook een grote rol spelen in hun standpunt. De meisjes waren bang dat ze nooit geen kinderen meer zouden krijgen als ze abortus zouden doen. De meisjes dachten ook dat zij hun hele leven met spijt zouden leven, dit wilden ze ook niet. Ze dachten dat dit moeilijker was dan een kind opvoeden, daar krijg je hulp bij, dus dat zou wel te doen zijn. Dus gevolgen voor heel je leven weegt zwaar mee. De meisjes dachten vrij makkelijk over het krijgen van verking met een jongen. Zij dachten dat een kind geen bezwaar was. De jongens dachten daar anders over. Zij zouden het moeilijk vinden om te trouwen met een meisje dat al een kind had.

Het vierde wat opviel is de rol die de media speelt het hun moreel oordelen. Ze vonden het fout omdat ze eens in een filmpje hadden gezien hoe gruwelijk het eraan toegaat bij abortus of een film waarin een meisje haar hele leven verdriet had over de abortus. Dit brachten sommige leerlingen ook in als argument om tegen abortus te zijn.

Het vijfde wat opviel is de sterke praktische instelling ook bij het oordelen over een moreel dilemma. Het kind moest leven en er werden allerlei manieren bedacht hoe dit vorm gegeven kon worden, omdat ze wel enigszins beseften dat dit geen makkelijk klus is als je 15 jaar bent en het kindje door verkrachting verwekt is. Het moreel oordeel was helder en de problemen die dit op zou leveren daar werd met allerlei praktische oplossingen verder over na gedacht.

Als het gaat om welke interventies geschikt zijn om leerlingen te leiden in de richting van meer nuance in hun mening dan was in ons onderzoek alleen beeldmateriaal geschikt. Leerlingen die eerder dachten dat abortus wel kon, veranderden van mening toen zij een plaatje zagen van een foetus van 12 weken.

Zelf heb ik in mijn gesprekken geprobeerd zoveel mogelijk tegen argumenten aan te dragen, maar die werden snel van tafel geveegd, door herhalen van hun standpunt en door snelle praktische oplossingen. Ik kon zelfs niet merken dat zij even gingen twijfelen. Direct kwam er de herhaling van het standpunt in wat verschillende bewoordingen met daarachter een praktische oplossing, die ze ook verbazend snel gevonden hadden.

Conclusie

De Vmbo-leerling heeft met name een heteronome moraliteit. Beroept zich sterk op autoriteiten buiten hemzelf (ouders en kerkelijke gemeente) De Vmbo-leerling heeft snel het oordeel helder, als docent moet je allerlei andere kanten van de zaak aandragen. Het oordeel wordt daardoor zelden beïnvloed. Men blijft bij het ingenomen standpunt. De andere kanten van de zaak die je als docent aandraagt worden met name praktisch bekeken. Ze zien in, dat je als docent een punt hebt, ze bedenken daarvoor een praktische oplossing en dan is dit ook weer geregeld. De media kan ook meedoen als autoriteit waarop ze hun oordeel baseren, maar de mening van ouders en kerk is zwaarwegender. Beelden kan soms een interventie zijn om genuanceerder te denken.

Paragraaf 3.2 Hoe de ontwikkeling van moreel denken is beschreven in de literatuur

In deze paragraaf verwoord ik wat ik in de literatuur heb gevonden als het gaat om de ontwikkeling van het moreel denken bij adolescenten. Met regelmaat wil ik dit vanuit het praktijkonderzoek illustreren met uitspraken. Deze uitspraken staan schuingedrukt.

Morele ontwikkeling is niet een toenemende neiging om het goede te doen en het kwade na te laten, het gaat niet over gedrag, maar veel meer over de ontwikkeling in het oordelen over situaties en gedragingen in termen van goed en kwaad. (Slot & Van Aken, 2013)

Moreel oordelen gaat niet over persoonlijke voorkeuren of over oordelen die afhankelijk zijn van omstandigheden.

Volgens Olthof & Brugman gaat moreel oordelen over een oordeel dat gebaseerd is op het gezag van een morele norm, die altijd en overal geldig is. (Slot & Van Aken, 2013)

In de Westerse cultuur speelt ook de mate waarin een slachtoffer moet lijden door een dader die voor dit lijden verantwoordelijk is, een grote rol in het oordelen over goed en kwaad.

Paragraaf 3.2.1 Piaget en Kohlberg

Er zijn psychologen die de morele ontwikkeling zien als een resultaat van toenemende internalisering van aangereikte regels en normen en waarden van buitenaf. In de loop van hun ontwikkeling verinnerlijken kinderen deze regels die in hun culturele omgeving worden gespecificeerd als goed en kwaad. Deze benadering heeft meer te zeggen over culturele verschillen in moraliteit, maar minder over morele ontwikkeling en nog minder over de morele ontwikkeling bij adolescenten. Eigenlijk is er dan geen verschil tussen het leren van regels en normen en het leren van ABC.

In de gesprekken met mijn leerlingen zie ik dit bovenstaande wel sterk terug. Alle tweetallen vonden dat abortus na een verkrachting niet kon omdat ze van hun ouders geleerd hadden dat ook dit kind nieuw leven is, door God geschapen. Als ik hier tegenover stelde dat vele mensen in Nederland de vrucht van een zwangerschap van vier weken betitelen als een klomp cellen en niet als nieuw leven, bleven zij herhalen wat zij thuis van hun ouders geleerd hadden, met als beginwoorden: 'ja, maar mijn moeder zei...'

Hierin zie ik dat de cultuur waarin je opgroeit dus wel degelijk invloed heeft op je moreel oordelen over zaken. Ik kan me goed voorstellen dat als je opgroeit bij ouders die vinden dat nieuw leven de eerste periode niet meer is dan een klomp cellen, dat je als kind ook zo denkt over nieuw leven wat ontstaat na de conceptie en heel anders moreel oordeelt over het afbreken van een prille zwangerschap. (Bijlage 4b)

De psycholoog Jean Piaget benadert de morele ontwikkeling anders dan deze internalisatie-benadering. Lawrence Kohlberg heeft zich laten inspireren door het gedachtengoed van Piaget en heeft het verder ontwikkeld. Beiden benadrukken dat toch de ontwikkeling (met name die van de cognitie) een grote rol speelt in het moreel oordelen van individuen.

Piaget maakt onderscheid tussen twee vormen van moreel denken: heteronome moraliteit en autonome moraliteit. Bij heteronome moraliteit ligt de bron van het morele gezag buiten het individu zelf. Goed en kwaad wordt bekeken vanuit wat een autoriteit opdraagt of wat een wet voorschrijft. Alleen dit feit dat het in de wet staat of dat een autoriteit het opdraagt is voldoende om te vinden of het goed is. (Slot & Van Aken, 2013)

Mijns inziens kun je onder deze vorm van moreel denken ook de internalisatie-benadering onderbrengen. Men internaliseert wat men van buitenaf heeft meegekregen door ouders en andere opvoeders aan regels en normen en waarden. Van daaruit bepaalt men wat goed en kwaad is.

Wat ook typerend is voor het heteronome morele denken is dat het morele oordeel over gedrag van iemand die verkeerd doet, afhangt van de ernst van veroorzaakt leed en niet van de bedoeling van

degene die verkeerd deed. Dit denken kom je vooral tegen bij kinderen tot tien jaar, die heel sterk hun ouders volgen.

De overgang naar het autonome morele denken gaat geleidelijk. Voor deze ontwikkeling is de interactie met leeftijdsgenoten belangrijk. De rechtvaardiging van het moreel oordelen van leeftijdsgenoten wordt meegewogen. Zo komen ze meer tot zelf moreel oordelen. In dit morele denken worden bedoelingen van degene van wie je bepaald gedrag moet beoordelen ook meer meegeteld in het moreel oordelen.

Waar Piaget een tweedeling maakt in heteronoom en autonoom, verdeelt Kohlberg de morele ontwikkeling in drie niveaus, nadat hij bestudeerde hoe moreel oordelen wordt gerechtvaardigd. Elk niveau is verdeeld in twee fasen. Hij beschreef dit aan de hand van onderstaande casus.

Je beste vriend ligt op sterven. Er bestaat een medicijn voor zijn ziekte, maar het is erg kostbaar om het te maken en bovendien vraagt de wetenschapper tien keer zoveel als de productieprijs. Je hebt alle mogelijke moeite gedaan om het geld bij elkaar te krijgen, maar het is niet gelukt. Je hebt zelfs de wetenschapper gevraagd om jou het medicijn te verkopen voor je vriend die op sterven ligt, voor het geld dat je bij elkaar hebt, maar dat weigert de wetenschapper. Je besluit het medicijn te gaan stelen. Mag dit?

De eerste jaren van de morele ontwikkeling van kinderen noemt Kohlberg pre-conventioneel. Goed en kwaad hangt samen met de beloning of straf die men ontvangt voor gedrag.

‘Stelen mag niet en je kunt in gevangenis belanden.’

In fase 2 van pre-conventionele; ik doe iets voor jou, als jij ook iets voor mij doet.

Fase 3 en 4 zitten in het conventionele niveau van moreel oordelen. Men kan zich verplaatsen in de gedachten van anderen. Men richt zich in oordelen meer op wat de sociale context verwacht; ‘wat zullen je vrienden zeggen als je hun zegt dat je de winkeldiefstal echt slecht vindt?’ Fase 4 is breder gezien, de sociale context is de samenleving waarin je leeft en als dit door gedrag verstoord wordt, is dit slecht.

‘Gevolgen van je daad spelen een grote rol. Verwijt omdat je een crimineel bent of verwijt van familie en bekenden dat je een vriend laat sterven en niet gaat stelen voor medicatie’

In fase 5 en 6 zitten we op het post-conventionele niveau waarin men zelfstandig komt tot morele inzichten op grond van universele morele waarden. Morele waarden die men zich eigen heeft gemaakt en die zijn geïnternaliseerd.

‘Wat weegt zwaarder, het schenden van de wet of het leven van je vriend.’

‘Als je je aan de wet houdt hebt je het universele principe van behoud van leven geschonden.’ (Slot & Van Aken, 2013)

In de gesprekken met leerlingen herkende ik meer van de indeling van Piaget dan die van Kohlberg. Ik zag het heteronome morele denken vaak terug. Wat hun ouders vinden is voor hen de belangrijkste norm. Bij navraag merk ik dat de leerlingen niet zelf de Bijbel zouden onderzoeken, maar afgaan op wat ouders zeggen of de kerk leert. Ze zouden ook niet zelf een bepaald vraagstuk onderzoeken door er boeken of artikelen over te lezen, maar alleen te rade gaan bij hun ouders of andere opvoeders binnen de kerk en school. Wanneer de predikant van hun kerkelijke gemeente het anders zou vinden dan hun ouders, zouden ze hierover in gesprek gaan met hun ouders: ‘de dominee zegt dit en u zegt dat, hoe zit dit?’ Ouders die dit vanuit de Bijbel kunnen aantonen waarom ze zeggen wat ze zeggen

staan sterker. Wat de predikant van de kerkelijke gemeente zegt is belangrijker dan de docent op school. Dit omdat de ouders vaak denken in dezelfde lijn als de predikant van de kerkelijke gemeente. (bijlage 4b)

Hierin zie je dat de sociale context belangrijk is voor moreel redeneren. Wat ouders zeggen of wat men leert in de kerkelijke gemeente (catechese en/of jeugdclub) wordt nagepraat, dat is dus ook de mening van de leerlingen. Ondanks wat ik daar ook tegenin bracht aan andere meningen en zwaartepunten zoals: 'velen in Nederland vinden van de vrucht van een zwangerschap van paar weken dat het nog geen mens is, maar een klomp cellen, of denken jullie dan dat het te doen is om voor zo'n kindje te zorgen dat op zo'n manier verwekt is?' Men bleef bij: 'Direct na conceptie is het nieuw leven', want dat zeggen mijn ouders.

Wanneer ik inbracht dat het wel heel zwaar is om voor een kindje te zorgen dat op zo'n traumatische wijze verwekt is en of je er dan wel van kunt houden, vond men dat je maar gewoon de herinnering eraan moet wegduwen of in therapie moet gaan. (bijlage 4b)

Discussie is helpend voor morele ontwikkeling. Ze verstevigen het latere moreel kunnen oordelen en ze verbreden de reikwijdte. Dit leert ons hoe belangrijk het is dat we op school ook over morele vraagstukken met leerlingen discussiëren tijdens godsdienst (en andere vakken). Dit draagt bij aan de morele ontwikkeling van leerlingen. Ze staan stil bij wat zij zelf vinden. Ze leren dit verwoorden en beargumenteren.

Dit laatste blijkt best moeilijk te zijn. Ze herhalen vaak hun mening, met één en hetzelfde argument. Tijdens de gesprekken merkte ik dat ze bij, een op zich pittig ethisch dilemma, direct wisten wat ze vonden. Dit was met name gebaseerd op wat ze van hun ouders geleerd hadden, maar ook op hun gevoel: 'je gaat geen kind doden, dit is hetzelfde als een ander persoon op aarde vermoorden.' (bijlage 4b)

Ontwikkeling richting autonoom moreel oordelen kun je mijns inziens op gang brengen door discussie, door bewuste inbreng van meningen van mensen uit onze maatschappij, die haaks staan op de mening van de wereld van de gereformeerde gezindte. Dit kan door tekst maar ook door stukjes uit een film, door rollenspel waar leerlingen dus echt een rol van een ongelovige moeten spelen.

Als we door werkvormen kunnen bereiken dat ze werkelijk zelf iets proeven van de ingewikkelde ethische dilemma's, dan zou dit winst zijn, mijns inziens. Nu heb ik gezien hoe ze hun ouders napraten en dit als mantra's herhalen, maar zijn ze zelf door bepaalde vraagstukken heen gegaan door middel van exploreren? Naar mijn mening zal dit de weerbaarheid in de maatschappij vergroten. (Nederlands Dagblad, ds. P. Visser, 'geloof onder kerkgangers verdwijnt')

In de theorie wordt niets gezegd over de bron van het moreel oordelen. Die ligt voor reformatorische christenen in de Bijbel. Leerlingen moeten in het autonoom moreel oordelen geoefend worden om **zelf** telkens hun oordeel op deze bron te ijken.

Gezien de cognitieve ontwikkeling (hoofdstuk 1) kunnen leerlingen in een later stadium van adolescentie nadenken en zich verplaatsen in dilemma's die niet met hun directe dagelijkse leven te maken hebben. Mijns inziens is het beter om dichtbij huis te beginnen in het doordenken van morele dilemma's om een ontwikkeling te stimuleren van heteronoom naar autonoom. Iets wat wel afspeelt in hun directe leefomgeving. En hen daarbij laten oefenen hun mening niet te baseren op de mening van ouders, maar zelf te onderbouwen vanuit de Bijbel.

De drie niveaus van Kohlberg zijn zeer nuttig voor docenten om het gesprek en de discussie te duiden en er bewust zaken of vragen tegenin te stellen. 'Oh, jij vindt dit stelen dus fout, als ik het goed begrijp, omdat je erdoor in de gevangenis belandt. Jij vindt het dus, als ik het goed begrijp, zwaarder wegen dat jij als een crimineel betiteld wordt dan dat je vriend sterft.' Of: 'Welke wet van God moet je nu meer gehoorzamen: de wet 'gij zult niet stelen' of 'gij zult niet doden', want ja, als jij door stelen het leven van je vriend kan redden...'

Paragraaf 3.2.2 Haidt en Hoffman en rapport van Wim Fieret

De psychologen Haidt en Hoffman zijn kritisch over het belang van de ontwikkeling van het moreel redeneren. Volgens Haidt zijn het op emoties gebaseerde morele oordelen die leiden tot redeneringen die een moreel oordeel rechtvaardigen. Hij vindt het dan niet de moeite waard om deze rechtvaardigingen te bestuderen, want het is gebaseerd op emoties, empathie. (Slot & Van Aken, 2013)

Slot en van Aken (2013) zeggen dat deze gesprekken over het rechtvaardigen van je moreel oordeel, die dan op emoties is gebaseerd, toch nuttig zijn, omdat anderen ook hun rechtvaardigingen inbrengen. Deze discussies beïnvloeden de intuïties en emoties die latere morele oordelen weer beïnvloeden. Ten tweede leiden deze rechtvaardigingen ook vaak tot een zekere systematisering. Het is ook belangrijk om de rechtvaardigingen van op emoties gebaseerde morele oordelen te bestuderen omdat deze rechtvaardigingen een belangrijke rol spelen in de communicatie met anderen over een gegeven moreel oordeel. Wij proberen immers door onze rechtvaardigingen een ander te overtuigen van de juistheid van ons moreel oordeel.

In deze overtuiging van Haidt en Hoffman herkende ik veel van datgene wat dr. Wim Fieret als lector van het Hoornbeek College heeft uitgebracht in een brochure: 'Verbinders, schakelaars en ontkoppelaars' (2014). Het beschrijft de uitslagen van zijn onderzoek op het gebied van het internalisatieproces in de adolescentiefase, op zeven reformatorische scholen voor voortgezet onderwijs en onder studenten op het Hoornbeek College, een reformatorische school voor middelbaar beroepsonderwijs.

Hij beschrijft dat 68% van de leerlingen schakelaar is. Mensen die switchen tussen de Bijbelse en niet-Bijbelse waarden en normen. Hierin zie je sterk terug wat Haidt en Hoffman zeggen: dat op emoties gebaseerd moreel oordeel leidt tot redenering die het oordeel rechtvaardigt.

Een studente, die serieus met de Bijbel wil leven, keek naar de film: 'Er komt een vrouw bij de dokter' Hierin wordt, blijkbaar op meeslepende wijze, gefilmd hoe de man van de hoofdpersoon die borstkanker blijkt te hebben, niet trouw is aan haar in deze moeilijke omstandigheden, maar overstapt naar een andere vrouw. Hij kon er niet tegen. De studente zei: 'Oh meneer, als u het gezien had, dan kan je helemaal begrijpen dat deze man dit zo deed.' (Op emoties gebaseerd oordeel, waar in deze film blijkbaar zeer knap op ingespeeld is) Toen dr. Fieret antwoordde; Ik begrijp hieruit dat je volledig je vader zal begrijpen als hij hetzelfde doet, mocht je moeder een ongeneeslijke ziekte krijgen, viel ze helemaal stil. Nee, natuurlijk zou ze dit niet begrijpen.

Ook de leerlingen waarmee ik in gesprek was over abortus na verkrachting haalden kracht voor hun moreel oordeel uit films die zij gezien hadden over abortus: 'Zo erg om te zien, mevrouw.'

Het maakt dus ook verschil hoe je ethische thema's bespreekbaar maakt. Droog via een casus op papier (zoals wij deden bij Vmbo-leerlingen) of door een film. Tijdens de sectievergadering van de sectie godsdienst zou ik diepgaander door willen spreken over het inzetten van films.

Deze kennis, die Haidt en Hoffman ons aanreiken, en wat bevestigd wordt door het onderzoek van dr. W. Fieret, maakt duidelijk dat het gesprek over ethische thema's en de invloed van de media een duidelijke plaats in het curriculum verdient. Maar ook dat we de leerlingen leren dat God met alle aspecten van je leven te maken heeft. (*Van Dijk, 2011*)

'Door gesprek en discussie over morele thema's neem je kritisch je rechtvaardigingen onder de loep (*Slot & van Aken, 2013, p.136*)

Het is dus van belang dat wij als docenten op een reformatorische school regelmatig met leerlingen dus het gesprek en de discussie aangaan over morele dilemma's en ethische thema's zodat zij dus hun rechtvaardigingen over hun standpunten onder de loep kunnen nemen. Ze horen zichzelf praten en anderen horen hen dingen zeggen, waar dus een tegen argument tegenin gebracht kan worden, wat leerlingen aan het denken zet; 'Waarom vind ik, wat ik vind? Welke argumenten heb ik hiervoor en deugen ze? Houden mijn argumenten stand in het licht van de Bijbel?'

Dit alles verbreedt de reikwijdte en systematiseert rechtvaardigingen die iemand te berde brengt. Dit verstevigt het moreel oordelen voor later en dit zullen ze hard nodig hebben in de maatschappij.

Leerlingen en oud- leerlingen geven zelf ook aan dat ze gesprek en discussie met elkaar heel erg belangrijk vinden voor het vormen van hun mening, zo blijkt uit het praktijkonderzoek. In de komende hoofdstukken vier en vijf kunt u dit lezen.

Hoofdstuk 4 Waar hebben de Vmbo-leerlingen zelf behoefte aan als het gaat om de inhoud van het vak godsdienst en hun vorming?

In dit hoofdstuk zal de beantwoording van deelvraag 4 centraal staan:

Waar hebben de Vmbo-leerlingen zelf behoefte aan als het gaat om de inhoud van de godsdienstlessen en hun vorming?
(praktijkonderzoek door een enquête onder leerlingen van Vmbo 1-4. Over het huidige godsdienstonderwijs; de inhoud en de manier waarop het gegeven wordt)

Inleiding

Voorafgaande aan de weergave van de enquêtedoelen en –resultaten geef ik informatie over de praktische kant van de enquête.

De leerlingen van de verschillende locaties van het Driestar College hebben tijdens een les godsdienst deze enquête ingevuld. Dit was juni 2017. De 4^e klas van het Vmbo was toen van school omdat de examens achter de rug waren. De huidige GT 4-klas heeft dus deze enquête ingevuld toen zij in de 3^e klas van het Vmbo zaten.

De docent van de 1^e klas kwam naar me toe en vertelde dat de leerlingen de enquête moeilijk vonden. Ze hebben lang niet alle vragen beantwoord. Ik zag dat veel leerlingen het moeilijk vinden om een cijfer te geven voor het vak godsdienst, die heeft de helft opengelaten.

Veel leerlingen van GT 1 hebben wel bijna alle vragen ingevuld, maar de open vragen opengelaten en ze hebben per vraag vaak maar één of twee rondjes ingekleurd. Daardoor is er een gelijkmatig beeld te zien. Veel onderwerpen worden door 10-20% van de leerlingen aangekruist. Er is weinig wat er echt uitspringt. In GT 2 en GT 3 worden wel vaak wel vier of meer rondjes ingekleurd, waardoor je veel meer pieken ziet in de antwoorden. Dit geeft meer zicht op wat werkelijk belangrijk wordt gevonden. Daarom zal ik niet altijd GT 1 meenemen in de onderbouwing, omdat ik dan het percentage zo gelijkmatig vind, dat het eigenlijk niet iets zegt.

Net als bij de oud-leerlingen heb ik rond de 97 enquêtes teruggekregen van de huidige leerlingen. In overleg met mijn begeleider heb ik besloten dat dit voldoende was, omdat ik veel overeenkomsten zag tussen de antwoorden die de leerlingen hebben gegeven en ook overeenkomsten met wat oud-leerlingen hebben geantwoord. Mijns inziens zouden meer enquêtes meer van hetzelfde zijn en geen nieuwe informatie toevoegen. Ik zie in de antwoorden geen verschillen die te herleiden zijn naar de verschillende kerkverbanden waaruit onze leerlingen komen. Hoe men het vak godsdienst ervaart is veel meer afhankelijk van de godsdienstdocent als persoon en zijn didactische en pedagogische kwaliteiten. Ook de onderwerpen die aan bod komen of juist niet, zijn sterk bepalend hoe men het vak godsdienst ervaart.

Dit hoofdstuk verdeel ik in drie paragrafen. In paragraaf 4.1 beschrijf ik hoe de leerlingen van het Driestar College de inhoud van de godsdienstlessen ervaren. In paragraaf 4.2 zal het gaan over hoe de leerlingen van het Driestar College de manier waarop godsdienst gegeven wordt ervaren en wat ze nodig hebben. Regelmatig verwijs ik naar vragen en/of percentages, die zijn terug te vinden in bijlage 1. In paragraaf 5.3 wil ik de uitkomsten van deze enquête vergelijken met de literatuur en van daaruit wat dit betekent voor de lespraktijk en het curriculum.

Paragraaf 4.1 De inhoud van het godsdienstonderwijs op het Driestar College

Inleiding

Voor het praktijkonderzoek naar de bevindingen van de huidige Vmbo-leerlingen en de oud-leerlingen over het vak godsdienst op het Driestar College heb ik gekozen voor een enquête. Ik heb hiervoor gekozen omdat je in korte tijd de bevindingen van veel leerlingen kunt verzamelen. Mijns inziens geeft dit een zo'n juist mogelijk beeld met nuances, omdat je elke leerling kunt benaderen met zijn eigen bevindingen. Wanneer je kiest voor interviews gaat dit dieper maar kun je niet alle leerlingen benaderen. Het gevaar bestaat dat je niet alle stemmen hoort.

Ik heb ervoor gekozen om onder de leerlingen en onder de oud-leerlingen dezelfde enquête te houden. Dit heb ik gedaan om zo te kunnen komen tot een beter vergelijk van elkaar. De toelichting bij de verschillende vragen, die ik hieronder geef, geldt daarom zowel voor de groep leerlingen als voor de groep oud-leerlingen.

Ik heb ervoor gekozen om de vragen te laten gaan over alle aspecten van het vak godsdienst. Zowel over de inhoud (het curriculum) als over de docent en over de werkvormen. Ik heb hiervoor gekozen om een goed beeld te krijgen hoe het vak godsdienst wordt beleefd en waar de punten van aandacht liggen. Alleen door deze breedte is het mogelijk de godsdienstdocenten die om dit onderzoek vroegen, antwoorden aan het reiken op hun vragen (*zie hoofdstuk 1 en bijlage 1a, 1b en 1c*). Door een enquête te houden over alle aspecten van het vak godsdienst komt mijns inziens duidelijker naar voren of de relevante aandachtspunten bij het curriculum liggen of (meer) bij de werkvormen of bij de docent of bij een bepaalde combinatie van die factoren.

Ik ben begonnen met een eerste algemene indruk over het vak godsdienst. Dit heb ik gedaan zodat leerlingen even in kunnen komen en een eerste indruk van het vak godsdienst, ongekleurd door de volgende vragen, neer kunnen zetten. Het geeft mij een globale indruk te hebben waar de punten zitten die sterk zijn en waar de punten liggen die zwak zijn binnen ons godsdienstonderwijs.

In hoofdstuk 1 is beschreven dat exploreren op het gebied van geloof ook te maken heeft met het toelaten van geloofsvragen en het aangaan van geloofsworstelingen met levensvragen die niet zomaar even beantwoord zijn, maar vaak een zoektocht te weegbrengen. De godsdienstdocenten van het Driestar College vonden dat ze te weinig ruimte en tijd hadden om deze levensvragen aan de orde te stellen en in een zoektocht te begeleiden. Daarom zitten er in de enquête vragen naar bevindingen over hoe er om gegaan is met levensvragen (vraag 2) en of ze steun hebben ervaren van de docent. Wat ze daarin van de docent verwachten. (vraag 4)

Vraag 3, 5, 6, 7, 8 handelen over geloven met je hoofd, met je hart en met je handen. Dit is het verlangen van de godsdienstsectie, dat alle drie de aspecten voluit aan bod komen. De gedachte is dat het curriculum te vol zit, waardoor er weinig tot geen ruimte is om geloven met je hart en met je handen aan de orde te stellen. Daarom heb ik hier veel vragen over gesteld, zodat helder zou worden wat leerlingen nodig hebben als het gaat om geloven met hoofd, hart en handen.

Met vraag 9 en 10 heb ik expliciet doorgevraagd hoe leerlingen de voorbereiding op het staan in de maatschappij ervaren. Tijdens de tweedaagse studiebijeenkomst kwam naar voren dat de sectie vindt dat zij dit onvoldoende doet en er onvoldoende aandacht en tijd aanbesteden. Vinden leerlingen dit ook? Daarom heb ik deze vragen in de enquête verwerkt.

Wat betreft de vragen die handelen over geloven met je hoofd, met je hart en met je handen, is het volgende belangrijk: de godsdienstdocenten van het Driestar College trekken op met jongeren die

zich in de (pre-)adolescentiefase bevinden en dus bezig zijn een persoonlijke identiteit te vormen. (Marcia, 1993) Omdat de leerlingen van het Driestar College vrijwel allemaal bij de Bijbel en geloof zijn opgevoed is de vraag hoe je je verhoudt tot geloof een belangrijk aspect bij de vorming van identiteit. Vanuit de identiteit van de school en vanuit persoonlijk geloof van de docenten willen de godsdienstdocenten juist aan het aspect geloofsontwikkeling een bijdrage leveren.

Vraag 11 heb ik eraan toegevoegd omdat tijdens de tweedaagse studiebijeenkomst gesproken is over hoe we de Bijbelse geschiedenis en de kerkgeschiedenis relevant kunnen maken voor het leven vandaag de dag. In hoofdstuk 2 heb ik vanuit het boek van Geerts en van Kralingen (2016) beschreven wat specifiek is aan Vmbo-leerlingen. Ik was benieuwd hoe leerlingen zelf de overstap naar het leven van alle dag waarderen. Of de pogingen die docenten doen, slagen.

Vraag 12 is meer gericht op het curriculum. Ik heb het eraan toegevoegd omdat wij als docenten van alles belangrijk kunnen vinden en dit zal vanuit de levenservaring en levenswijsheid ook terecht zijn, maar wanneer wij werkelijk het curriculum vernieuwen zou het niet goed zijn, als we daarin niet hetgeen de leerlingen en oud- leerlingen belangrijk vinden, niet meenemen en een nadrukkelijke plaats geven.

Hoofdstuk 2 handelt mede ook over wat leerlingen nodig hebben op didactisch en pedagogisch vlak. Dit is de reden dat ik in de enquête vragen heb gesteld over werkvormen die zij helpend vinden. (vraag 13) Ik heb hier bewust ook werkvormen ingezet die te maken hebben met exploreren (zoals de opdracht Doen in de maatschappij.)

Dit alles samen heeft de enquête gevormd zoals ik hem heb gehouden.

Het nadeel van deze keuze bleek te zijn dat de enquête lang was en voor een deel van de leerlingen en de oud-leerlingen te lang. Enkelen zijn gestopt na 2/3 deel en een aantal heeft bij de laatste vragen nauwelijks iets ingevuld.

4.1 De inhoud van het vak godsdienst

Dan volgen nu de uitkomsten van de enquête. De manier waarop ze gerubriceerd zijn, komt logisch voort uit overwegingen die hierboven staan. Het zijn drie hoofdthema's die zowel apart als in samenhang tijdens de studie-tweedaagse aan de orde zijn geweest: Geloven met hoofd, hart en handen. Een paragraaf over levensvragen en een paragraaf over hoe leerlingen ervaren dat zij voorbereid worden op het staan in de maatschappij. Paragraaf 4 handelt over hoe er aangekeken wordt tegen kerkgeschiedenis en paragraaf 5 bespreekt hoe leerlingen het Bijbelgebruik in de les ervaren en wat ze nodig hebben.

4.1.1 Geloven met hoofd, hart en handen

De inhoud van het vak godsdienst is gericht op kennis met je hoofd, vindt 51% in GT 1. In GT 2 is dit zelfs 91%. In GT 3 wordt dit anders, dan zegt 21% dat de lessen gericht zijn op de kennis met het hoofd en vindt 49% dat de lessen vooral gericht zijn op het hart, dat je met het hart gelooft. Bij de opmerkingen zie je geen negatieve opmerkingen over kennis in GT 1 en 2 en 3. De leerlingen geven aan dat kennis op zich goed is en ook nodig, maar als het daarbij blijft dan wordt het als te kort ervaren. Het gaat erom dat deze kennis ook met het hart geloofd wordt. Bij vraag 11 vullen ook alle leerlingen in dat ze het belangrijk vinden dat er bij een Bijbelse geschiedenis lijnen doorgetrokken worden naar de tijd van nu, dat ze zien wat ze van deze Bijbelse geschiedenis kunnen leren en toepassen in hun leven van alle dag, in het leven van het geloof. In GT 3 vindt de meerderheid dat dit goed gebeurt (61%) en dat ze ervan leren. In GT 1 en GT 2 vindt de meerderheid dat dat niet gebeurt

(61% GT 2) óf dat de toepassing te ver van hun dagelijkse leven staat (30% GT 1), zodat ze er toch niet echt iets mee kunnen voor hun eigen leven.

Dit kan te maken hebben met de docent, die al dan niet een betere ingang weet te vinden. Het kan te maken hebben met de werkvormen die gebruikt worden hiervoor. Wanneer de toepassing van een Bijbelse geschiedenis alleen verteld wordt en de leerlingen verwerken het niet zelf door een bepaalde werkvorm, dan blijkt dat er veel van de vertelde toepassing langs leerlingen heengaat.

Bij vraag 5 wordt er expliciet gevraagd naar het hart. De vraag is of tijdens godsdienst hun hart weleens geraakt wordt. In GT 3 vult toch ruim 60% in dat dit weleens gebeurt. In GT 1 en GT 2 ligt het andersom. Maar 8% in GT 2 is het hiermee eens en 18% in GT 1. De meeste leerlingen vullen daar 'neutraal' in of 'niet mee eens'. De meest voorkomende reden die zij invullen is dat zij ervaren dat de onderwerpen die behandeld worden te ver van hen afstaan en dat ze zich slecht kunnen concentreren in de les. In GT 2 vult ook 35% in dat de docent hen zelf te weinig laat nadenken.

Ook bij vraag 12 geeft ruim 30% van GT 2 en GT 3 aan het belangrijk te vinden kennis te hebben over de grote thema's van de Bijbel. Ook rond de 30% geeft aan het belangrijk te vinden dat met godsdienst de Bijbelse geschiedenissen besproken worden.

In GT 3 zegt ook 45% van de leerlingen dat de lessen gericht zijn op hoe je straks in de maatschappij staande blijft. In het huidige curriculum van GT 3 zijn er een aantal hoofdstukken dat een gebod van de tien geboden bespreekt en wordt er ingegaan op ethische vragen die daarbij passen. Maar dat wil niet zeggen dat bij de lessen over het Oude Testament geen lijnen doorgetrokken kunnen worden naar het staan in de huidige maatschappij. Er is bij leerlingen een behoefte dat kennis verweven wordt met het geloof met het hart en het staan in de huidige maatschappij (vraag 3a en b). Dit zie je bijvoorbeeld duidelijk terug bij vraag 6 bij GT 2, waar 44% van de leerlingen vindt dat bij godsdienst niet echt hun hart wordt geraakt omdat het niet over hun leven gaat. In GT 3 wordt dit maar door één leerling aangekruist.

4.1.2 Levensvragen

Bij vraag 11 waar naar de toepassing van de lesstof voor het dagelijkse leven wordt gevraagd, zeggen alle leerlingen dat ze dit belangrijk vinden. In GT 3 vindt ook 61% dat dit goed gedaan wordt. In GT 1 en GT 2 sluit de toepassing minder aan op het leven van de leerlingen. (bijlage 5) De leerlingen geven daar vaker aan dat de toepassing niet aansluit bij hun leven of dat de toepassing ontbreekt.

Ook wordt in GT 3 veel vaker aangekruist dat levensvragen worden besproken (rond 50% geeft aan 'soms' of 'regelmatig') terwijl in GT 1 en GT 2 'nooit tot soms' veel vaker wordt aangevinkt dan 'regelmatig' (maar 22% geeft aan dat dit regelmatig gebeurt). Bij de onderwerpen aan het einde van de enquête wordt het meest aangekruist dat ze het tijdens godsdienst willen hebben over bekering en geloof en gebed. Hoe weet je dat je bekeerd bent, echt gelooft, hoe ben ik bereid als de Heere Jezus weerkomt? (bijlage 5 vraag 14) Deze vragen schrijven ze ook op bij vraag 2B 'Wat doet God in mijn leven? Hoe moet je bekeerd worden?' Ook leven er vragen rondom het gebed; 'Hoe moet je bidden? Hoort God me wel, ziet Hij me wel, zo ja; hoe?' (vraag 12 en 14). En ook de wederkomst van de Heere Jezus is een onderwerp dat leeft onder de leerlingen. Vooral met het oog hierop dat als Hij komt, je bereid moet zijn en hoe weet je dan dat het goed zit als Hij terugkomt?

4.1.3 Voorbereiden op het staan in de maatschappij

Rond de 50% van de leerlingen uit alle drie de leerjaren vindt het belangrijk dat tijdens godsdienst geleerd wordt hoe je tegenover mensen die anders denken, van je geloof kan vertellen. Rond de 5%

wil helemaal niet tegenover anderen iets van het geloof vertellen en 7-13% meent dat ze dit zelf wel weten, dus daar niet mee hoeven te oefenen.

Rond de 25% van de leerlingen vindt het niet belangrijk omdat het in de praktijk toch altijd anders is.

In de tweede klas vindt zeker de helft van de leerlingen dat ze niet goed voorbereid worden op het staan in de maatschappij. In de derde klas zijn de leerlingen daarover een stuk positiever. Dit kan zeker met de docent te maken hebben, maar ook met het feit dat hier meer aandacht voor komt in de lessen omdat de leerlingen steeds meer richting het einde gaan van hun Driestarperiode.

Dit is echter net zo goed belangrijk voor GT2 leerlingen gezien de bijbaantjes die zij gaan krijgen en het feit dat ze op een sport zitten.

Je ziet bij GT 3 ook veel vaker dat leerlingen aanvinken dat de docent helpt om een goed weerwoord te geven aan mensen die anders denken. Dat ze leren hun eigen mening te verwoorden. Dit is in GT 3 bijna 50% en in GT 2 maar 17% en 26%. Het wordt belangrijk gevonden door de leerlingen dat docenten hun dit leren. Bij vraag 4b en vraag 9 kun je teruglezen dat leerlingen het belangrijk vinden dat ze hun eigen mening vormen en leren verwoorden. Bij vraag 14 wordt het onderwerp 'getuigen, hoe kan ik duidelijk aan anderen van mijn geloof uitleggen' door 50% van de leerlingen in GT 2 en GT 3 aangekruist.

In GT 2 heeft 34% en in GT 3 64% van de leerlingen aangekruist dat zij het belangrijk vinden dat in de godsdienstlessen aandacht is voor het praktisch toepassen van de 10 geboden in het leven van alledag. Dit is te begrijpen, omdat onze huidige maatschappij steeds meer de geboden van God aan de kant schuift. We leven en ademen in deze cultuur, dus zal steeds belangrijker worden dat we met onze leerlingen bespreken waar we als christen andere keuzes dienen te maken dan de meeste mensen om ons heen. Makkelijk kunnen we zaken normaal en goed gaan vinden, die toch tegen Gods geboden ingaan.

Wat ook opvalt, in de antwoorden op deze enquête onder de leerlingen, is het feit dat bij de vraag wat ze belangrijk vinden bij godsdienst (vraag 12), leerlingen meer kennis willen krijgen over andere geloven. In GT 2 is dit zelfs 74%. Ook in GT 3 is dit een onderwerp dat je vaker terug ziet komen, 45% vinkt het aan bij vraag 12 en bij vraag 14, waar leerlingen onderwerpen aan kunnen kruisen waar ze meer over willen weten, kruist meer dan de helft van de leerlingen uit GT 3 en 82% van GT 2- leerlingen dit onderwerp aan. De meeste leerlingen willen kennis krijgen over Islam, Hindoeïsme en Boeddhisme, dus niet alleen over de Islam.

4.1.4 Kerkgeschiedenis

Kerkgeschiedenis komt in het huidige curriculum in leerjaar 1, 2 en 3 aan de orde. Bij de vraag welke lessen het dichtst bij hun hart komen vult toch een klein deel in dat dit gebeurt als ter sprake komt hoe God door de geschiedenis heen voor Zijn kerk gezorgd heeft (in GT 2 is dit 22% en in GT 1 en 3 rond de 5%). In GT 1 en GT 3 wordt op dit onderdeel wel het laagste gescoord wanneer er wordt gevraagd wat ze belangrijk vinden met godsdienst. In GT 2 is dit de op één na laagste score.

Toch blijkt uit vraag 14 dat er wel belangstelling is voor onderwerpen uit de kerkgeschiedenis. In GT 2 is er nog de meeste belangstelling. In alle drie de leerjaren zijn er binnen het onderwerp kerkgeschiedenis drie onderwerpen die het meest worden aangekruist, namelijk het onderwerp; 'hoe het christendom in Europa is gekomen en verspreid' (39% GT 2 en 26% GT 3) en 'de kerk in de Middeleeuwen (alle drie de leerjaren rond de 22%) en 'het ontstaan van alle kerkverbanden' (22% GT 2 en GT 3 en 15% GT 1).

4.1.5 De Bijbel

De bijbel leren lezen en begrijpen wordt in GT 3 het vaakst belangrijk gevonden. Je ziet hierin een opgaande lijn. Waar het in GT 1 nog rond de 7% is, wordt het in GT 2 rond de 18% en in GT 3 40%. Bijbelstudie doen met elkaar scoort in GT 1 en GT 2 laag (11 %) terwijl het in GT3 34% is. In GT 1 en GT 2 zie je dat het vertellen van de docent over de Bijbel hoger scoort dan zelf op onderzoek uitgaan. Ook in GT 3 scoort het vertellen van de docent hoger dan zelf Bijbelstudie doen.

Paragraaf 4.2 De manier waarop er godsdienst wordt gegeven op het Driestar College

In deze paragraaf staat de manier waarop godsdienst wordt gegeven centraal. De eerste paragraaf handelt over de rol van de godsdienstdocent en de tweede paragraaf handelt over de werkvormen.

4.2.1 De godsdienstdocent

Uit de antwoorden op de enquête blijkt dat de docent een grote rol speelt in hoe men het vak godsdienst ervaart. Wanneer men aankruist dat tijdens godsdienst nooit of zelden het hart wordt geraakt, wordt in GT2 als reden aangekruist dat de docent hem/haar niet genoeg zelf laat nadenken (35%) en dat de leerlingen zich tijdens de les slecht kunnen concentreren (57%). Dit slecht kunnen concentreren kan meerdere oorzaken hebben, maar kan ook zeker liggen bij het klassenmanagement van de desbetreffende docent. In GT 1 zegt 63% dat de docent zelf te veel praat en te weinig werkvormen gebruikt.

Leerlingen van GT 1 kruisen bij vraag 8, die vraagt naar lessen die het dichtstbij hun hart komen, de meeste keren aan dat dit gebeurt als de docent zelf uit zijn/haar leven met God vertelt (26%). In GT 2 en GT 3 is dit de op één na hoogste score (44% en 49%).

Bij vraag 4 hebben veel leerlingen aangekruist dat ze vinden dat de godsdienstdocenten genoeg kennis hebben (52% GT 1, 74% GT 2, 94% GT 3). Dit wordt wel als belangrijk gezien, maar niet het belangrijkste. De leerlingen vinden het belangrijker dat de docent hen helpt om weerbaar in de maatschappij te staan, dat hij helpt om een eigen mening te vormen en te verwoorden. Ook vinden veel leerlingen het belangrijker dat de docent hen helpt om zelf de Bijbel te lezen en te begrijpen dan dat de docent zelf genoeg kennis heeft. Leerlingen hebben liever dat de docent hun vertelt over de betekenis van een Bijbelgedeelte, dan dat ze zelf leren lezen en Bijbelstudie doen met elkaar. De rol van de docent is dus belangrijk bij het verstaan van de Bijbel.

Heel vaak kun je teruglezen in de enquête dat men het gesprek heel erg belangrijk vindt (vraag 12, bij alle drie de leerjaren staat dit in de top 3 van wat men belangrijk vindt). Dus nadat een stuk kennis is overgedragen, zou men erover door willen spreken wat dit nu betekent voor eigen hart en leven en/of hoe je dit kunt uitdragen in de maatschappij.

De docent staat open voor de mening van de leerling, dit wordt in alle drie de leerjaren veel vaker ingevuld dan dat de docent zijn eigen mening zou willen opdringen. Al zijn er zeker leerlingen die dat op die manier ervaren (in GT 1 en GT 2 is dit rond 18% en in GT3 is dit 4%). Ook vinden leerlingen van GT 3 dat aan de docent te merken is dat hij zelf gelooft, in GT 1 en GT 2 ligt het percentage een stuk lager (rond de 40% tegenover GT 3 waar het 77% is). Eén leerling uit GT2 schreef er expliciet bij dat hij/zij het belangrijk vindt, dat de godsdienstdocent voorbeelden geeft vanuit zijn of haar eigen leven. Maar in alle drie de leerjaren wordt het erg belangrijk gevonden dat zij iets merken van het persoonlijk geloof van de docent

Op het punt van de leerlingen helpen in hun zoektocht in het geloof, kunnen de docenten zich nog verder ontwikkelen. Het is een punt wat de leerlingen wel belangrijk vinden. Dit zie je terug bij vraag

4b, maar dit is ook terug te vinden bij de levensvragen die de leerlingen hebben en de onderwerpen waar ze graag dieper op door willen gaan tijdens godsdienst. De vragen rondom het hebben of krijgen van een persoonlijk geloof, worden in alle drie de leerjaren het meest aangekruist bij vraag 14 en ook opgeschreven bij levensvragen. Ook bij vraag 8 is te lezen dat ze het belangrijk vinden dat het tijdens godsdienst gaat over de Heere en Zijn werk, waarin het werk van de Heere Jezus het meest wordt aangekruist. Uit de antwoorden van de enquête blijkt dat er onder veel leerlingen (diep in hun hart of meer waar te nemen door de docent) wel wezenlijke vragen leven die gaan over de kern van het geloof. Het wordt belangrijk gevonden dat de docent helpt bij de zoektocht naar een persoonlijk geloof, helpt bij het vormen en verwoorden van een persoonlijke mening, zodat ze zich meer toegerust voelen om in de maatschappij te staan.

4.2.2 Werkvormen in de godsdienstles

Hoewel er werkvormen en leermiddelen (ik heb dit tijdens de enquête onder één noemen gebracht) uitspringen en het meest worden aangekruist, is er geen enkele werkvorm die niet wordt aangekruist als helpend om de lesstof tot zich te nemen. Hieruit blijkt dat het nuttig is om een breed pallet aan werkvormen toe te passen in de godsdienstlessen, om op deze wijze alle leerlingen tegemoet te komen. Wel kun je uit de scores afleiden dat je wellicht vaker voor een bepaalde werkvorm zal moeten kiezen dan voor een andere, omdat je daarmee meer leerlingen tegemoetkomt. Wat in alle drie de leerjaren het meest wordt aangekruist is de discussie over het onderwerp. Discussie door middel van stellingen of op andere manieren. Ook op andere plaatsen in de enquête is te lezen dat het gesprek over onderwerpen heel belangrijk wordt gevonden. Ook bij vraag 12 scoort het veel spreken met elkaar over het geloof in alle drie de leerjaren het hoogst (22% in GT 1 en 60% in GT 2 en GT 3).

Bij paragraaf 4.1 schreef ik al dat men Bijbelkennis wel belangrijk vindt, maar dan wel toegepast op het praktische leven en een persoonlijk geloof. Dit kan door de docent die uitlegt en daarna het gesprek over het Bijbelgedeelte aangaat, of door middel van zelf Bijbellesen of Bijbelstudie doen. Dit leid ik af uit een combinatie van vraag 8, 12 en 13. Waar je bij de ene vraag ziet dat de uitleg van de docent hoger scoort dan zelf Bijbellesen en Bijbelstudie doen, zie je bij de andere vraag de scores weer andersom. Het verhaal van de docent en ook een PowerPoint zijn werkvormen die goed scoren, zeker als er daarna ruimte is voor gesprek of een andere werkvorm.

In de les iets laten zien van film of documentaire wordt in alle drie de leerjaren veel aangekruist, zeker in GT 2 (56%), maar ook in GT 3 (36%). Levensverhalen van mensen, waarin te zien is hoe het geloof functioneert in het leven van mensen, spreekt aan. Dit is iets wat blijkbaar hun hart raakt.

Paragraaf 4.3 Literatuur en praktijkonderzoek

4.3.1 Lijnen vanuit het literatuuronderzoek van hoofdstuk 1 naar de uitkomsten van de enquête

Uit deze enquête blijkt dat leerlingen zich terdege bewust zijn van het feit dat het geloof een persoonlijke zaak moet zijn of worden. Ouders en andere opvoeders in hun leven hebben hun op het gebied van het geloof en ook het dagelijkse leven voorgelaten wat volgens hen de beste keuze is. Maar de leerlingen zijn zich bewust dat ze zelf tot geloof moeten komen, dat ze zelf een mening over tal van onderwerpen moeten vormen, dat ze zelf op allerlei gebieden in het dagelijkse leven keuzes moeten maken. Ze vinden het belangrijk dat ze in die zoektocht hulp ontvangen. Dit past bij de

cognitieve ontwikkeling waar de informatie dusdanig wordt aangeboden dat het in de persoon zelf integreert en komt tot nieuw inzicht en gedrag. (Slot & van Aken, 2013)

Dit is ook passend bij de theorie van J. Marcia. Het is mooi om te merken dat veel leerlingen niet klakkeloos van hun ouders alles overnemen, maar zelf tot heel bewuste keuzes en mening en geloof willen komen. Dat men dus geen binding wil aangaan met iets waaraan geen periode van exploratie vooraf is gegaan (foreclosure), maar dat men wil komen tot weloverwogen keuzes (identity achievement) en ernaar verlangen dat wij docenten hen in dit proces steunen en dus ook helpen, mede door middel van werkvormen. Dat ze kunnen exploreren om zo tot een mening te komen. Ze willen ook leren om dit te verwoorden richting mensen die heel andere keuzes maken. Sommigen schreven ook: door gesprek met anderen vorm je ook voor jezelf een mening. Je leest ook wel terug in de enquête dat men de keuze en de binding voor en met het geloof wil uitstellen (moratorium status). Dit zijn niet heel veel leerlingen, maar toch 7% in GT1 en 2% in GT3. (vraag 5)

Het is in ieder geval heel mooi om te lezen dat er onder veel leerlingen wezenlijke vragen leven, die gaan over de kern van het geloof, het delen in het verzoenend werk van Christus, het gebed, bijbel lezen. Mooi als we er tijdens de godsdienstlessen tijd voor maken om met de lesstof aan te haken bij deze levensvragen. Dit vraagt wel veel meer tijd, dus zal het verplichte deel van het curriculum moeten worden verminderd om tijd en ruimte te creëren voor exploreren.

Binnen de godsdienstsectie zal er een diepgaand gesprek plaats moeten vinden over het exploreren in de vorm van confronteren met de maatschappij. Heel veel leerlingen vullen in dat ze echt voorbereid willen worden op het staan in de maatschappij. We kunnen dit doen in de vorm van een casus bespreken omdat leerlingen steeds meer in staat zijn in het als- dan redeneren (hoofdstuk 3). Maar het zou ook kunnen in het werkelijk aangaan van de confrontatie, maar we zullen als docenten wel goed moeten nagaan aan welke voorwaarden voldaan moet worden om dit te kunnen doen. Zeker omdat een Vmbo-leerling meer moeite heeft met reflecteren (*paragraaf 2.1.1*). Met reflecteren kom je er vaak achter waar je vragen, pijnpunten of leerpunten liggen. Als leerlingen dit minder goed kunnen, zal je manieren moeten vinden om met kleinere denkstappen dit te bewerkstelligen.

Het weerbaar gemaakt worden om in de maatschappij als christen te kunnen staan én het leren wat ze op veel vragen over het geloof kunnen antwoorden richting mensen die de Bijbel niet kennen, wordt door de meeste leerlingen gezien als belangrijk.

Oefenen in de maatschappij door middel van een bepaalde opdracht, vindt toch een groot deel te spannend, want het is niet vaak aangekruist. Het is wel passend binnen het exploreren waar J. Marcia over schrijft. De ervaring van de confrontatie kan existentiële vragen oproepen en een aanzet zijn om die vragen ook aan te gaan, om er mee te worstelen, net zo lang totdat het werkelijk eigen wordt en opengaat, zoals ds. P.J. Visser en ds. C.M.A. van Ekris voorstaan.

4.3.2 Lijnen vanuit het literatuuronderzoek van hoofdstuk 2 naar de uitkomsten van de enquête

Vmbo-leerlingen vinden het meestal moeilijk om verbanden te leggen tussen verschillende stukjes theorie of Bijbeltekst en de praktijk van het leven (*paragraaf 2.1.1*). Een mogelijke oorzaak kan zijn dat leerlingen nogal eens aankruisen dat het met godsdienst niet over hun leven gaat. Dat hun hart niet wordt geraakt.

De lijnen vanuit de Bijbel naar het leven in 2018 moeten dus expliciet getrokken worden en aangereikt. De docent kan denken dat het verhaal zo vanzelfsprekend is dat leerlingen dit als vanzelf doen, maar dat is niet zo. Het kan ook zijn dat we tijdens godsdienst wel degelijk lijnen doorgetrokken hebben vanuit het Oude Testament naar het leven van nu, maar dat dit niet is

opgepikt door leerlingen. Dit kan allerlei oorzaken hebben. Dit kan minder binnengekomen zijn, doordat er onvoldoende ruimte was voor gesprek. Gesprek is een manier die heel veel wordt aangekruist als een manier om stof te laten landen. Het kan ook zijn dat het doortrekken van lijnen naar het leven van nu, teveel aan het einde van de les verteld wordt, zonder andere werkvorm waardoor het langs leerlingen heengaat.

Een goed contact tussen de leerlingen en de leraar en de groepsgenoten onderling geven een leerling vertrouwen. (Geerts & van Kralingen, 2016) Dit hebben zij nodig omdat Vmbo-leerlingen meer behoefte hebben aan identificatiefiguren, omdat ze minder in staat zijn zelf een weg te zoeken om standpunten te bepalen. Ze vinden het lastig om zelf dingen uit te zoeken en vandaaruit een standpunt te bepalen (2.1.2). Dit is evident in de enquête terug te vinden.

Bij vraag 4 wordt regelmatig ingevuld dat ze het belangrijk vinden als docenten hen helpen in de zoektocht van het geloof, om weerbaar te zijn in de maatschappij. Ook bij werkvormen wordt vaak ingevuld dat het vertellen van de docent belangrijk is, hetzij uit zijn eigen leven, hetzij verhalen uit de Bijbel of geschiedenis. Ook het persoonlijk geloof van de docent wordt regelmatig aangegeven als belangrijk. Dit onderbouwt allemaal dit stukje theorie uit hoofdstuk 2.

Drs. Els van Dijk schrijft in het boek 'De hunkerende generatie' (2011), p.76) het volgende: *'We moeten jongeren niet de doolhof van deze wereld insturen en het daar maar uit laten zoeken. Het werkt ook niet om hen in een keurslijf van voorschriften en regels te persen. Het gaat erom dat wij verlangen weten op te wekken bij hen, naar een leven met God. Het verlangen naar een geestelijk leven in plaats van een leven zoals deze wereld en onze cultuur dat presenteren. Dat lukt alleen als wijzelf een diep verlangen naar Christus in ons omdragen en dit verlangen van ons eigen hart aan hen laten zien'*

Is het niet ten diepste de drijfveer waarom jongeren het zo belangrijk vinden dat ze zien bij hun (godsdienst) docent dat hij een levend geloof heeft? Dat ze zijn verlangen naar God zien, omdat dit ook hun verlangen naar God kan aanwakkeren.

Zelf Bijbelstudie doen of zelf leren Bijbellezen, wordt wel aangekruist, maar toch minder dan andere werkvormen. In bijlage 1 kun je lezen dat de godsdienstdocenten het wel essentieel vinden dat leerlingen zelf leren de Bijbel te gebruiken 'als licht op hun pad'. Ook (bijlage 6) geven oud-leerlingen aan dat ze het wel belangrijk vinden dat ze zelf de Bijbel leren lezen en leren toepassen op het leven van alle dag. Het is passend bij Vmbo-leerlingen dat ze liever samen met de docent dit doen, maar het is toch nodig dat de leerlingen vanaf GT 1 stap voor stap leren zelf naar 'antwoorden' te zoeken in de Bijbel, zodat ze onafhankelijk van iemand anders, zelf een weg kunnen vinden in deze wereld naar Gods Woord.

Vmbo-leerlingen laten leren door doen, is zeker iets wat regelmatig gedaan moet worden, maar toch is het ook weer verrassend dat bijvoorbeeld leren door PowerPoint, leren door vragen maken of een werkstuk hoger scoren dan bijvoorbeeld creatief met de stof bezig zijn.

Dit past bij de theorie dat Vmbo-leerlingen erg gebaat zijn bij duidelijkheid en structuur. Lessen die volgens eenzelfde structuur verlopen vinden ze vaak fijn. Duidelijke uitleg is iets wat zeer positief wordt gewaardeerd en ook heel vaak is opgeschreven.

Maar het weerbaar gemaakt worden en het leren wat ze op veel vragen over het geloof kunnen antwoorden richting mensen die de Bijbel niet kennen, wordt door de meeste leerlingen gezien als belangrijk. Echt oefenen in de maatschappij, buiten de school, dat vindt toch een groot deel te spannend, want het is niet heel erg vaak aangekruist.

4.3.3 Lijnen vanuit het literatuuronderzoek van hoofdstuk 3 naar de uitkomsten van de enquête

Piaget maakt onderscheid tussen twee vormen van moreel denken. Heteronome moraliteit en autonome moraliteit. Om de overgang van het morele denken, wat sterk beïnvloed wordt door opvoeders (heteronome moraliteit), te stimuleren naar een eigen standpunt bepalen over morele kwesties (autonome moraliteit), kun je interactie organiseren in de les tussen leerlingen. Dit is ook iets wat vaak wordt aangegeven in de enquête. Leerlingen hebben veel behoefte aan gesprekken voeren met klasgenoten en docent over het geloof en over ethische onderwerpen. Ze schrijven erbij dat gesprekken voeren hen leert om een eigen mening te vormen. Ze kruisen vaak aan dat ze dit ook van een docent verlangen, dat hij hen helpt om een eigen mening te vormen. Dus dat hij daar de input voor levert en de mogelijkheid om hun mening te vormen door meningen van anderen te horen en te wegen. Het is ook passend bij de theorie van Marcia, waar ook elk individu moet komen tot binding met een eigen gevormde mening en niet de mening van ouders klakkeloos overnemen zonder die tegen het licht te houden van andere meningen.

Uit de enquête blijkt dat veel leerlingen graag over ethische onderwerpen willen discussiëren. Hier wordt een sterk beroep gedaan op moreel oordelen. Ethische onderwerpen worden behandeld in de 3^e en 4^e klas van het Vmbo. Dit is gezien de morele ontwikkeling wel passender dan in GT 1 en GT 2, omdat dan hun autonome moraliteit meer ontwikkelt. De leerlingen uit GT 1 en GT 2 schrijven dat ze wel graag les willen hebben over thema's die ze elke dag tegenkomen en over thema's die gaan over goed en fout. Er leven veel vragen over het leven in de praktijk van alledag.

Op de Driestar zijn heel veel leerlingen ontvankelijk voor een norm en bron buiten henzelf, die altijd hetzelfde blijft ongeacht cultuur of tijd waarin we leven, namelijk de Bijbel. Wanneer je als docent vanuit de Bijbel kunt aantonen hoe je moet leven, handelen, dan zijn leerlingen vaak wel overtuigd. Al blijven er ook wel leerlingen tegenaan schuren omdat hun gevoel andere dingen zegt, dan dat in de Bijbel verwoord is.

Zelf de Bijbel onderzoeken of Bijbelstudie doen, wordt wel als werkvorm aangekruist, maar zeker in GT 1 en GT 2 wordt dit door weinig leerlingen aangekruist. In hoofdstuk 2 beschrijf ik ook dat Vmbo-leerlingen het moeilijker vinden dan havoleerlingen om de lijnen vanuit de Bijbel door te trekken naar de hedendaagse tijd. Ze hebben hier hulp bij nodig, iemand die hen hierop wijst.

Toch zullen ze het ook zelf moeten leren omdat een docent niet altijd naast hen blijft staan. Daarbij komt ook dat Vmbo-leerlingen het minste aantal jaren op het Driestar College zitten en vaak op niet-christelijke scholen hun studie voortzetten. Het is dus noodzakelijk dat ze oefenen met zelf leren Bijbellezen. Leren om zelf antwoorden en richtlijnen voor het leven te vinden in de Bijbel. Leren hun gevoel en gedachten te toetsen aan de norm en bron die altijd hetzelfde blijft. Dat dit nodig is wordt ook door de oud-leerlingen onderschreven. Daar wordt het zelf leren Bijbellezen door 44% aangekruist als noodzakelijk.

Hoofdstuk 5 Hoe kijken oud-leerlingen terug op de godsdienstlessen en hun vorming op het Driestar College?

In dit hoofdstuk staat deelvraag 5 centraal.

Hoe kijken oud-leerlingen terug op de godsdienstlessen en hun vorming op het Driestar College?
(praktijkonderzoek door een enquête onder oud-leerlingen van het Driestar College)

Inleiding

In hoofdstuk 4 heb ik verantwoord waarom ik de vragen heb gesteld in de enquête zoals ik ze heb gesteld. Ook heb ik verwoord waarom ik heb gekozen voor een enquête. Dezelfde reden geldt ook voor het praktijkonderzoek van oud-leerlingen. Zeker onder hen had het moeilijk geweest om mensen te vinden die mee wilden doen met een interview. Onder hen had het nog moeilijker geweest om een representatief onderzoek middels interviews te doen, wat de breedte en de nuances verwoordt, omdat je hen niet meer ziet en spreekt.

Ik heb ervoor gekozen om de oud-leerlingen te benaderen via de catechese van de verschillende kerken. Ik was van mening dat ik daarmee het grootst mogelijk respons zou kunnen halen. Ik dacht dat wanneer ik hen zou benaderen via de mail of via andere kanalen van media, dat het te vrijblijvend zou zijn. 'Wie zal bereid zijn om tijd te steken in het invullen van een enquête?' Ik dacht dat dit weinig oud-leerlingen zouden zijn. Als ze het tijdens catechese zouden doen dan kostte het hen geen extra tijd.

Dankbaar was ik dat zoveel predikanten en catecheten het nut van dit onderzoek inzagen en tijd hiervoor wilden inruimen.

Het nadeel van het benaderen van oud-leerlingen via de catechese is het feit dat ik op deze manier niet de oud-leerlingen heb kunnen benaderen die afgehaakt zijn van de catechese of zelfs van het geloof. Dat betekent dat de conclusies die aan het onderzoek onder oud-leerlingen worden getrokken gebaseerd is op meningen van oud- leerlingen die een binding hebben met de kerkelijke gemeente en het geloof. Al zal deze voor de ene veel sterker zijn dan voor de andere. Ook onder de 17- en 18-jarige catechisanten zitten wel mensen die er zitten omdat hun ouders dit wensen.

De lengte van de enquête was achteraf gezien te lang. Dit speelde onder de oud- leerlingen een grotere rol nog dan onder de leerlingen die het onder de les mochten invullen. Het was hier en daar zeker een punt van kritiek en zuchten. Maar gelukkig hebben de meesten hem wel helemaal ingevuld.

Ik heb naar de breedte van de achterban van het Driestar College gekeken met het vragen of een catecheet mee wilde werken aan de enquête. Ik heb gemeenten benaderd waar de catechisanten zo goed als allemaal op de Driestar hebben gezeten in Gouda of Leiden. De volgende gemeenten hebben aan de enquête meegewerkt.

- Gereformeerde Gemeente: Lisse, Bodegraven, Woerden, Moerkapelle
- Hersteld Hervormde gemeente: Waarder, Katwijk aan Zee
- PKN: Waarder, Montfoort, Katwijk aan Zee
- Christelijk gereformeerd: Katwijk aan Zee (Alphen aan de Rijn wilde niet meedoen)

In overleg met mijn begeleider, Laurens Snoek, heb ik niet meer gemeenten benaderd. Ik had rond de 100 enquêtes teruggekregen van oud-Vmbo-leerlingen. Ik zag dat het niet uitmaakte van welke kerkelijke achtergrond men kwam in hoe er wordt teruggekeken naar het godsdienstonderwijs op de Driestar. Dit is veel meer persoonsafhankelijk. Er zijn in alle kerkverbanden oud-leerlingen die het vak godsdienst een 5 geven en oud-leerlingen die een 8 geven. Dit geldt ook voor de vestiging waar men op de Driestar heeft gezeten, Gouda of Leiden. Onzes inziens hebben we een goed beeld gekregen hoe men terugkijkt op het godsdienstonderwijs op de Driestar en zullen meer enquêtes meer van dezelfde informatie toevoegen.

In totaal heb ik 97 enquêtes kunnen verwerken van oud-leerlingen van het Vmbo. Ik heb veel meer enquêtes teruggekregen, maar dat waren oud-leerlingen van havo, atheneum en gymnasium.

Net als bij de beschrijving van de uitslagen van de enquêtes van de leerlingen die nog op de Driestar zitten (hoofdstuk 4), verdeel ik dit hoofdstuk in drie paragrafen. In paragraaf 5.1 staat beschreven hoe men terugkijkt op de inhoud van de godsdienstlessen op het Driestar College. In paragraaf 5.2 wordt beschreven hoe men terugkijkt op de manier waarop de godsdienstlessen zijn gegeven op het Driestar College. Regelmatig verwijst ik naar vragen en/of percentages, die terug te vinden zijn in de genoemde bijlage. In paragraaf 5.3 wil ik de uitkomsten van deze enquête vergelijken met de literatuur en van daaruit wat dit betekent voor de lespraktijk en het curriculum.

Paragraaf 5.1 De inhoud van het godsdienstonderwijs op het Driestar College

5.1.1 Geloven met hoofd, hart en handen

De inhoud van het vak godsdienst is gericht op kennis met je hoofd, vindt 60% van de oud-leerlingen (*vraag 3*). Dit vindt bijna iedereen goed, omdat kennis nodig is. 22% geeft zelfs aan dat lessen waarin uitleg over de Bijbel centraal staat, lessen zijn die dichtbij hun hart kunnen komen (*vraag 8*). De oud-leerlingen beseffen dat het geloof niet in je hart kan dalen als je geen kennis hebt en dat het zonder kennis ook moeilijk is om in de maatschappij te antwoorden op vragen of opmerkingen van andersdenkenden. Kennis wordt belangrijk gevonden, bij *vraag 12* heeft 52% van de oud-leerlingen Bijbelkennis en Bijbelverhalen aangekruist als belangrijk bij godsdienst. Er is behoefte dat deze kennis en verhalen geplaatst worden in de grotere lijnen van de Bijbel en de grote thema's van de Bijbel, zodat er meer inzicht komt in wat we nu precies geloven (41%, *vraag 12*).

Bij *vraag 11* vinkt ook ruim 18% aan, dat docenten wel hun best doen om de geschiedenis uit de

Bij *vraag 11* vinkt heeft ruim 18% aangevinkt, dat docenten wel hun best doen om de geschiedenis uit de Bijbel toe te passen naar het leven van vandaag, maar dat het toch blijkbaar niet op de juiste manier gebeurt, omdat ze vinden dat het te ver van hun leven blijft of dat toepassingen niet concreet genoeg zijn. 33% heeft aangevinkt dat de docent de toepassing vergeet maar tegelijkertijd heeft een andere 33% aangevinkt dat de docent wél een goede toepassing geeft, waar ze iets van leren. De meningen zijn dus verdeeld. Dit komt mede ook, denk ik, omdat de oud-leerlingen van verschillende docenten les hebben gehad. Sommigen geven dit ook echt aan in hun enquête, dat ze het soms moeilijk vinden om te antwoorden, omdat het antwoord sterk te maken heeft met de docent die ze in gedachten nemen. De ene docent slaagt er dus beter in om dichtbij het leven en het hart te komen, dan de andere docent.

Regelmatig lees je terug bij verschillende vragen, dat leerlingen de inhoud van de lessen te theoretisch vinden (*vraag 9, 11*). 20% van de leerlingen antwoordt dat de inhoud erop gericht is, dat je het ook met je hart gelooft. Velen schrijven dat kennis alleen niet genoeg is; 'kennis is een sterke basis, maar verdieping van geloof is nodig.' Ze beseffen goed dat het ook werkelijk persoonlijk moet worden en met het hart geloofd. Veertien keer wordt er geschreven, dat ze dit verder doorspreken naar de betekenis voor je eigen hart, ook echt gemist hebben. Bij vraag 12 is ook 40 keer ingevuld dat men graag wil doorspreken met elkaar over het geloof en over Bijbelgedeelten. Er leven echt wezenlijke vragen over 'Wat het geloof voor mij betekent, het gebed en gebedsverhoring, over de bekering en het kind van God worden, het eeuwige leven krijgen, hemel en hel'. Sommigen worstelen met de vraag of God werkelijk bestaat en hoe je dit zeker kunt weten (*vraag 2b en 12*). Lessen waarin het gaat over de Heere Jezus en Zijn werk is door een kwart van de oud-leerlingen aangevinkt als lessen die het dichtst bij hun hart komen.

Regelmatig heb ik gelezen dat ze de diepgang gemist hebben in de godsdienstlessen en ook het gesprek over het onderwerp wat aan de orde was. Ze schrijven erbij dat ze het gesprek nodig hebben om hun eigen mening te vormen. (Het spreken met elkaar komt bij verschillende vragen terug als antwoord, 8,9,12 o.a.) Ook zelf leren Bijbellezen is een onderwerp wat door iets minder dan de helft van de oud-leerlingen wordt aangevinkt (44% vraag 12). Niet alleen antwoorden aangereikt krijgen van de docent, maar ook zelf leren lezen in Gods Woord, met eigen ogen lezen. Dit verschilt dus met wat de leerlingen die nu op de Driestar zitten aankruisen. Daar is zelf leren Bijbellezen een item wat zeker in GT 1 en GT 2 het laagst scoort, maar gezien deze antwoorden dus toch iets is wat wel aangeleerd moet worden tijdens godsdienst.

Dit wordt bevestigd door vraag 8, waar ook rond de 20% aangeeft dat lessen waarin er tijd is voor Bijbelstudie met elkaar of zelf met een Bijbelgedeelte bezig zijn, lessen zijn die het dichtst bij hun hart komen.

5.1.2 Levensvragen

De helft van de oud-leerlingen geeft aan dat tijdens de godsdienstlessen soms hun levensvragen zijn besproken en negentien oud-leerlingen geven aan dat dit regelmatig is gebeurd. 35% geeft aan dat hun levensvragen zelden tot nooit zijn besproken tijdens godsdienst. Degenen die dit aanvinken schrijven bij de vraag eronder niet op wat hun levensvragen dan zijn/waren. Een enkeling van deze groep schrijft daar dat hij/zij geen levensvragen heeft.

Bij vraag 2B is een hele rij aan vragen opgeschreven. In deze rij aan levensvragen kun je vier categorieën onderscheiden. De meeste levensvragen gaan over het hebben/krijgen van een persoonlijk geloof en wie de Heere is. De tweede categorie gaat over de vraag of God er werkelijk is en hoe je zeker kunt weten dat ons geloof de waarheid is. De derde categorie vragen kun je scharen onder hoe je in deze wereld een getuige van God kunt zijn en de vierde categorie vragen gaat over de praktijk van alle dag, zoals film en muziek, sociale media en vragen op het gebied van ethiek.

De helft van de oud-leerlingen vinkt neutraal aan, als het gaat over de vraag of tijdens godsdienst weleens hun hart is geraakt. Een kwart zegt dat dit weleens het geval was en 25% zegt dat dit niet zo was. De groep die neutraal aankruist of dat ze niet geraakt worden tijdens de les, geeft als reden dat dit te maken heeft met het feit dat er tijdens godsdienst te weinig ruimte wordt gegeven door de docent om zelf na te denken en zelf een mening te vormen. De docent spreekt soms zelf te veel. De concentratie in de les is ook voor een kwart van deze groep een reden waarom de lessen hen niet echt raken. Een ongeveer een kwart van deze groep geeft aan dat ze hebben ervaren dat godsdienst niet echt over hun leven ging, dat onderwerpen te ver van hen af stonden. Een klein deel twijfelt of er wel een God is.

Oud-leerlingen schrijven op dat hun hart geraakt wordt wanneer het gaat over de Heere Jezus en Zijn werk gaat, over zalig worden, over persoonlijk geloof, over Gods genade en liefde en over de wederkomst en de eeuwige bestemming.

Wat ook raakt zijn filmpjes over christenvervolging, hoe deze mensen staande kunnen blijven in het lijden. Dit intrigeert hen. En ook hier lees je dat het gesprek met anderen in de klas lessen zijn die hun hart raken en die hen bij blijven.

5.1.3 Voorbereiden op de maatschappij

In de godsdienstlessen is wel aandacht voor het straks staande moeten blijven in de maatschappij, vindt 42% van de oud-leerlingen, al worden er bij vraag 9 ook kritische aantekeningen geplaatst. Deze oud-leerlingen hebben de mening van de docent te veel als opgedrongen ervaren. Ze vinden dat de mening van de docent te veel centraal stond en dat er voor het vormen van hun eigen mening veel minder ruimte was.

Degenen die deze aandacht voor het staan in de maatschappij niet hebben aangekruist, schrijven er ook bij dat ze dit gemist hebben. Ze vinden het belangrijk.

Bij vraag 9 wordt hier dieper op ingegaan. 39% antwoordt dat ze niet goed zijn voorbereid om in de maatschappij staande te blijven. Ze schrijven erbij dat ze de antwoorden die tijdens godsdienst worden besproken te voorspelbaar vinden en te voor de hand liggend, zodat ze er in de praktijk toch niet zoveel aan hebben. Ze hadden meer handvatten willen ontvangen over hoe ze moeten getuigen en hoe ze het geloof aan andersdenkenden kunnen uitleggen. Bij vraag 12 heeft 49% ingevuld dat ze het belangrijk vinden dat tijdens godsdienst gesproken wordt over hoe je een getuige van God moet zijn in deze wereld.

Oud-leerlingen geven aan dat ze kennis over andere geloven heel belangrijk vinden (47%). Men wil weten wat deze mensen precies geloven, maar ook hoe ze duidelijk uit kunnen leggen wat de kern is van hun eigen christelijke geloof.

Ook willen ze toegerust worden over hele praktische zaken als: 'Wat doe je als iemand vloekt?' Bij vraag 12 vult ook 60% van de oud-leerlingen in dat zij willen weten hoe zij hun mening kunnen verwoorden op een goede manier over ethische onderwerpen en hoe je de tien geboden toepast in het leven van nu (51%). Dit zijn de hoogste scores van de onderwerpen die zij belangrijk vinden om tijdens godsdienst te behandelen.

5.1.4 Kerkgeschiedenis

Kerkgeschiedenis is een wezenlijk onderdeel in het curriculum zoals dat nu is opgesteld door de godsdienstsectie van het Driestar college. Een kleine 20% van de oud-leerlingen geeft aan dat ze het relevant vinden als het gaat om meer kennis van het ontstaan van alle kerkverbanden die er nu zijn. Voor bijna 20% zijn kerkgeschiedenis en Gods zorg voor Zijn kerk onderwerpen die dichtbij hun hart komen (bijlage 6 *vraag 8 en 12*).

Paragraaf 5.2 De manier waarop er godsdienst wordt gegeven op het Driestar College

5.2.1 De godsdienstdocent

In de eerste plaats wil ik inzoomen op wat er geschreven is over de godsdienstdocent. Uit de enquête bleek dat de docent een grote rol speelt in hoe men terugkijkt op het vak godsdienst. Wanneer men

aankruiste dat tijdens godsdienst nooit of zelden het hart geraakt werd, dan werd er ook altijd bij de vraag erna aangekruist dat dit te maken heeft met het feit dat de docent hem/haar niet genoeg zelf heeft laten nadenken of dat de docent zelf te veel praat en er te weinig aan bijdroeg dat de leerling zelf een mening vormde (vraag 5).

Oud-leerlingen schrijven dat wanneer een docent in de les vertelt uit zijn/haar eigen leven met God, dat dit dan ook dichtbij hun hart komt. Het wordt belangrijk gevonden wanneer de godsdienstdocent met enige regelmaat laat merken hoe bepaalde onderwerpen die aan de orde zijn, functioneren in zijn/haar eigen leven. Dit is de hoogste score bij vraag 8, als het gaat om lessen die dichtbij het hart komen (48%). Bij de vraag wat men belangrijk vindt voor een godsdienstdocent (vraag 4), vinkt ook ruim 40% aan dat ze het belangrijk vinden dat het persoonlijk geloof van de docent zichtbaar wordt. Sommigen schrijven erbij dat ze dit ook echt gemist hebben. Ze hadden meer willen horen wat het onderwerp, dat aan de orde is, voor de docent zelf betekent. Ze vinden het belangrijk dat verteld wordt hoe de docent zelf leeft met God, wat het geloof of een bepaald onderwerp daaruit betekent voor hem.

De godsdienstdocenten hebben genoeg kennis, vinden de oud-leerlingen. Dit wordt als belangrijk gezien, maar toch heeft 34% aangekruist dat ze vinden dat de docent meer bezig is met het overdragen van kennis en niet zozeer of dit ook daadwerkelijk geloofd wordt. Heel vaak kun je teruglezen in de enquête dat men het gesprek heel erg belangrijk vindt (vraag 12). Dus nadat de kennis is overgedragen, zou men erover door willen spreken wat dit nu betekent voor eigen hart en leven en hoe je dit kunt uitdragen in de maatschappij.

De helft van de oud-leerlingen vindt dat de godsdienstdocenten open staan voor de mening van de leerling en dat aan hem of haar te merken is, dat hij/zij werkelijk gelooft. Dat zijn de sterke kanten van de godsdienstdocenten op het Driestar College. Kennis, persoonlijk geloof en open staan voor de mening van leerlingen vinden oud-leerlingen belangrijk (vraag 4b).

Toch vindt ook 25% dat de mening van de docent te veel is opgedrongen aan de leerling. Het blijft een spannend proces om als docent de leerling te begeleiden naar het vormen van een eigen mening. Het blijft daarin cruciaal dat we hen leren dat die mening aan de Bijbel getoetst moet worden, maar om het dan los te laten als dit niet gebeurt, dat is wel een heel ding. Dan kan bij de leerling gemakkelijk het gevoel ontstaan dat hem iets wordt opgedrongen.

Wat het laagst heeft gescoord is dat de godsdienstdocent echt zijn best doet om de leerlingen te helpen in hun zoektocht in het geloof. Veel levensvragen gaan over hoe men persoonlijk zeker mag weten, een kind van God te zijn, door de verzoening in Christus (vraag 2b).

Dit helpen in hun zoektocht in het geloof wordt het meest aangegeven als wel belangrijk, maar gemist (vraag 4b, 24%).

Oud-leerlingen vinden het ook belangrijk (23%) dat ze goede weerwoorden leren verwoorden wanneer er aan hen moeilijke vragen gesteld worden over het geloof door degenen die zij tegenkomen in de maatschappij. Dit wil men graag oefenen tijdens godsdienst. Hier moet tijd en ruimte voor zijn. Bij vraag 9 kun je lezen dat men de antwoorden die dan tijdens godsdienst gegeven worden te voorspelbaar vinden, wat in de praktijk niet werkt. Dat men echt graag wil leren hoe ze voor het geloof uit kunnen komen, hun ethische standpunten kunnen verdedigen of uitleggen aan anderen die daar heel anders in staan en ook hoe ze heel praktisch kunnen reageren op vloeken of andere praktische zaken.

30% vindt het belangrijk dat de docent helpt met het vormen van een eigen mening (vraag 4). De helft van dit percentage vindt dat dit ook gebeurt en de andere helft mist het. Wel wordt door heel

veel oud-leerlingen opgeschreven dat ze het gesprek in de klas erg belangrijk vinden. Dit vindt men helpend bij het vormen van een mening en door het gesprek komt het dichterbij hun eigen hart en leven (vraag 1b, 8,9, 13). Zo wordt bijvoorbeeld als reden voor het hoge cijfer voor godsdienst als reden opgegeven: 'we hebben zulke mooie gesprekken gehad in GT 4' of als reden voor een lager cijfer: 'te weinig gesprek'.

Ook vindt 30% van de oud-leerlingen het belangrijk dat de docent helpt om de Bijbel beter te begrijpen. Een deel vindt dat dit ook gebeurt, maar een groter deel heeft het gemist (vraag 4a, 4b). Zelf Bijbel leren lezen en hoe je moet bidden zijn ook onderwerpen die hoog gescoord hebben. (vraag 12, 44% en 41%).

5.2.2 Werkvormen

Als het gaat om werkvormen, opdrachten en leermiddelen (die ik in de enquête onder één noemer heb genomen), scoort discussie over stellingen of andere discussievormen het hoogst (vraag 13; 61% en bij vraag 12 37%). Ook geeft 41% van de oud-leerlingen bij vraag 12 aan dat ze veel spreken over het geloof belangrijk vinden. Men vindt Bijbelkennis belangrijk, maar kiest dan meer voor de docent die uitlegt en daarna het gesprek aangaat over het Bijbelgedeelte, dan dat men zelf of in een klein groepje Bijbelstudie gaat doen. Dit leid ik af uit het feit dat 50% aankruist dat ze een PowerPoint heel helpend vinden als werkvorm en 39% de uitleg van een docent en 29% als de docent vertelt uit eigen leven met God (vraag 13, 8 en 12).

Ook het doorgeven van iets over het geloof, door middel van film, krijgt een hoge score (47%). Levensverhalen van mensen, als te zien is hoe het geloof functioneert in het leven van mensen, spreken erg aan. Dan schrijft men erover als dat dit lessen zijn die hun hart raken. Dan wordt het voor hen werkelijkheid, hoe in moeilijke omstandigheden mensen staande blijven in het geloof. Dit maakt indruk.

Wisselende werkvormen hanteren wordt gewaardeerd. Dan kunnen we kiezen uit de mogelijkheden die bij vraag 13 worden beschreven. Vele werkvormen hebben een kleine 20% gescoord. Wanneer we daarin afwisselen in de godsdienstlessen komt iedereen aan zijn trekken als het gaat om helpende werkvormen.

5.3 Lijnen vanuit het literatuuronderzoek naar het praktijkonderzoek

Ik zie dezelfde lijnen lopen van literatuuronderzoek naar praktijkonderzoek, die ik ook al in hoofdstuk 4 heb beschreven. Deze lijnen wil ik voor de helderheid kort herhalen, maar dan met opsommingstekens onder elkaar. Daaronder wil ik beschrijven welke lijnen door oud-leerlingen sterker worden benadrukt dan door de huidige leerlingen.

5.3.1 Lijnen vanuit de literatuur naar praktijkonderzoek onder oud-leerlingen

- Oud-leerlingen zijn net als de huidige leerlingen zich sterk bewust van het feit dat geloof persoonlijk moet worden en je het niet kunt doen met kennis alleen of met het geloof van je ouders of docent (achievement identity).
- Oud-leerlingen hebben net als leerlingen wezenlijke levensvragen die de kern van het geloof raken. Deze levensvragen dienen centraal gesteld te worden tijdens de godsdienstlessen zodat leerlingen kunnen komen tot achievement identity, tot een persoonlijk geloof, die ze

hebben ontvangen door te worstelen met wezenlijke vragen. Wij als docenten zijn geroepen deze worsteling ook te stimuleren en te begeleiden. Begeleiden door er regelmatig de kernvragen van het geloof aan de orde te stellen door gesprek en andere werkvormen, met het verlangen hen verder te helpen stap voor stap in de levensvragen die ze hebben. Gesprek is wezenlijk, schrijven leerlingen en oud-leerlingen, maar het is ook wezenlijk omdat leerlingen die de Heere kennen in persoonlijk geloof helpend kunnen zijn voor anderen.

- Oud-leerlingen hebben net als de huidige leerlingen een sterke behoefte aan het vormen van een persoonlijke mening. Ze hebben behoefte aan ondersteuning van de docent (achievement identity). Ze willen niet een mening opgedrongen krijgen (foreclosure), maar zelf een mening vormen en discussie en gesprek zijn goede exploratievormen om een eigen mening te kunnen vormen. Bij de antwoorden lees je dan ook heel vaak dat men gesprek wil met leeftijdsgenoten over allerlei onderwerpen. Maar ook het leren zelf de Bijbel te onderzoeken is een basisvaardigheid, die geleerd moet worden
- Er is behoefte onder Vmbo-leerlingen dat de lijnen van de Bijbel doorgetrokken worden naar het persoonlijk geloof en het leven van elke dag. Oud-leerlingen geven daarbij meer dan de huidige leerlingen aan, dat ze het belangrijk vinden dat geleerd wordt tijdens godsdienst, om zelf die lijnen te leren trekken vanuit de Bijbel naar het leven van alledag.
- Oud-leerlingen vinden het belangrijk dat tijdens godsdienst aandacht wordt besteed aan het leren verwoorden van het geloof. Waar de huidige leerlingen nog weleens aangeven dat ze dit niet belangrijk vinden omdat ze vinden dat je dit niet kunt leren omdat de praktijk altijd anders is, is dit bij oud-leerlingen onder de 10%.
- Net als bij de huidige leerlingen wordt ook door oud-leerlingen de ethische onderwerpen en het leven naar de 10 geboden als belangrijk gezien. Meer nog dan de huidige leerlingen zien zij de waarde in van het leren toepassen van de 10 geboden in het leven in de maatschappij.
- Net als bij de huidige leerlingen wordt de rol van de docent door oud-leerlingen als heel belangrijk gezien. Dit is passend bij wat in hoofdstuk 2 wordt beschreven over de Vmbo-leerling. Dat deze meer dan de havo- en vwo-leerling afhankelijk is van de docent.

5.3.2 Verschillen tussen wat de huidige leerlingen en oud-leerlingen vinden

Naast het feit dat ik veel meer overeenkomsten zag tussen leerlingen en oud-leerlingen, die ik ook ga beschrijven bij hoofdstuk 6 'conclusies en aanbevelingen', zag ik ook een aantal verschillen.

Als eerste viel me op dat er oud-leerlingen zijn, die opschrijven dat zij ervaren, dat hetgeen zij van de godsdienstlessen hebben onthouden, te oppervlakkig is, voor in de praktijk na hun schooltijd. Iets om ter harte te nemen als godsdienstdocenten. De mogelijkheid bestaat en wordt onderstreept doordat huidige leerlingen deze opmerkingen over oppervlakkigheid niet plaatsen, dat de lessen zelf niet oppervlakkig zijn, maar toen nog niet als relevant ervaren werden vanwege ontbreken van ervaringen.

Het tweede verschil dat me opviel is de behoefte van oud-leerlingen om te leren tijdens godsdienst om zelf vanuit de Bijbel richtlijnen voor het leven te leren halen. Onder de huidige leerlingen is dit een item wat zeker niet als meeste is aangekruist, onder oud-leerlingen hoort dit bij de hoogste score. Het is dus wel degelijk een vaardigheid die we tijdens de lessen moeten oefenen. Al is het alleen al om leerlingen er mee te confronteren dat ze juist op het gebied van getuige zijn en het geloof vertolken richting mensen die anders denken, afhankelijk zijn van de Heilige Geest. In de hoop dat ze door deze confrontatie meer gaan bidden om de verlichting met de Heilige Geest.

Het derde verschil is het feit dat, ten opzichte van de huidige leerlingen, oud-leerlingen vaker vinden dat de docent hen te weinig zelf heeft laten nadenken. In de confrontatie in de maatschappij komen

ze daar blijkbaar meer achter. Dat je het wellicht tijdens godsdienst wel meningen voorbij hebt horen komen, maar toch zelf niet of te weinig hebt nagedacht wat jouw eigen mening is en welke argumenten je daarvoor hebt. Werkvormen als een rollenspel of een opdracht in de maatschappij zouden daarbij behulpzaam kunnen zijn. Dit sluit aan bij de theorie van hoofdstuk 2, waar wordt aangegeven dat de docent een grote rol speelt bij het vormen van een eigen mening. Dit gaat wel verder dan als docent jouw mening vertellen. Leerlingen moeten echt zelf een mening vormen en verwoorden. Wij als docenten mogen echt kritischer zijn en meer doorvragen naar die mening en naar de argumenten die ze daarvoor hebben, toetsend hoe steekhoudend die argumenten zijn.

Hoofdstuk 6 Wat betekenen de antwoorden op de deelvragen 1 t/m 5 voor de docenten, het curriculum en de invulling van de godsdienstlessen?

Dit hoofdstuk bevat de conclusies van het onderzoek. Deelvraag 6 staat erin centraal: ‘Wat betekenen de antwoorden op de deelvragen 1 t/m 5 voor de docenten, het curriculum en de invulling van de godsdienstlessen?’

Vanuit het literatuuronderzoek en de twee praktijkonderzoeken zijn er conclusies te trekken en aanbevelingen te doen voor de inhoud van de lessen, voor de docent en voor het curriculum.

Ik deel dit hoofdstuk ook op deze manier in. Als eerste ga ik in op wat de antwoorden van hoofdstuk 1 t/m 5 betekenen voor de inhoud van de godsdienstlessen. De volgorde van de deelconclusies wordt bepaald door de thema's van de voorgaande hoofdstukken. Daarna ga ik in op wat deze antwoorden betekenen voor de godsdienstdocent en tot slot wat deze betekenen voor het curriculum. Steeds stel ik eerst de conclusies uit de literatuur, vervolgens die uit de praktijkonderzoeken aan de orde, gevolgd door conclusies die op beide bronnen teruggaan. Ik vind het mooi om met het curriculum te eindigen omdat de vraag van mijn opdrachtgever gaat over het curriculum: ‘Voldoet het huidige curriculum of klopt onze toenemende onvrede daarover?’

6.1 Wat betekenen de antwoorden van hoofdstuk 1 t/m 5 voor de inhoud van de godsdienstlessen?

6.1.1 Gezien de identiteitsontwikkeling

Meer persoonlijk, alledaags en op het niveau van het hart

Vanuit literatuuronderzoek die beschreven is in hoofdstuk 1 blijkt dat in de adolescentiefase ook de identiteitsontwikkeling plaatsvindt volgens Erikson en Marcia. In deze levensfase gaat men allerlei bindingen aan. Het best en het stevigst zijn deze bindingen als ze na exploratie zijn aangegaan. Op onze school, waar alle leerlingen opgevoed zijn bij de Bijbel, is ook het geloof één van de zaken waarover een keuze gemaakt moet worden of men hiermee een binding aangaat of niet. In het praktijkonderzoek geven de huidige leerlingen en oud-leerlingen ook aan dat ze kennis goed vinden, maar dat het onvoldoende is wanneer het niet met het hart wordt aangenomen en geloofd en er niet in het dagelijks leven vanuit wordt geleefd. De huidige leerlingen en oud-leerlingen zien heel goed in, dat het gaat om een persoonlijke binding met het geloof. Zomaar doorgaan in het geloof van opvoeders is onvoldoende, het moet persoonlijk worden.

Deze conclusie wordt ook ondersteund door de beide praktijkonderzoeken, waaruit blijkt dat er echt existentiële vragen leven over persoonlijk deelhebben aan Christus, over het gebed, over bekering in het leven van alledag. Veel meer dan dat we misschien als docenten denken, gezien het gedrag in de les.

Meer les- en gesprekstijd voor exploreren en de begeleiding daarvan

Vanuit de literatuurstudie en de praktijkonderzoeken kun je de conclusie trekken dat het is noodzakelijk is dat we binnen het vak godsdienst ruimschoots de tijd nemen om leerlingen te laten exploreren, zodat existentiële vragen worden opgeroepen en herkend in het eigen hart en leven. Leerlingen zullen daar niet allemaal hetzelfde in zijn en kunnen elkaar daarin helpen.

Dit exploreren kan door middel van discussie en gesprek. Iets wat door bijna alle ondervraagde leerlingen en oud-leerlingen wel ergens wordt aangekruist als essentieel binnen het vak godsdienst. Exploreren kan ook door als docent een existentiële geloofsvraag in het midden te leggen. en de leerling te begeleiden in denkstappen die hij/zij kan maken, zonder daarbij aan het einde van de les een passend antwoord te willen hebben. Existentiële vragen zijn ook per definitie vragen waar je als mens wel een langere of kortere tijd mee aan het worstelen bent. Door deze vragen die niet zomaar opgelost zijn, toch in het midden te leggen stuur je leerlingen niet het bos in, maar wil je hen aanmoedigen om de geloofsworsteling aan te gaan om meer persoonlijke kennis het werk van Vader, Zoon en Heilige Geest te leren kennen. Wel moet er telkens op één of andere wijze een vervolg gegeven worden aan de doordenking van een existentiële vraag, zodat leerlingen hulp krijgen in hun persoonlijke zoektocht in het geloof. Veel huidige leerlingen en oud-leerlingen hebben aangekruist als dat zij erg graag van hun docent hulp willen ontvangen in de zoektocht in het geloof.

Dit wordt ook bevestigd in de literatuur waar aangegeven wordt dat juist in deze informatiemaatschappij jongeren werkelijk verlegen zitten om volwassenen die hen bij de hand nemen. (Van Dijk, 2011)

Exploreren kan door ontmoeting met mensen die heel anders denken en geloven. Te denken valt aan een enquête in de stad of aan een bezoek in een moskee of door gesprek met ongelovigen. Dit kan door stukjes film of documentaire of tekst waar men geconfronteerd wordt met heel andere denkwijzen.

Deze begeleide confrontatie zal de leerling stilzetten bij wat deze nu zelf gelooft en vindt. Er zullen vragen vanuit de leerlingen komen, in plaats van dat wij als docent antwoord geven op vragen die (nog) niet leven. Samen met de klas en als docent kan in het Woord naar houvast, richting, antwoord worden gezocht.

Werken met en aan levensverhalen

Uit het praktijkonderzoek onder leerlingen en oud-leerlingen blijkt dat er binnen de lessen ruimte moet zijn om levensverhalen te delen met de leerlingen. Dit is voor Vmbo-leerlingen belangrijk, daardoor leren en horen ze heel concreet hoe het geloof in levens van mensen handen en voeten krijgt. Dit kan het persoonlijke verhaal van de docent zelf zijn, dit kunnen andere levensverhalen zijn van gelovigen. Door vragen of andere werkvormen moet je hen wel leren zichzelf eraan te spiegelen, om zo inzicht te geven naar de mate waarin zij zelf met het geloof verbonden zijn. Dit kan een begin en/of voortgang zijn in de zoektocht om geen genoegen te nemen met een geloof van 'horen zeggen' maar om werkelijk zelf Gods stem te verstaan. (hoofdstuk 1)

In literatuur wordt aangegeven dat Vmbo-leerlingen het moeilijk vinden om vanuit zichzelf, door bijvoorbeeld het lezen van literatuur, een standpunt te bepalen. (hoofdstuk 2) De leerling doet dit meer door hetgeen vertelt en besproken wordt. Door persoonlijke verhalen uit het leven kun je het verlangen van jongeren aanwakken om zelf ook een leven met God te gaan leven (Van Dijk, 2011)

6.1.2. Gezien de cognitieve ontwikkeling

Denken over een toekomstige situatie

In hoofdstuk 2 is besproken vanuit de literatuur dat de vierde fase in de cognitieve ontwikkeling 'de fase van formele denkoperaties', zich tijdens de adolescentiefase ontwikkelt. Daarom is het goed dat pas in GT3 en GT4 vraagstukken worden besproken die wellicht nog niet in hun concrete leven spelen, maar wel in de toekomst op hun pad kunnen komen. Op deze wijze kunnen er weerwoorden geformuleerd kunnen worden door de leerlingen zelf op vragen die zij straks in de maatschappij

zullen krijgen, op ethisch gebied en op gebied van geloof. Leerlingen en oud-leerlingen geven aan dat zij dit heel belangrijk vinden om te leren.

Vanuit geschiedenissen en concrete personen

Vanuit hoofdstuk 2 kun je de conclusie trekken dat de lesinhoud voor leerlingen van GT1 en GT2, die op cognitief gebied meer op de grens zitten van concrete denkoperaties en formele denkoperaties, beter ingevuld kan worden met geschiedenissen uit het Oude en Nieuwe Testament en de kerkgeschiedenis. Van deze geschiedenissen kunnen de lijnen concreet doorgetrokken worden naar het leven van de leerling in 2018. Deze toepassing kan gaan over het praktische leven van alledag, maar er kan ook vanuit de Bijbelse geschiedenis of kerkgeschiedenis een geloofsvraagstuk in het midden worden gelegd.

In hoofdstuk 2 is ook vanuit de literatuur beschreven dat Vmbo-leerlingen makkelijker vanuit het leven van een Bijbels persoon een les trekken voor hun persoonlijk leven, dan vanuit de abstracte taal die je kunt vinden in de brieven van Paulus.

Aan het nadenken zetten

Uit de praktijkonderzoeken onder leerlingen en oud-leerlingen blijkt dat het in alle vier de leerjaren van belang is, dat er werkvormen worden gekozen die de leerling zelf tot nadenken zet. Wanneer de docent de lijnen doortrekken van de Bijbel naar het leven van vandaag en dit alleen doceert, gaat er veel langs leerlingen heen. Voor internalisatie is nodig dat leerlingen er zelf mee bezig zijn.

Bondige instructie

Het is daarbij ook goed om te bedenken dat Vmbo-leerlingen behoefte hebben aan duidelijke uitleg van de docent en duidelijke instructies bij een opdracht (literatuur hoofdstuk 2) Je zou instructies nog op papier kunnen zetten, maar dan heel kort en bondig. Geen lange tekst.

Motivatatie en variatie

Volgens de literatuurstudie van hoofdstuk 2 is het essentieel dat de docent leerlingen weet je motiveren. Ook is daar beschreven dat Vmbo-leerlingen gebaat zijn bij opdrachten die je als docent stap voor stap aanbiedt. Dit geeft de leerling vertrouwen dat hij de opdracht aankan. Dit is een belangrijke pijler voor motivatie bij leerlingen.

De opdrachten van exploreren moeten niet over veel lessen verspreid worden, want dan raakt de motivatie en het overzicht zoek. De opdrachten moeten concreet zijn, waar de theorie van wat aan de orde is, gekoppeld moet worden aan een voorbeeld uit het dagelijkse leven.

Afwisselen van werkvormen is heel belangrijk, omdat in de uitslagen van beide praktijkonderzoeken te zien is dat alle werkvormen wel zijn aangekruist. De één wat meer dan de ander, die zou je vaker kunnen toepassen, maar door afwisseling in werkvormen worden alle leerlingen bediend.

6.1.3 Gezien de voorbereiding op het staan in de maatschappij

In een veilige context

Hetgeen beschreven is bij het vormen van identiteit in hoofdstuk 1, is naadloos verbonden met het staan in de maatschappij. Waar in de lessen tijd en ruimte wordt gegeven om te exploreren, wordt er ook meer aandacht gegeven aan het helpen bij persoonlijke zoektocht in het geloof en in het helpen vinden van weerwoorden die gebruikt kunnen worden bij het staan in de maatschappij. Dit kan door letterlijk in gesprek te gaan met andersdenkenden, maar er kan ook veilig in de klas begonnen worden, door bijvoorbeeld een stukje tekst of documentaire te laten zien, waarin iemand

iets deelt van zijn levensvisie en dan door leerlingen persoonlijk en/of in groepjes van twee een weerwoord laten opschrijven. Deze veiligheid is belangrijk benoemen de godsdienstdocenten tijdens de tweedaagse studiebijeenkomst. Maar daarvoor is nodig dat iedereen in de klas de veiligheid voelt om zichzelf te zijn en zijn mening durft te delen. Alleen al binnen de reformatische wereld zijn er veel verschillende denkwijzen. Respect voor elkaar door te luisteren en de mening van de ander te wegen is de basis om verder te gaan naar het staan in de maatschappij waar mensen nog verder van je af staan qua levensvisie.

In afhankelijkheid leren door doen

Gezien de noodzaak tot exploreren (hoofdstuk 1) en het verlangen van leerlingen en oud- leerlingen (hoofdstuk 4 en 5) om toegerust te worden om in deze wereld te getuigen, kun je ook als conclusie trekken dat de leerlingen bewust gemaakt worden tijdens de godsdienstlessen van het feit dat het nodig is om te leven in afhankelijkheid van de Heilige Geest, omdat getuigen zijn geen kwestie is van uit het hoofd geleerde lessen opzeggen. Dat we leren leven op gehoorafstand van de Geest. Anderzijds is het goed om Vmbo-leerlingen, die praktisch ingesteld zijn, oefeningen te laten doen, zoals bijvoorbeeld een rollenspel of een debat met voor- en tegenstanders (dus dat je moet inleven in een mening die de jouwe niet is). Leerlingen ervaren dan aan den lijve waar de pijnpunten zitten, de vragen die komen, de kritische noten die geplaatst worden bij het geloof, zodat we met elkaar gericht kunnen zoeken hoe we hier weerbaar in kunnen zijn.

Eenheid tussen hoofd, hart en handen

Gezien het onderzoek van W. Fieret is het ook wezenlijk om tijdens de lessen met regelmaat aan de orde te laten komen dat geloof het hele leven doortrekt, het is geloof op zondag en op maandag en op zaterdagavond. Geloof bepaalt, als het goed is, heel je doen en laten. De huidige leerlingen en oud-leerlingen schrijven wel in de enquête dat ze dit heel wezenlijk vinden, dat kennis en hart en handelen bij elkaar horen, maar gezien het onderzoek van W. Fieret is de praktijk weerbarstig. Het vraagt tijd om als eerste leerlingen te spiegelen zodat ze zien waar het op aan komt en het vraagt tijd om vervolgens te doordenken hoe je het praktisch kunt maken.

Praktijkervaringen van de docent

De docent is voor Vmbo-leerlingen heel belangrijk. (hoofdstuk 2,4,5) Om het geloven op maandag met voorbeelden uit het leven, een gezicht te geven, kan je de conclusie trekken dat er gebruik gemaakt kan worden van levenservaringen van de godsdienstdocenten en andere docenten. Zeker docenten die voor het docentschap in andere beroepen werkzaam zijn geweest kunnen daarin dienstbaar zijn in de vorm van het aandragen van praktijksituaties en ook in de bespreking hoe je in dit soort situaties kunt handelen of wat je kunt antwoorden.

Toerusten voor genuanceerd kiezen in reële dilemma's

Vanuit het praktijkonderzoek dat beschreven is in hoofdstuk 3, kun je concluderen dat er aandacht moet zijn om Vmbo-leerlingen te laten groeien in het beargumenteren van standpunten van morele dilemma's. Dat er in de verschillende leerjaren geoefend wordt om te komen tot meer genuanceerdere argumenten, omdat er vaak veel kanten zijn aan een morele kwestie, die meegewogen moet worden. Dit moeten Vmbo-leerlingen leren zo blijkt uit onderzoek. Dit kan door rollenspel, maar ook hier kun je gebruik maken van documentaire en tekst waar mensen hun zienswijze vertolken. Zienswijzen die overeenkomen met de standpunten van leerlingen, maar ook zienswijzen die tegenovergesteld zijn aan de standpunten van de leerlingen. Het liefst over de hele breedte van het leven. Zienswijze over leven en dood, aan begin en einde van het leven, over geld en goed, seksualiteit, omgaan met media en zo kun je de lijst veel langer maken. Het is essentieel dat de

godsdienstdocent zelf ook weet welke ethische dilemma's de leerlingen tegen kunnen komen, als ze een beroep kiezen in de zorg of in de bouw of binnen de economie of ICT. Leerlingen en oud-leerlingen geven zelf ook aan dat ze hierin beter toegerust willen worden. Docenten moeten dan de uitdaging aangaan om een dilemma ook werkelijk te laten staan en niet met snelle en goedkope antwoorden, die in de praktijk niet werken, er mee weg komen (hoofdstuk 5)

6.2 Wat betekenen de antwoorden van hoofdstuk 1 t/m 5 voor de godsdienstdocent?

Vertrouwen, orde en structuur

Hoofdstuk 2 beschrijft vanuit de tweedaagse studiebijeenkomst en vanuit de literatuur dat het als eerste nodig is dat de godsdienstdocent werkt aan een goede relatie met de klas en met elke leerling afzonderlijk. Leerlingen hebben een basis van vertrouwen nodig om ook op geloofsgebied iets te delen in de klas, maar ook om iets van de docent aan te nemen. Je kunt meer bereiken als leerlingen je vertrouwen en er een goede relatie is. Als leerlingen zich gezien en gewaardeerd weten. Daarbij hoort het feit dat het essentieel is dat er in de klas orde en structuur is. Om met elkaar van gedachten te wisselen en bij existentiële vragen stil te staan, moet er veiligheid en orde zijn in een klas. Een basis waarin leerlingen zich veilig genoeg voelen om hun mening te uiten.

Aangestuurde exploratie

In hoofdstuk 1 is vanuit de literatuur beschreven dat lang niet heel de achterban van het reformatorisch onderwijs positief is over het exploreren. Ze zien daarin gevaren en die zijn ook aanwezig. Het vraagt denk ik ook om moed, geloof en gebed van de godsdienstdocent om te exploreren. Om de leerling te verleiden om zich kritisch te laten ondervragen door de vragen van andersdenkenden of existentiële vragen die vanuit het geloof tot je komen, in het midden van de klas neer te leggen. Vragen die er werkelijk toe doen, die de kern van het geloof raken, over het gebed en gebedsverhoring, wanneer je bidt om bekering, maar het blijft allemaal hetzelfde. Moed om het uit te houden bij de vragen, zonder dat daar aan het einde van de les een antwoord op is gekomen. Moed om geen antwoord te weten op vragen die leerlingen stellen en in deze verlegenheid kwetsbaar te zijn. Niet om stuurloos te zijn, maar als identificatiefiguur dat er diepe vragen in het geloof kunnen zijn, zonder dat deze vragen het vertrouwen in God schaden. Dat je je vastklemt aan Gods beloften, aan wat Hij zegt, ook als dit lijkt te botsen met de praktijk van het leven. Ook in het vertrouwen en in het verlangen om in deze vragen weer meer onderwijs en licht te ontvangen. Daarop ook zoekend te wachten. Om zo werkelijk een proces te gaan, een weg te lopen met elkaar, zoekend, worstelend en delend als je soms weer eens iets leest wat licht werpt op de zaak. Om op deze wijze ook tot voorbeeld te zijn, zodat leerlingen ook leren dat Gods antwoorden nog weleens in kleine stukjes komen.

Kwetsbare docenten

Op ditzelfde gebied ligt ook de noodzaak dat we als docent de moed hebben om maatschappelijke onderwerpen echt diep tot ons door te laten dringen. De moed hebben om te tonen dat je er gewoon verlegen mee bent, omdat de problemen vaak zo complex zijn, dat we niet even een simpel antwoord daarop kunnen formuleren. Oud-leerlingen schreven dit wel een paar keer op. Dat ze ervaren dat de 'antwoorden' te goedkoop zijn en daarom ook niet werken. Alleen al de vragen rondom het lijden zijn vaak zo complex dat je daar ook echt eerlijk over moet zijn, om vandaaruit toch te zoeken naar mogelijkheden om te antwoorden in de maatschappij.

De godsdienstsectie zou ook deze existentiële vragen en maatschappelijke dilemma's kunnen bespreken, om daarin voor elkaar kwetsbaar te zijn en elkaar te helpen om een weg daarin te vinden. Biddend dat je in dit alles tot zegen mag zijn, omdat je weet dat jouw rol als docent voor de leerling binnen het Vmbo een centrale rol is, omdat ze je nodig hebben in de zoektocht van het geloof en het staan in de maatschappij.

Voorbeeld en identificatie

Als godsdienstdocent ben je een identificatiefiguur. Leerlingen verwachten meer dan van andere docenten, dat je met hen deelt vanuit eigen geloofsleven. Ze vinden het belangrijk dat ze merken dat je als docent zelf ook een persoonlijk geloof hebt, zo blijkt uit het praktijkonderzoek onder leerlingen en oud-leerlingen. Dit bevestigt ook hetgeen in de literatuur wordt beschreven dat de Vmbo-leerlingen onze verhalen nodig hebben om zelf een weg te zoeken in het leven. Ze zijn veel minder bij machte zijn om zelf een standpunt te bepalen door middel van tekst lezen. (*hoofdstuk 2*) Tijdens de tweedaagse studiebijeenkomst werd door de godsdienstdocenten benoemd dat Vmbo-leerlingen vaak niet zelf de kern uit een betoog of een stuk informatie halen, laat staan het inschatten op waarheid. Een docent die ze vertrouwen speelt een grote rol in het bepalen van standpunten. Tijdens deze tweedaagse studiebijeenkomst is ook benoemd dat het belangrijk is om daarin authentiek te zijn. Dus niet alleen je geloofstoppen delen, maar ook van de geloofsdalen en wie God dan toch blijkt te zijn. Niet alleen antwoorden delen die je opgedaan hebt in het leven, maar ook de vragen die erbij gekomen zijn in het leven, dingen die je niet klein kunt krijgen, maar dwars door dit alles heen de waarde van het kennen van de Heere. Om zodoende verlangen te wekken bij de leerlingen naar ook een geestelijk leven. (*hoofdstuk 2*)

Grote rol van Vmbo-docent

Vanuit de literatuur (*hoofdstuk 2*) kan geconcludeerd worden dat de godsdienstdocent binnen het Vmbo een grotere rol speelt dan bij havo en vwo als het gaat om instructie geven en uitleg. Dit wordt bevestigd door de leerlingen en oud-leerlingen bij de beantwoording van de enquêtevragen. Vmbo-leerlingen kunnen instructie en uitleg veel minder makkelijk tot zich nemen via een schriftelijke opdracht. In paragraaf 6.1 beschreef ik al de rol van de docent in het voorbereiden op de maatschappij.

Leren Bijbellezen

Hoofdstuk 2 beschrijft dat de godsdienstdocent ook het voortouw moet nemen als het gaat om de toepassing van de Bijbel in het leven in onze tijd. Hij moet daarin werkvormen bedenken die deze denkstappen stimuleren, want uit zichzelf zien Vmbo-leerlingen dit niet snel. Hij speelt een belangrijke rol in het leren Bijbel lezen voor de leerlingen. Het praktijkonderzoek onder de leerlingen en oud-leerlingen laat zien dat er behoefte is aan het leren Bijbellezen. De docent zal de leerlingen veel meer bij de hand moeten nemen en stap voor stap daarin leiden dan dat havo of vwo-leerlingen dat nodig hebben. Hier moet hij zich bewust van zijn en die rol ook vervullen, zonder dat hij alles kant en klaar vertelt, want dan is er kans dat leerlingen het niet opnemen en na de les vinden dat er geen toepassing gemaakt is.

Moreel redeneren aan de hand van de Bijbel

Het toepassen van de Bijbel naar het leven van alledag is iets waar we als godsdienstdocenten meer ruimte en aandacht aan moeten besteden, gezien de uitkomsten van het praktijkonderzoek onder leerlingen en oud-leerlingen. Ook het onderzoek naar het moreel redeneren wijst uit dat leerlingen zich niet beroepen op Bijbelwoorden, maar op hun ouders. (*hoofdstuk 3*) Als eerste moeten

leerlingen dus leren hoe ze de Bijbel kunnen lezen en daarnaast hoe ze woorden kunnen vinden die de weg wijzen in het leven van alle dag. Dit zal veel oefening vragen. Telkens weer bij een concreet onderwerp met de Bijbel aan de slag gaan door middel van allerlei werkvormen om leerlingen te leren richting te zoeken in de Bijbel en om zelf een toepassing van de Bijbeltekst op het leven nu te zien en te leren verwoorden.

In hoofdstuk staat beschreven dat de diepere laag die soms in een Bijbeltekst ligt, telkens weer verteld moet worden, zodat leerlingen steeds meer gaan zien dat er in de Bijbel meer schatten verborgen liggen dan in eerste instantie te zien is. In de hoop dat ze positieve mooie ervaringen opdoen bij Bijbelstudie en schatten ontdekken. Hopelijk krijgen ze door ons als docenten daarvan de smaak wat te pakken.

Helpen zoeken zonder op te dringen

Leerlingen en oud-leerlingen geven in de enquête aan dat ze het belangrijk vinden dat de docent hen helpt in de zoektocht van het geloof en in het helpen zoeken naar goede weerwoorden tegenover mensen die anders denken. Dit kost tijd, alleen al om die zoektocht op het spoor te komen en ten tweede om daarin nog tot een hand en voet te zijn. Ook goede weerwoorden aanreiken blijkt een moeilijke klus omdat oud-leerlingen aangeven dat de deze weerwoorden in de praktijk nogal eens niet blijken te werken.

Er zijn leerlingen en oud-leerlingen die aangeven dat ze ervaren dat hun een mening is opgedrongen. Dit zal wellicht allerm minst de bedoeling zijn van de docent, toch kwam het blijkbaar zo over. Het is een spannend proces om de leerling zijn eigen mening te laten vormen. Je kan wijzen op de enige toetssteen waaraan we onze mening moeten toetsen, Gods Woord, maar om het dan los te laten is spannend.

6.3 Wat betekenen de antwoorden van hoofdstuk 1 t/m 5 voor het curriculum?

Andere verhouding vorming en kennisoverdracht

Het praktijkonderzoek onder leerlingen en oud-leerlingen wijst uit dat ze kennis belangrijk vinden. We zijn een school en het doel van scholen is ook kennisoverdracht. Maar dit is niet het enige doel. Binnen het beleid van de school is de vorming van leerlingen om straks op een goede wijze deel te kunnen nemen aan de maatschappij, als christen, ook een groot doel.

Aandacht voor levensvragen

De uitkomsten van het praktijkonderzoek onder leerlingen en oud-leerlingen wijzen uit dat leerlingen levensvragen hebben. Ze geven aan dat ze kennis heel graag in balans willen zien met persoonlijk geloof en de praktijk van alle dag. Heel duidelijk komt tot uiting dat ze onderwijs en richting en begeleiding willen ontvangen in de zoektocht van het geloof en in het weerbaar zijn straks in de maatschappij. Ze willen weldegelijk een eigen mening vormen en die ook kunnen verwoorden en verdedigen tegen mensen die er anders over denken.

Meer Bijbellezen en gesprek

Ook komt onder oud-leerlingen naar voren dat ze willen leren Bijbellezen, om zelf ook houvast en richting te vinden daarin voor het leven. Dit alles vraagt lestijd.

Daarnaast moet er binnen het curriculum ook meer aandacht komen voor andere geloven, om daarover kennis te delen en ook om praktische handvatten te bespreken hoe je tegen hen kan getuigen of het christelijke geloof kunt uitleggen. Dit is nu niet of minimaal in de lesboeken aanwezig.

En wat uit het praktijkonderzoek onder de leerlingen en oud-leerlingen komt is het feit dat de huidige leerlingen en oud-leerlingen graag het gesprek met elkaar in welke werkvorm dan ook, willen voeren. Dit is helpend voor het vormen van een mening en het verwoorden van hun mening en is helpend om stof tot zich te nemen in plaats van langs je heen te laten gaan.

Aanpassing curriculum noodzakelijk

Dit alles bevestigt dat de onvrede die er bij de godsdienstsectie in toenemende mate opspeelde over het curriculum, een terechte onvrede is.

Het curriculum is te vol, waardoor de nadruk komt op kennis en er te weinig ruimte overblijft om (diepe) geloofsvragen te bespreken, om in praktijk te oefenen in de stad of in ander gesprek. Te vol om Bijbel te leren lezen, om in gesprek te gaan met elkaar, om andere werkvormen toe te passen.

Hoeveel er van de verplichte lesstof uit het curriculum zou moeten worden gehaald, is aan de sectie om te beslissen. Maar als we werkelijk datgene serieus willen nemen wat de leerlingen en oud-leerlingen schrijven, dan moet wellicht de helft van de verplichte stof eruit. De verwijderde onderdelen kunnen aangeboden worden onder het kopje 'facultatief', waaruit de docent zelf een keuze kan maken. Over de verplichte lesstof en welke thema's erbij behandeld kunnen worden, kan de sectie beslissen nadat door 1 of 2 personen een voorstel is gedaan.

De opbouw van het curriculum met de ethiek in Vmbo 3 en 4 is een goede keuze. In jaar 1 en 2 is het raadzaam om via personen vanuit het Oude en Nieuwe Testament en vanuit de kerkgeschiedenis, concrete levens- en geloofslessen te bespreken die we in 2018 ook hebben. Gelukkig is het huidige curriculum met de lesboeken ook al zo ingedeeld, waardoor die gebruikt kunnen worden. Een belangrijke eis van de directie, omdat deze boeken ook op de andere Reformatische scholen behandeld worden.

Als laatste wat ik hierin wil toevoegen als aanbeveling richting de godsdienstsectie is het veel meer delen met elkaar van werkvormen en lesideeën. Zeker als we meer werk willen maken met de persoonlijke vorming in het geloof en dit dus van ons ook zal vragen om nieuwe lessen te maken, kunnen we ook veel meer samenwerken en van elkaars kracht gebruik maken.

In dit alles wens ik de sectie Gods zegen en wijsheid.

Literatuurlijst

Brinkgeve C. (2009) *Vroeg mondig, laat volwassen. De hoge eisen van keuzevrijheid*. Amsterdam: Atlas-Contact. (Pagina 131-181)

Delfos M.F. (2011) *Ontwikkeling in vogelvlucht. Ontwikkeling van kinderen en adolescenten*. Amersfoort: Drukkerij Wilco. Pagina 251- 253, 262-276

Dekker W. (2018) *Verbonden en vervreemd, over de God van Paulus op de Areopagus*. Zotermeer: Boekencentrum. (Pagina 11-26)

Dijk E.J. (2011) *De hunkerende generatie. De leefwereld van jongeren*. Apeldoorn: De Banier. (Pagina 13-94)

Ebben S., Ettekooven S. (2013) *Effectief leren. Basisboek*. Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers BV. (Pagina 17-44)

Exalto J. (red.) (2017), *De multiculturele refoschool*. Apeldoorn: Labarum Academic. (Pagina 23-55 en 147-172)

Geerts W., Kralingen, R. van (2016). *Handboek voor Leraren*. Bussum: Coutinho. (Pagina 89-99 en 415-430)

Kohnstamm R. (2009) *Kleine ontwikkelingspsychologie*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum. (Pagina 39-59 en 91-134)

Marcia J.E., Waterman A.S., Matteson D.R., Archer S.L., Orlofsky J.L. (1993), *Ego Identity*. New York: Springer-Verlag. (Pagina 20-28, 213-224, 230-239)

Slot W., Aken M. van (2010). *Psychologie van de adolescentie. Basisboek*. Amersfoort: ThiemeMeulenhoff. (Pagina 75-107 en pagina 129-149 en pagina 171-184)

Visscher W. e.a. (2013), *De toekomst van de gereformeerde gezindte*. Apeldoorn; De Banier. (Pagina 71-94)

Wal, J. de, Mooij, I. de, Wilde, J. de (2008). *Identiteitsontwikkeling en leerlingbegeleiding*. Bussum: Coutinho. (Pagina 45-179)

Fieret W. (2014) *Verbinders, schakelaars & ontkoppelaars in uw gemeente*. Amersfoort, Hoornbeeck College. (Pagina 7-59)

Rijst van der, Duijn van, Nedermeijer (2011) *Vakmanschap van de Vmbo-docent in beeld'*
Geraadpleegd OP11 oktober 2017 van
www.lerarenopleider.nl/velon/ledensite/files/2012/09/33_3_2LaarschotHeusden.pdf

Schreiber M., Visser: *Geloof onder kerkgangers verdwijnt*, in: Nederlands Dagblad, 22 september 2016

Ekris C., *Besprek verveling en vermoeidheid in de kerk*, in Nederlands Dagblad, 23 september 2016

Giesen, P. *Hang naar dwang*, in de Volkskrant, 13 maart 2004

Bijlage 1A 'Visie en ambitie' De aanleiding voor een tweedaagse studiebijeenkomst van sectie godsdienst Vmbo

Onderwerp. Het vak Godsdienst in de toekomst.

Doel.

Godsdienstdocent op de Driestar welke toekomst zit daarin? Die vraag houdt mij bezig. De vraag staat me sinds enkele maanden helder voor ogen. De vraag is niet ontstaan uit onvrede over de Driestar of het werken op de Driestar. De vraag is ontstaan uit een verlangen en uit liefde voor de leerlingen. De vraag is gegroeid tijdens 8 jaar werkervaring op het Driestar College. Een veelzijdige ervaring die mijn intrinsieke motivatie om Godsdienst te geven steeds verder klem hebben gezet. Klem met de gedachte: het moet anders, maar *kan dat? Hoe kan dat?* De laatste vraag daar zie ik mogelijkheden. Ook die leg ik aan u voor.

De eerste vraag *kan dat* is nog onbeantwoord. Het antwoord is een zoektocht. Een zoektocht met verschillende deelvragen. Vragen als: Waar wil het Driestar College in de komende jaren naar toe met het vak Godsdienst? En van daaruit: welke mogelijkheden zijn er bestuurlijk gezien om het vak Godsdienst te actualiseren en ik durf te zeggen te professionaliseren? Deze vragen zou ik graag met u willen bespreken. Om uiteindelijk de vraag voor mezelf te kunnen beantwoorden.

Aanleiding.

Waarom moet het anders? De afgelopen 8 jaar is die overtuiging gegroeid vanuit diverse situaties. Nog maar net 2 weken in dienst was er een studiedag: Daarop werden resultaten van een medewerker en leerling tevredenheidsonderzoek gepresenteerd. Een aantal dingen bleven bij. 1) De leerlingen wilden beter voorbereid zijn op de toekomst na de Driestar. 2) de sectie godsdienst was ontevreden over haar eigen functioneren

Leerlingen.

De vraag vanuit de leerlingen die het Driestar College hebben verlaten is gebleven en sterker geworden. Brieven/ e-mails/ lto-uitslagen blijven zeggen: bereid ons beter voor. Persoonlijk zie ik daar een verantwoordelijkheid voor de godsdienstsectie.

Lessen en gesprekken.

Voorbeeld: tijdens de behandeling van de zondeval steekt een brugklasleerling zijn hand in de lucht. *Mevrouw een wereld zonder zonde, lijkt u dat niet vreselijk saai?* Het besef dat geloven niet vanzelfsprekend is klinkt als echo na in de klas. In de brugklas. Daarnaast ligt er een uitdaging in de vraag, hoe houdt het geloof/Jezus Christus zich staande in de persoonlijke beleving van onze leerlingen in deze tijd. Lukt het ons nog om aan de jongeren over te brengen dat een leven met Jezus Christus als verlosser alles van deze aarde te boven gaat. De vraag dringt mij tot een les over de waarde van het christelijk geloof.

Een ander voorbeeld. In de tweede klas merk ik onrust, de leerlingen zijn niet te motiveren voor schrijf of werkopdrachten. Dus een doe-les. We maken er een vraag en antwoordspel van. De klas moet actief meedoen. Ze bedenken de vragen voor elkaar. De vragen gaan over tijdsbesteding, verleden, toekomst en geloven. Op heel persoonlijke vragen ook over geloven komen antwoorden. Het geeft mij als docent inzicht in de beleving van de jongeren in de 2^e klas op dat moment. Iets wat mij richting geeft voor mijn lessen de komende periode. De leerlingen vragen of we het vaker zo

kunnen doen. Ze willen horen over elkaar, leren van en met elkaar. Actief bezig zijn met de vragen van vandaag. Het dwingt mij na te denken over de vraag of ik hier voldoende aandacht aan geef.

Het laatste voorbeeld: Een les in het verlengde van de 10 geboden, wederom een actieve les waarbij de deelname van de leerlingen de kern van de les is. Het past eigenlijk niet in mijn programma, maar de behoefte aan samen in gesprek zijn op een manier die bij de leerlingen past ervaar ik sterk. Dus toch maar doen. Op een bepaald moment klinkt de vraag (2^e klas) 'ben je seksueel actief' Het stilste meisje uit de klas stelt een vervolgvraag: 'vrijwillig of gedwongen'? Oeps alle pedagogisch/didactische instrumenten schieten door mijn hoofd om deze situatie in goede banen te leiden. Dit klinkt ernstig en na afloop van de les praten we verder. Na een gesprek met maatschappelijk werk, blijkt de situatie ook ernstig te zijn. In een poging de verveling tegen te gaan is het meisje samen met een vriendin in een chatroom terecht gekomen. Daar is ze mannen tegengekomen die haar behoefte aan complimenten en aandacht vervullen. In ruil voor foto's van haar zelf zonder kleding. Er blijkt een netwerk van tientallen mannen om haar heen te zijn ontstaan. Een netwerk dat gepaard gaat met de keerzijde van de aandacht. Bedreiging en afkeur. Dit voorbeeld is een excus daar ben ik me van bewust. Ik schrijf het op (overigens in het vertrouwen dat dit voorbeeld slechts ter onderbouwing dient voor ons gesprek) omdat het mij met een schok deed beseffen dat een digitaal ongeluk ook in het klein begint. Het roept een reeks vragen bij mij op: ouders zijn vaak onvoldoende op de hoogte van de digitale mogelijkheden, geven wij op school daar binnen onze mogelijkheden voldoende aandacht aan? Het is dat de leerlingen zelf een grote inbreng in deze les hadden waardoor ook de inbreng van dit stille meisje een plaats kreeg. De inbreng van dit meisje heeft ertoe geleid dat we verder konden spreken met elkaar over seksualiteit, aandacht, digitale omgangsvormen en dat steeds met een grote spiegel: hoe denken we met elkaar dat de Heere God hiernaar kijkt en wat zou hij ons adviseren om te doen? Sluit ik genoeg aan bij de leefwereld van deze jongeren en de mogelijkheden die daarin zijn. Hebben we ons vak eigenlijk wel goed georganiseerd. Zouden wij als godsdienstdocenten niet een aantal lessen moeten ontwikkelen in samenwerking met onze ICT-collega's over digitale leefbaarheid. Een module godsdienst en ICT. Sluiten we dan niet beter aan? Maken we dan misschien voor de leerlingen helder dat godsdienst geen kerkdienst of een 2 uurtjes godsdienst in de week is maar dat het over de 'tijd van ons leven' gaat?

Ouders/Open dagen.

Ouders geven aan in gesprekken dat zij het van groot belang achten dat hun kinderen voorbereid worden op een leven *als Christen* in de maatschappij

Tijdens de Open dagen lag er de afgelopen jaren een reader apologetiek (geschreven voor BK-niveau) ter inzage. Ouders hadden daar grote interesse in en gaven aan dergelijke lessen een winst te vinden t.o.v. hun eigen schoolloopbaan. Zij gaven aan hier een groot belang te zien. Apologetiek zit niet in ons curriculum. Ja maar als het goed is, heb je het daarover in onze lessen, merkt een collega op. Natuurlijk maar dan is het dus een persoonlijke weergave. Mijn verlangen om met elkaar gefundeerd over apologetiek te spreken, dit om te buigen naar de leefwereld en leeftijden van onze leerlingen en de onderwerpen die passen bij hun leven en toekomst speelt dan heel erg op. Als je met elkaar weet waar je mee bezig bent, welke vragen en waarom met die vragen, dan gaat het iets opleveren. Dan ontstaat er ruimte om echt aan apologetiek te gaan doen.

Collega's.

De afgelopen jaren hebben we een subsectie opgezet binnen het Vmbo. Bij gebrek aan fulltime kader docenten, betreft het vooral de GT-docenten. Positief is dat we echt samenwerken met Leiden en Lekkerkerk. Tijdens onze vergaderingen is bijna standaard de opmerking: we zouden meer moeten

doen aan..... te horen. Ook regelmatig is de behoefte om de leerstofprogrammering daarop aan te passen aan de orde. Na 3 jaar voorzitter te zijn van de subsectie is het volgende beeld ontstaan. Er is binnen het Vmbo een sterke behoefte om het curriculum door te lopen. De leerlingen eens goed onder de loep te nemen. We hebben behoefte om een aantal thema's aan onze leerstof toe te voegen die onvoldoende of niet in de huidige methode aanwezig zijn. We willen spreken over accenten. In de vergaderingen hebben we de afgelopen 3 jaar daarvoor een idee ontwikkeld. Tot uitvoering en verdere doordenking komen we niet. We ervaren een gebrek aan tijd en mogelijkheden om dit te doen. Onze subsectie bestaat uit collega's die de breedte van onze kerkelijke achterban bezoeken. Dat betekent bij verschillende onderwerpen dat er eerst een 'hart tot hart' gesprek moet plaatsvinden voordat we komen tot de doordenking van het onderwerp op didactisch niveau. We moeten elkaars motieven kennen om op een respectvolle manier met elkaar te komen tot lessen en readers over de 'gevoelige' onderwerpen. Dat kost tijd.

Kerk.

We kunnen er niet omheen. Kerkelijk Nederland verandert. De Reformatorische kerken veranderen. De vanzelfsprekendheid om te kerken en te blijven kerken in de kerk waar je geboren bent komt/staat op losse schroeven.

Maatschappij.

De maatschappij verandert. De reformatorische jongere van vandaag groeit op in die veranderende maatschappij. De veranderingen gaan snel. Beeld vervangt woord, exclusieve waarheid wordt gezien als intolerantie en dat is strijdig met het gelijkheidsideaal, het christelijk geloof is 1 van de vele zingevende religies. Luisteren en leven volgens de regels van een God, beperken je eigen 'ik'. De beschikbaarheid van internet op jonge leeftijd maakt dat andere gedachten en denklijnen eerder beschikbaar komen voor jongeren en ook makkelijker toegankelijk zijn. Christelijke normen en waarden zijn niet vanzelfsprekend. Wat goed voelt, dat lijkt verantwoord. Hoe anticiperen wij daarop? Leerlingen worden al jong bevraagd op hun positie en het waarom. Leerlingen vragen eerder naar het waarom. Laten we voldoende zien, hoe de wereld om ons heen aan het veranderen is van God af en confronteren wij de leerlingen voldoende met de opdracht om 'te leven volgens Gods Woord'? Met als gevolg dat je soms radicale keuzes moet maken tegen de maatschappelijke stroming in. Dat vraagt oefening, bieden wij die voldoende? Zouden meer daadwerkelijke contactmomenten/excursies/opdrachten onze leerlingen helpen om daarin geoefend school te verlaten? Anderzijds geven wij de leerlingen voldoende zicht op wat God gedaan heeft in de Bijbelse donkere tijden? Hoe de Heere donkere tijden in de Bijbel ook gebruikte om daar Zijn licht in te laten schijnen. Bezinningsvragen die invloed hebben op de bredere vraag: hoe bereid je de leerlingen voor op een leven na de Driestar. Welk beeld hebben we van die wereld na de Driestar?

Knelpunt

Bovenstaande selectie van ervaringen en vragen hebben een tweeledig besef gebracht. Enerzijds: ik ervaar sterk de vraag, sluiten wij nog voldoende aan met het huidige curriculum op de leef en belevingswereld van de leerlingen en de onderwijskundige situatie van dit moment. Anderzijds: ook de collega's ervaren dit in meer of mindere mate maar het komen tot de overdenking en daadwerkelijke verandering van het curriculum komt niet van de grond.

Mogelijkheden.

Hoe zou het anders kunnen. Daar zijn binnen de subsectie ideeën over.

Vak solitair bezien. In de afgelopen jaren is er een eerste stap gezet door bij het DORVO-herziening van de eindtermen aan te vragen. Die herziening is er gekomen. In de praktijk levert dat echter onvoldoende concrete/werkbare doelen op. Het idee is om specifiek voor onze school maximaal 6 einddoelen voor leerlingen te formuleren. Eventueel kunnen we in een verantwoordingsdocument opnemen hoe we de DORVO-eindtermen in de 6 einddoelen realiseren. Elke einddoel kan dan uitgesplitst worden naar de 4 leerjaren. Om zo een doorlopende leerlijn te creëren. Om te toetsen of we de einddoelen halen en de gewenste vorderingen per jaar, om door te kunnen in een volgend leerjaar, willen we de einddoelen voorzien van toetsen. In de 3^e en 4^e kunnen de einddoelen dan afgerond worden door een afsluitende toets (PTA). Om de wens tot meer praktijk in het vak in te willigen is de voorkeur om elk einddoel in elk leerjaar te voorzien van minimaal 1 activiteit.

Persoonlijk ben ik er ook groot voorstander van de digitalisering in ons vak verder door te voeren. De leerlingen komen van basisscholen waar het smartboard het middelpunt van de lessen is. Ook biedt het verschillende mogelijkheden die de leerlingen beter aanspreken en aansluiten bij hun leefwereld. De digitale mogelijkheden benutten we te weinig. Daarnaast kunnen we een digitale sprong maken door kennis te delen en op te slaan. Met name voor de uitwisseling tussen de nevenvestigingen biedt dit voordelen. Tenslotte zou het gebruik van ELO ons werk kunnen vereenvoudigen. Ook daar liggen nog onbenutte mogelijkheden.

Schematische weergave voorbeeld einddoel:

Einddoel: Slotdebat

Doel: - kunnen spreken met andere

overtuigingen en daarin je eigen standpunt innemen.

- Kennis maken met andere overtuigingen door contact met andersdenkenden.

Einddoel Lj 1: Eigen kerkverband onderzoeken.

Doel: - kennis krijgen van reformatische kerken en bestaan diverse kerkverbanden.

- Kennis krijgen van reformatisch gedachtegoed
- Kunnen zoeken op internet van informatie m.b.t. kerken.
- Kunnen ordenen en beschrijven van informatie (opstap naar werkstuk)
- In kaart brengen van de kerken in de eigen woonplaats.

Bijlage 1b Agenda voor tweedaagse studiebijeenkomst

Tweedaagse sectie GD Driestarcollege (Vmbo)

Start

1. Opening
2. Intro: meditatie over 'het eeuwige conflict tussen de profeet en de priester'
3. Explicitering van doelen en rollen
 - a) Tweeërlei doel: teamimpuls geven én het vaststellen van de basis van het gewenste curriculum of van de gewenste curriculumwijziging
 - b) Rollen: positie en verantwoordelijkheden van deelnemers en van Laurens
4. Toelichting op programma

Toelichting

De rest van het programma is flexibel. De onderstaande vier blokken zijn op zichzelf staande agendapunten. De lengte van bespreking en de volgorde bepalen we in gezamenlijk overleg en afhankelijk van de aard en de voortgang van de bijeenkomst. Het is dus een keuzemenu, waarbinnen geldt: we houden ons strak aan pauze- en etenstijden van tenminste een half uur.

Elk van de te kiezen onderdelen bevat drie hoofdelementen die naar keuze ingezet kunnen worden: een Bijbelstudie, een lezing en gesprek (in wisselende vormen). Hieronder zijn de basis ingrediënten en de basisvormen per element weergegeven. De precieze formulering en vorm stellen we van tevoren of tijdens de bijeenkomst in overleg vast.

De bedoeling is in ieder geval dat de bezinning altijd leidt tot werkoverleg, zodat de bijeenkomst zowel ons denken voedt als een concreet product oplevert, vooral bij het onderdeel *Curriculum*.

A) De GD-docent

1. Bijbelstudie: Psalm 101
2. Lezing: 'Zoek de stilte.'
3. Gesprek:
 - a) Wat motiveert je om GD-docent te zijn voor Vmbo-ers?
 - b) Vertel elkaar een recente, motiverende én een recente, demotiverende ervaring.
 - c) In hoeverre worden deze motieven en ervaringen herkend?
 - d) In hoeverre sluiten deze motieven aan bij wat de leerlingen in deze fase van hun ontwikkeling nodig hebben?
 - e) In hoeverre is er sprake van belemmeringen om gemotiveerd GD-docent te zijn, persoonlijk of in de school en in de sectie?

B) De les

1. Bijbelstudie: Psalm 118
2. Lezing: 'Maak er een gebeurtenis van.'
3. Gesprek:

Stel dat je opnieuw mocht beginnen als docent aan het vak GD, wat zouden dan de hoofdkenmerken van je lessen zijn?

 - a) Waarom juist deze dingen?

- b) In hoeverre sluiten ze aan bij de identiteit van de school en het vak?
- c) In hoeverre sluiten ze aan bij wat de leerlingen nodig hebben in deze fase van hun ontwikkeling?
- d) In hoeverre sluiten ze aan bij de huidige praktijk?
- e) In hoeverre komen jouw voorkeuren en idealen overeen met die van je collega's?

C) Het curriculum

1. Bijbelstudie: Numeri 3-5
2. Lezing: 'Typisch Vmbo.'
3. Gesprek 1:
Stel dat je opnieuw mocht beginnen, wat zou dan (qua kennis, vaardigheden en attitudevorming) de rode draad door het curriculum zijn?
 - a) Waarom zouden juist deze elementen de rode draad vormen?
 - b) In hoeverre sluiten ze aan bij de identiteit van de school en het vak?
 - c) In hoeverre sluiten ze aan bij wat de leerlingen nodig hebben in deze fase van hun ontwikkeling?
 - d) In hoeverre sluiten ze aan bij de huidige praktijk?
 - e) In hoeverre is er sprake van een gedeeld gevoel op dit punt?
4. Vorm groepen en:
 - a) formuleer 'een rode draad' die door elk groepslid gedeeld wordt.
 - b) maak aan de hand van een aangereikt format (de hoofdlijn van) een nieuw curriculum.
 - c) stel gezamenlijk een takenlijst op die voortvloeit uit dit nieuwe curriculum en zet daarin werkafspraken.

OF:

5. Gesprek 2:
Per schooljaar: Stel je voor dat er wordt ingegrepen in de urenverdeling en dat het vak GD twee derde van het aantal uren kwijtraakt. Welke onderdelen van de huidige leerstof zou je dan nog aan de orde stellen?
 - a) Waarom juist deze onderdelen?
 - b) In hoeverre sluiten ze aan bij de identiteit van de school en het vak?
 - c) In hoeverre sluiten ze aan bij wat de leerlingen nodig hebben in deze fase van hun ontwikkeling?
 - d) In hoeverre sluiten ze aan bij de huidige praktijk?
 - e) In hoeverre is er sprake van een gedeeld gevoel op dit punt?
6. Vorm groepen en:
 - a) stel vast over welke basisonderdelen uit het huidige curriculum alle groepsleden het eens zijn.
 - b) maak aan de hand van een aangereikt format (de hoofdlijn van) een nieuw curriculum.
 - c) stel gezamenlijk een takenlijst op die voortvloeit uit dit nieuwe curriculum en zet daarin werkafspraken.

De sectie

1. Bijbelstudie: Psalm 73
2. Lezing: 'Ruimte en vrijheid'
3. Gesprek:
Stel je voor dat je deel uitmaakt van de ideale GD-sectie. Hoe ziet die sectie eruit en wat is precies jouw plek daarin?

- a) In hoeverre neem je in de huidige sectie deze plek in?
- b) Wat voor soort collega's vormen deze sectie? Welke rollen en posities nemen zij vooral in? Welke rollen zijn goed en welke zijn minder goed vertegenwoordigd?
- c) Wat typeert de verhoudingen binnen deze sectie?
- d) In welke opzichten functioneert de sectie goed? Hoe komt dat? Hoe kunnen we dat uitbouwen met het oog op de gezamenlijke doordenking van het curriculum?

Bijlage 1c Uitkomst tweedaagse bijeenkomst sectie godsdienst Vmbo

A) Verzameling van inzichten en wensen t.b.v. gewenst curriculum

Wat hebben leerlingen nodig

1 Pedagogisch

Nodig:

- Liefde: tijd, aandacht en energie.
- Met de leerling meelopen, meereizen (vgl. Emmaüs-model van H.C. van der Meulen)
- De leerling heeft een docent nodig die hem/haar opzoekt en met hem/haar meeloopt. Hij toont daarbij liefde, stelt vragen, geeft aandacht, luistert, enz.
- Je moet de kinderen een keer loslaten. Ze moeten zelfstandig gaan lopen. Daarom geef je steeds meer verantwoordelijkheid.

Consequenties voor het vak:

- Nadenken over de balans tussen individuele en klassikale aandacht.
- Wil ik ze vormen, dan moet ik de individuen kennen!
- Waar vinden we de ruimte om het individu te kennen?
- Ruimte voor leerlingen creëren. Ze moeten zich veilig weten.
- Is het vak zo ingericht dat het vak ruimte en veiligheid biedt.
- Jouw eigenheid mag er niet toe leiden dat sectieafspraken niet nagekomen worden.

Handel ik professioneel.

- Neem of beter: Heb de (geloofs-)moed om de tijd en de ruimte te nemen.

Inhoudelijk

- Bijbelse kernwoorden, begrippen en verhalen kennen.
- Geloof, gebod en gebed (de kernen kennen).
- Die zaken aanreiken zodat het kind die zaken zich kan eigenen en zo God vindt.
- Denkmiddelen aanreiken om hun weg te vinden... Het instrumentarium aanreiken om verantwoorde keuzes te maken. Je probeert te werken aan een afname van inhoudelijke docentsturing.
- Start op tijd met de vorming die onbewust iets doet. Heel veel leereffect is niet meetbaar terwijl ze les hebben...

Consequenties voor het vak:

- Prikkel geven!
- Richt het zo in dat er afname is van docentsturing en een toename van leerling sturing.

2 Didactisch

- Als je onderwijst, verschaf dan duidelijkheid over de achtergronden van de verschillende standpunten.
- Middelen aanreiken zodat ze zichzelf kunnen positioneren.
- Breng structuur aan.
- Verbinden, samenhang.
- Laat de dingen die je doet logisch, zichtbaar met elkaar samenhangen.

B) Verzameling kenmerken Vmbo-leerling om het curriculum pedagogisch op hen af te stemmen

De Vmbo-leerling

Voorvraag 1: Wat kenmerkt hen?

1. Cognitief

- Diversiteit in kennis.
- Moeite om verbanden te leggen.
- Beperkt reflecteren en abstraheren dus ook beperkt nuanceren.

2. Affectief

- Gevoelig voor praktijk(ervaringen).
- Snel open, ook om zich te spiegelen.
- Eerlijk.
- Gevoelig voor gevoelsmatige prikkels, meer dan cognitieve prikkels.
- Loyaal! Minder complex zelfbewustzijn.
- Een Vmbo-er haakt sneller gevoelsmatig af. Ze zijn ook weer sneller terug...
- Korte spanningsboog

3. Attitudinaal

- Gevoelig voor groep.
- Behoeft aan identificatie.
- Loyaliteit aan opvoeder.
- Afhankelijker dan havo/vwo-leerlingen van leidinggevende.

4. Regulatief

- Alleen bij direct praktisch belang: praktische verantwoordelijkheid
- Korte termijn en wat nu speelt telt
- Overziet procesmatig

Voorvraag 2: “Over welke (levensbeschouwelijke) zaken en thema’s denken deze leerlingen veel na?”

- Relaties
- Seksualiteit
- Homoseksualiteit
- Sport en geloof
- Islam
- Schepping en evolutie
- Muziek

C) Denkstappen om bij een minimumcurriculum uit te komen

Wanneer bespreek je wat? Lineair? Of concentrisch?

Hoe leer ik ze Bijbellezen? De leerlijn is begrijpend Bijbellezen en daar de in vier jaar Bijbelse thema’s bij zoeken.

Belijdenisgeschriften en formulieren leren lezen...

Wat is in de vier jaar het minimum?

Van belang:

- a. Is er sprake van samenhang in het curriculum?
- b. Kunnen zij zichzelf positioneren, toenemende zelfsturing.

Hoofdvragen voor vandaag:

1. Wat is inhoudelijk het minimumprogramma?
2. Wat voor soort vakdoelen en opdrachten passen bij deze leerling en deze inhoud?

Uitgangspunt: Ik krijg maar dertig procent van de huidige tijd. Wat stel ik aan de orde?

D) Compilatie van wensen en inzichten, basis voor gewenst curriculum

Didactische structuur:

- Ervaringsleren
- Opbouw van vaardigheden bij leerlijnen
- Alle thema’s aan het eind komen verspreid over de jaren 1-3 één of meer keren aan de orde: ‘vervolgkaternen’, dus combinatie van lineaire en concentrische structuur

Verdeling over de jaren:

- 1) Bijbellezen OT/NT + alle domeinen krijgen aandacht
- 2) Bijbellezen OT/NT + Zwaartepunt jaar 2: Geloofsleer/belijden (met KG)
- 3) Bijbellezen OT/NT + Zwaartepunt jaar 3: Ethiek (met WG)
- 4) Jaar 4: alleen herhaling en verdieping

Redeneren vanuit het eindpunt: aan het eind van jaar 4 hebben de leerlingen kennis van en kunnen praktisch werken met:

Begrijpend Bijbellezen: zelfstandig begrijpend lezen

In Bijbellessen en bij (bijbels-)historische en ethische thema's

- BG OT en NT (Bijbelboeken, geschiedenissen, thema's?)

Geloofsleer/belijden: weten waar ze staan en waarom

Inhoudelijk gekoppeld aan Apost. Geloofsbelijdenis

- Kernbegrippen/ (Bijbelse/theologische) sleutelwoorden
- Belijdenisgeschriften en formuleren
- Heilsfeiten/ christelijke feesten/ kerkelijk jaar
- Doop

Kerkgeschiedenis: weten waar ze vandaan komen en alertheid bij on-Bijbels denken

Gekoppeld aan thema bij geloofsleer

- Hoofdlijn/hoofdpersonen/tijdbalk
- Reformatie/ Dordtse Synode
- Kerkelijke kaart
- Vervolgde kerk

Ethiek: Inhoud en bedoeling van Bijbelse geboden weten en toepassen

Inhoudelijke gekoppeld aan 10 geboden (en ontmoetingsactiviteiten)

- Relaties (en seksualiteit, homoseksualiteit)
- Geloof en ... (sport, muziek, cultuur, ...)
- Bidden
- Contact met andersdenkenden (andere Godsdiensten, apologetische lijn)

Hoofdvraag/conclusie: Sluit dit aan bij de kenmerken van de Vmbo-leerling? Ja!

Vervolgstappen:

- Uitzoeken hoe deze indeling zich verhoudt tot bestaande methode/curriculum:
CHE-afstudeeronderzoek Jacolien Cazant
- Voorwaarde: methode wordt flexibel aangeboden (in katernen) en aangevuld met
zelf/samen te ontwikkelen katernen: contact met schrijversgroep

Bijlage 2 Gegevens vanuit tevredenheidsonderzoek Driestarcollege onder leerlingen en schoolverlaters

Driestarcollege vanuit tevredenheidsonderzoek onder leerlingen

				HAVO/VWO	HAVO/VWC VMBO	VMBO	
		Leiden	Lekkerkerk	bovenbouw	onderbouw BK	GT	
				Gouda	Gouda	Gouda	
1.1.b.1 - Leerlingen worden voldoende gevormd om zelfstandig keuzes te kunnen maken op grond van de Bijbel.							
	Aan het personeel van deze school is te merken dat ze christen zijn.	8,2	8,1	7,2	7,8	7,0	7,3
	De school helpt mij om vanuit de Bijbel een eigen mening te vormen.	7,2	7,2	6,0	6,9	6,7	6,9
	Ik leer op deze school om zelf keuzes te maken op grond van de Bijbel.	7,0	6,9	6,1	6,7	6,3	6,6
	Ik merk dat de docenten tijdens de les de verbinding leggen tussen hun vak en de Bijbel.	6,2	6,1	5,8	5,8	5,9	5,5
	In de dagopeningen laten ze zien wat de Bijbel te zeggen heeft in het dagelijks leven en bij levensvragen.	7,9	8,0	6,8	7,8	7,3	7,3
Totaal 1.1.b.1 - Leerlingen worden voldoende gevormd om zelfstandig keuzes te kunnen maken op grond van de Bijbel.		7,3	7,2	6,4	7,0	6,6	6,7
1.2.b.1 - Leerlingen zijn in staat hun levensovertuiging op een passende manier te verwoorden.							
	Ik leer hoe ik in gesprek kan gaan met anderen over het geloof.	6,1	6,4	5,5	5,3	5,5	6,0
	Ik vind dat er op school voldoende aandacht wordt besteed aan hoe niet-christenen denken.	5,2	5,6	4,7	5,0	5,5	5,3
Totaal 1.2.b.1 - Leerlingen zijn in staat hun levensovertuiging op een passende manier te verwoorden.		5,6	6,0	5,1	5,1	5,5	5,7
1.3.b.1 - Leerlingen zijn in staat en bereid hun maatschappelijke verantwoordelijkheid te nemen.							
	De school bereidt mij niet alleen voor op het examen, maar ook op het leven.	6,8	6,7	5,6	6,3	6,7	6,9
	De school bereidt mij voor om mijn verantwoordelijkheid als lid van de samenleving te nemen.	5,7	6,1	5,6	5,5	6,4	6,0
Totaal 1.3.b.1 - Leerlingen zijn in staat en bereid hun maatschappelijke verantwoordelijkheid te nemen.		6,3	6,4	5,6	5,9	6,5	6,5
2.2.c.1 - Leerlingen worden goed voorbereid om te functioneren in een snel veranderende samenleving.							
	Excursies en stages zorgen ervoor dat ik de samenleving beter begrijp.	6,4	6,4	5,6	6,0	6,5	6,2
	Hoe tevreden ben je over buitenschoolse activiteiten?	5,6	5,3	5,8	5,4	5,0	5,3
	Hoe tevreden ben je over de hoeveelheid ICT die gebruikt wordt tijdens de lessen?	6,3	6,5	5,9	5,7	6,0	5,5
	Hoe werkt ICT op jouw school?	7,3	7,3	6,7	7,7	6,0	6,4
	Vind je dat de lessen aansluiten bij gebeurtenissen uit het nieuws?	4,2	4,9	5,0	4,4	4,7	4,2
Totaal 2.2.c.1 - Leerlingen worden goed voorbereid om te functioneren in een snel veranderende samenleving.		6,0	6,1	5,8	5,8	5,6	5,5

Driestarcollege vanuit tevredenheidsonderzoek schoolverlaters

		HAVO	VMBO basis	VMBO GT	VMBO kader	VWO
1.1.b.1 - oud-Leerlingen worden voldoende gevormd om zelfstandig keuzes te kunnen maken op grond van de Bijbel.						
	Aan het personeel op deze school is te merken dat ze christen zijn. Ze laten zien in woord en daad dat zij als christen willen leven.	-	-	7,5	7,2	7,5
	Aan het personeel van deze school is te merken dat ze christen zijn.	8,2	8,3	8,1	7,6	8,1
	De school helpt mij om vanuit de Bijbel een eigen mening te vormen.	7,2	7,6	7,0	7,2	7,4
	Ik leer op deze school om zelf keuzes te maken op grond van de Bijbel.	7,0	7,1	6,6	6,8	6,9
	Ik merk dat de docenten tijdens de les de verbinding leggen tussen hun vak en de Bijbel.	6,2	6,5	-	-	-
	In de dagopeningen laten ze zien wat de Bijbel te zeggen heeft in het dagelijks leven en bij levensvragen.	7,9	8,1	-	-	-
Totaal 1.1.b.1 - Leerlingen worden voldoende gevormd om zelfstandig keuzes te kunnen maken op grond van de Bijbel.		7,3	7,5	7,3	7,2	7,5
1.1.b.2 - Oud-leerlingen zijn voldoende gevormd om zelfstandig keuzes te kunnen maken op grond van de Bijbel.						
	Op het Driestar College hebben ze mij laten zien wat de Bijbel ons leert voor het leven van elke dag.	-	7,8	-	-	-
	Op het Driestar College hebben ze mij geholpen om vanuit de Bijbel een eigen mening te vormen.	-	7,3	-	-	-
	Ik heb gemerkt dat tijdens de les de verbinding wordt gelegd tussen het vak en de Bijbel.	-	5,5	-	-	-
	Ik heb op het Driestar College geleerd om zelf keuzes te maken op grond van de Bijbel.	-	6,4	-	-	-
Totaal 1.1.b.2 - Oud-leerlingen zijn voldoende gevormd om zelfstandig keuzes te kunnen maken op grond van de Bijbel.		-	6,8	-	-	-
1.2.b.1 - Oud-leerlingen zijn in staat hun levensovertuiging op een passende manier te verwoorden.						
	Ik leer hoe ik in gesprek kan gaan met anderen over het geloof.	6,1	6,1	6,6	6,9	7,0
	Ik vind dat er op school voldoende aandacht wordt besteed aan hoe niet-christenen denken.	5,2	5,5	5,5	5,5	6,0
Totaal 1.2.b.1 - Oud-leerlingen zijn in staat hun levensovertuiging op een passende manier te verwoorden		5,6	5,8	6,1	6,2	6,5
1.2.b.2 - Oud-leerlingen zijn in staat hun levensovertuiging op een passende manier te verwoorden.						
	Ik vind dat er op het Driestar College voldoende aandacht werd besteed aan hoe niet-christenen denken.	-	5,3	-	-	-
	Op het Driestar College heb ik geleerd hoe ik met anderen in gesprek kan gaan over het geloof.	-	6,9	-	-	-
Totaal 1.2.b.2 - Oud-leerlingen zijn in staat hun levensovertuiging op een passende manier te verwoorden.		-	6,1	-	-	-
1.3.b.1 - Leerlingen zijn in staat en bereid hun maatschappelijke verantwoordelijkheid te nemen.						
	De school bereidt mij niet alleen voor op het examen, maar ook op het leven.	6,8	7,2	6,8	6,3	7,1
1.3.b.2 - Oud-leerlingen zijn in staat en bereid hun maatschappelijke verantwoordelijkheid te nemen.						
	Het Driestar College heeft mij niet alleen voorbereid op het examen, maar ook op het leven.	5,6	5,7	6,5	6,2	5,1
	Het Driestar College heeft mij voorbereid om mijn verantwoordelijkheid in de samenleving te nemen.	6,0	6,0	6,4	5,7	5,7
Totaal 1.3.b.2 - Oud-leerlingen zijn in staat en bereid hun maatschappelijke verantwoordelijkheid te nemen.		5,8	5,9	6,4	6,0	5,4
2.2.c.2 - Leerlingen zijn goed voorbereid om te functioneren in een snel veranderende samenleving.						
	Excursies en stages hebben ervoor gezorgd dat ik de samenleving beter begrijp.	5,6	6,6	5,6	5,5	5,2
	Hoe tevreden ben je over buitenschoolse activiteiten?	7,0	6,0	6,5	5,7	7,3
	Hoe tevreden ben je over de hoeveelheid ICT die gebruikt werd tijdens de lessen?	6,0	6,2	6,4	6,2	6,0
	Wat ik geleerd heb op het Driestar College kan ik ook goed toepassen in de praktijk.	6,5	6,2	6,7	7,3	6,3
Totaal 2.2.c.2 - Leerlingen zijn goed voorbereid om te functioneren in een snel veranderende samenleving.		6,3	6,3	6,3	6,2	6,2

Geloof onder kerkgangers verdwijnt

OPINIE

Paul Visser | beeld nd en ap / Markus Schreiber

22 september 2016, 18:36

Paul Visser • protestants predikant in Amsterdam en • • verbonden • • aan het • • centrum voor • • contextuele • • en • • missionaire prediking Areopagus (IZB)

Als ik de balans opmaak van wat ik vlak om me heen en breder zie, dan is de conclusie even zorgwekkend als onontkoombaar: het geloof dreigt onder trouwe kerkgangers meer en meer te verkrummen.

Je merkt het aan allerlei signalen: aan kerkgang zonder verlangen naar de ontmoeting met God, aan Bijbellezen zonder verwachting en verrassing, aan kwijnend gebedsleven. Eerlijk gezegd ontmoet ik te vaak mensen die het geloof beu zijn.

Een belangrijke oorzaak daarvoor is gelegen in het feit dat het geloof ongemerkt en sluipenderwijs tot 'gemeengoed' is geworden. Het is niet langer een gave van God, door twijfel, verwarring en aanvechting verworven.

Het spande erom

Zelf sta ik in een traditie waarin God niet automatisch jouw God was en jij niet vanzelfsprekend zijn kind. God moest gezocht en gevonden worden. Sterker nog: het ging erom dat jij door Hem gezocht en gevonden werd. Je was niet bij voorbaat

gered, je was van nature verloren. Intussen was je in de doop wel het beslissende toegezegd. Maar dat lag niet voor het oprapen. God is niets aan ons verplicht, maar wel alles verplicht aan zichzelf – en daarmee aan ons.

In die beloftevolle spanning kwam het aan op een diepe doorleving. Het spande erom om van Hemzelf te vernemen en er zo van overtuigd te raken, dat Hij jou genadig is. In die strijd tussen hoop en vrees kon het er heftig aan toe gaan. God kon nabij komen en eindeloos ver weg zijn. Je kon in de ban zijn van de twijfel aan zijn bestaan als je dagen en nachten niks van Hem vernam. En er kon een diep vertrouwen geboren worden als Hij van zich liet horen. Het was een strijd met God, óm God.

Het gevolg was een geloof dat was verankerd in de Levende zelf. Wars van alle zelfverzekerdheid en tegelijk zekerder dan wat ook maar. Het was het geloof dat door de diepten van 'verliezen en verloren zijn' was heen gegaan; het geloof als vrucht van bange worsteling en verrassend geschenk van God. Kostbaar, omdat het je niet was komen aanwaaien of was aangepraat. Weerbaar, omdat het door allerlei innerlijke vertwijfeling was heen gegaan, gehard en gestaald in het gevecht: 'ik laat U niet gaan, tenzij U mij zegent'.

Ik weet helaas maar al te goed dat dit type existentiële strijd in de gereformeerde traditie tot veel vrome misstanden heeft geleid: geestelijk navelstaren, eindeloos wroeten in je ziel, levenslange heilonzekerheid. Die uitwassen laten onverlet dat elke generatie op de een of andere manier door dit gevecht heen zal moeten, wil het daadwerkelijk en persoonlijk hoop krijgen op God, geworteld raken in Christus en gevoed worden door de Geest.

Aangepraat

Zou het kunnen zijn dat een opgroeiende generatie van kinds af aan inmiddels te veel wordt aangepraat dat Jezus op voorhand je beste vriend is? De gevolgen daarvan zie ik om me heen: geloof als het sluitstuk van een redenering, zonder daadwerkelijke bekering, zonder 'goede strijd' om met God in het reine te komen. Een geloof 'van horen zeggen', zonder zelf zijn overtuigende stem te hebben vernomen. Een geloof dat je jezelf voor een appel en een ei hebt eigengemaakt.

Maar een geloof dat daarom ook voor de eerste de beste schotel linzen van de hand kan worden gedaan. Daarmee zijn we bij de kern. Een geloof dat niet op leven en dood is verworven, wordt niet als een kostbaar geschenk gekoesterd. Het is niet bestand tegen de kritische vragen van een wereld die het zonder God ook prima voor elkaar heeft. Het is evenmin opgewassen tegen de harde werkelijkheid van alledag, waarin je vaak bitter weinig van God gewaar wordt. De twijfel zit bij velen maar net onder de oppervlakte. En zodra ze de kop opsteekt, blijkt ze veel dieper geworteld dan men zelf vermoedde. Geruisloos valt het geloof af, als een verdord blad van een boom. Geloof dat niet ontvonkt is aan de omgang met God, met alle verbijstering en verrukking vandien, wordt op den duur een saaie bedoening. Het wordt een riedel, die je steeds minder raakt en die je na verloop van tijd beu wordt. Bovendien – kijk om je heen! – zonder geloof kun je toch ook prima een goed mens zijn?

Zonder veroordeling

Hoe moet je daar in prediking en pastoraat nu mee omgaan? Niet door een achterhaald motto opnieuw in te voeren, maar door het onzichtbaar aanwezige ongeloof, de onderhuidse twijfel en toenemende verveling openlijk te benoemen. En door tijdgenoten met aandacht en mededogen, zonder veroordeling, vanuit de Schriften nabij te komen. Laat juist de Schrift niet zien dat God niet 'voor het oprapen' ligt, dat geloven in de Onzienlijke geregeld een zware opgave is? Staat er niet geschreven dat je enthousiast kunt beginnen maar het beu kunt worden, dat geloven lang niet altijd goed voelt en het vaak een klus is om het vol te houden? Ik ben ervan overtuigd dat deze noties méér aanspreken, meer lucht en troost bieden, dan allerlei bemoedigende slogans waar we 'de week weer mee in kunnen'. Preken die eenzijdig suggereren dat God altijd onder handbereik is en klaarstaat met genade en geborgenheid, gaan op den duur vervelen en irriteren.

Pleisters plakken

Zulke preken hebben méér iets van pleisters plakken in de ruimte dan van wonden blootleggen en behandelen. Zouden mensen van vandaag niet enorm geholpen zijn met preken die niks verbloemen van onze innerlijke weerzin tegen wat God met ons voorheeft en van onze neiging ons zo makkelijk mogelijk van Hem af te maken. Preken ook die eerlijk erkennen dat je God eerder kwijt bent dan rijk, dat Hij geregeld niet te volgen is en dat wij meer dan eens nauwelijks iets van Hem gewaarworden. Preken ook die iets tonen van het gevecht met je eigen hart, dat minder meegaand is dan je zou wensen, van de twijfel en het ongeloof die je te pakken kunnen nemen, en van de worsteling met God, óm God, tegen alle vertwijfeling in. Zit achter het verlangen van velen naar 'aansprekende' preken geen honger naar woorden die vanuit de Schrift ingaan op de omgang met God, met alle verrassing en verbijstering, met alle verzoeking en vertwijfeling, met alle verzet en verlangen, met alle verlatenheid en geborgenheid vandien? Zou dat niet de remedie zijn om het aangeprate en opgeplakte geloof voorbij te komen en levend geloof gaande te maken en te voeden?

Vonken en vlammen

Bij zo'n existentiële aanpak kan het in de preek opnieuw gaan vonken en vlammen. Omdat jongeren en volwassenen zich gezien en opgezocht weten in hun twijfels en vragen en vanuit de Schrift worden aangespoord – soms op leven en dood – opnieuw te roepen om God zelf. Zal de Levende niet uitgerekend daarvan zich laten horen? Om ons door de Geest woorden in te fluisteren die je zelf niet meer bedenken kunt? En geloof te wekken dat, hoe fragiel ook, niet zomaar kapot te krijgen is? <

Opinie: Bespreek verveling en vermoeidheid in de kerk

OPINIE

Meer bidden, vuriger spreken, een extra portie discipline. Het werkt even. En opeens knapt er iets. Het kan de vermoeide ziel niet meer oppeppen. | beeld vidipfoto

23 september 2016, 17:21

Kees van Ekris • protestants predikant in Zeist en verbonden aan het centrum voor contextuele en missionaire prediking Areopagus (IZB)

Wie in een gemeente meeleeft en soms ook iets van de eigen ziel weet, kent er iets van: de vreemde murwheid en uitgeblustheid die je soms ineens kan overvallen. Het is mijn ervaring dat onder predikanten en toegewijde gemeenteleden een diepe vermoeidheid de ziel overvalt.

‘De twijfel zit bij veel gelovige tijdgenoten maar net onder de oppervlakte. En zodra ze de kop opsteekt, blijkt ze veel dieper geworteld dan men zelf vermoedde.’ Twee predikanten, Paul Visser (Amsterdam) en Kees van Ekris (Zeist), roepen op tot een grondige bezinning op de innerlijke secularisatie waaraan ze veel kerkgangers ten prooi zien vallen. Vaker dan hun lief is, ontmoeten ze in het pastoraat vermoeide zielen, die het geloof eigenlijk beu zijn. Dat plotselinge ‘leeglopen van het geloof’ gebeurt niet aan de rand, maar midden onder jarenlang toegewijde gelovigen. Een indringend pleidooi in twee afleveringen. Paul Visser begon vrijdag met een bijdrage over hoe de geloofsstrijd is verdwenen. Vandaag schrijft Kees van Ekris over de verveling die de ziel van de gelovige belaagt.

Tien jaar geleden schreef de Rotterdamse filosoof Awee Prins zijn grote boek over de verveling. Prins noemde dat een ‘grondstemming in onze cultuur’. Verveling benoemde hij allereerst als het verlies van een bezield verband, verlies van een besef van oorsprong en bestemming. Met het verdwijnen van het christendom komt een nieuwe verveling opzetten in onze cultuur. Als de ‘ziel’ immers uit het leven verdwijnt, moet het leven ergens anders om gaan draaien. Dat wat wij kunnen kopen, voelen en maken wordt daarmee van groot belang. Het moet vervulling geven, het moet het geloof compenseren dat verloren ging. Maar de ziel, zegt Prins, kan niet leven van brood, spelen en lichamelijk genieten. Op den duur verveelt ze zich ermee. En die verveling maakt de ziel onaanraakbaar.

Murwheid

Een vorm van verveling belaagt ook de christelijke gemeente van vandaag. Wie in een gemeente meeleeft en soms ook iets van de eigen ziel weet, kent er iets van: De vreemde

murwheid en uitgeblustheid die je soms ineens kan overvallen. De sleetsheid in het geestelijke leven. Je verlangt naar God, heel diep, maar zoveel slaat dat verlangen steeds dood. Verveling heeft iets te maken met ontworteling en ondervoeding, met voedsel dat de ziel niet voedt. Enerzijds wordt de verveling gevoed door slappe theologie. 'God zorgt voor je en is altijd bij je', en 'doe jij vooral je best'. Maar in onze apocalyptische tijd waarin alles je uit handen geslagen wordt, red je het niet met een – vergeef me de term – kindernevendienst-theologie van 'Jij bent al oké, en het gaat alleen nog maar mooier worden'. Dat is geen theologie, dat is legitimatie van narcisme.

Gehad met de kerk

Anderzijds is er de verveling die het helemaal gehad heeft met de kerk. Met de interne ruzies, het gedoe en de kinnesinne. Met de grote waarheidsclaims, gedaan door kleine zielen. Met krantenstukjesschrijvers die op hoge poten weer een onwaarheid hebben ontdekt, natuurlijk altijd in een ander, en in felle polemieken losgaan. Misschien is het ook de vermoeidheid met religie überhaupt, met die continue al te menselijke pogingen om op je tenen te lopen en de Naam van God op je eigen billboard te verven of te proclameren in je eigen conferentietje.

De diepere zielen weten dat onder dit alles de moeite zit van het wachten op God, van het gemis van zijn levende aanwezigheid, moe van onverhoorde gebeden, clichés en dode taal.

Het is mijn ervaring dat onder predikanten en toegewijde gemeenteleden een diepe vermoeidheid de ziel belaagt. Jarenlang is innerlijke twijfel bevochten, is steeds weer iets gezocht om de vermoeide ziel op te peppen. Meer bidden, vuriger spreken, een extra portie discipline. Het werkt even. En opeens knapt er iets. Dit is overigens niet gebonden aan leeftijd. Ook jonge mensen, meestal komend uit bevoorrechte christelijke omgevingen, voelen plotseling het geloof verdampen in de confrontatie met de hedendaagse cultuur. In de uitgestelde confrontatie met nihilisme, consumptisme en de verveling blijken ze weerloos te zijn, te grabbel voor de machten van onze cultuur. Een cultuur is niet alleen ontworteld, de kerk is het ook.

Ik geef mijn interpretatie voor een betere, maar vaak denk ik: de druk is te groot. De druk op kerk-zijn om die sluwe atmosfeer van verveling te doorbreken en te overwinnen. De druk op de beleving, om een levende christen te zijn die bijna in z'n eentje deze sferen moet kunnen weerstaan. De druk op de discipline, om zelf een standvastig getuige te zijn in dode tijden. De druk op de preek en de prediker om vrolijk en bevlogen, diepzinnig en praktisch de crisis tegen te moeten spreken. We begrijpen de theologie die deze druk intensiveert: meer discipline, meer beleving, meer kekke christenen. We begrijpen het omdat het kameraden zijn in hetzelfde gevecht tegen die verveling. Maar ons bange vermoeden is dat 'meer' uiteindelijk tot een grotere ongevoeligheid leidt. Meer 'kick' werkt misschien op korte termijn, maar gaandeweg is steeds meer 'kick' nodig om dezelfde mensen nog te raken. En de ongevoeligheid die daardoor op den duur ontstaat, kan door geen mens meer doorbroken worden. De nadruk op de beleving kweekt een nieuwe generatie van onbereikbaren.

De wrange situatie doet zich voor dat alle pogingen om de verveling in de kerk op een al te menselijke wijze het hoofd te bieden (meer entertainment, sterker accent op keuzes, discipline, waarheid) het probleem eerder vergroten dan verkleinen. Nog meer vermoeidheid en verdoving zijn het gevolg. Het zijn de strategieën van 'meer' die de vermoeide ziel niet helpen, maar pijnigen.

We hebben deze aanvechting van de vermoeidheid niet als zwakte te zien, maar als geestelijke adel. Het zijn de Godzoekers die erover spreken, zij die door de seizoenen van het geloof heengetrokken zijn. Zij stellen die vraag.

Geen programma alstublieft

Hoe bieden we deze situatie het hoofd? Geen 'programma' alstublieft. Wie in eenduidige programma's gelooft, begrijpt weinig van deze crisis. Als we nu eens beginnen met reformatorische zelfkritiek. Dat is een waardig en zelfbewust uitgangspunt voor het Lutherjaar. De reformatorische waarheidszin heeft tot eindeloze breuken in de kerk geleid. De ziel raakt opgejaagd in dit repeterende breken en misschien wel murw. Het is tijd om de ene kerk terug te vinden als ruimte voor allerlei zielen. Wat zou het een adembenemende geloofsgreep zijn van de Heilige Geest wanneer Hij dat in onze generatie geven zou: te midden van het volk waar wij van houden, één huis voor de ziel.

Vreugde om verkiezing

Misschien dat we, tegenstrijdig genoeg, daarnaast iets van de Entdeckersfreude uit de Reformatie kunnen hervinden, mee kunnen nemen die ene kerk in: de vreugde om de verkiezing. Als de ziel iets nodig heeft vandaag, is het een theologie die de twijfel aankan en de aanvechting, de zonde en de wanhoop. Het leerstuk in de kerk dat daartoe in staat is, is de verkiezing. Niet als retro-theologie, maar als een hervinden van een medicijn waar onze vaders vrijheid in vonden, en wij opnieuw. Het is een hernieuwd ontzag voor het spreken van God, voor het onomkeerbare en definitieve van Gods ja. Het is een geloofstaal die ons ook opnieuw verbindt met Israël, dat leeft van eenzelfde verkiezing. In deze theologie komt een nieuw ontzag mee voor de souvereiniteit Gods. Hij braucht ons niet (Esther Maria Magnis), Hij is niets aan ons verplicht, zelfs geen antwoorden. Maar als Hij voorbijgaat, trekt Hij velen om mee te gaan. Paradoxaal genoeg komt er juist zo een gezonde spanning in het geloofsleven.

Het zou heel goed kunnen dat op de bodem van de vermoeide ziel deze vraag de diepste is: Raak ik Hem kwijt? Wat als ik mijn kind verlies aan deze wereld? Wat als ik zelf niet meer wil of kan? Het is een voorrecht voor theologie en prediking om die vraag te erkennen, zelfs te beminnen, als de vraag van de aangevochten ziel. Niet om er in te blijven hangen, maar om die uit te spreken en te bespreken. In de kerkenraad, in de onderlinge ontmoetingen binnen de gemeente. En in de binnenkamer. Met urgentie, omdat er zoveel op het spel staat.

<

Bijlage 4a Onderzoeksopdracht OP11

Hoe denken en oordelen Vmbo-leerlingen?

Variant 1: Moreel oordelen¹.

Leraren in het Vmbo vinden het soms lastig aansluiting te vinden bij de leef- en denkwereld van hun leerlingen. Het probleem is niet alleen dat de leerlingen hun leraren vaak niet begrijpen omdat ze te moeilijk praten, maar het is ook zo dat leraren hun leerlingen vaak niet kunnen volgen in de manier waarop ze tot hun opvattingen komen. Leraren vinden Vmboleerlingen vaak veel te hard, te ongenueanceerd en te radicaal in hun opvattingen, maar vinden het ook moeilijk leerlingen tot meer genuanceerde oordelen te bewegen.

In dit onderzoek gaan we de morele opvattingen van de manier waarop leerlingen in het Vmbo moreel redeneren. De aanpak van het onderzoek is gebaseerd op het onderzoek van Laurence Kohlberg en Carol Gilligan (zie kader).

Het 'Heinz dilemma' van Laurence Kohlberg en Carol Gilligan

Er was eens een man, Heinz genaamd. De vrouw van Heinz was ernstig ziek en had dure medicijnen nodig. Maar Heinz kon de medicijnen niet meer betalen. Moest Heinz zijn vrouw laten sterven of de medicijnen gaan stelen? Dit dilemma legde een beroemde psycholoog, Kohlberg genaamd, begin jaren '70 voor aan een groep kinderen. Hij wilde onderzoeken hoe kinderen zich 'moreel ontwikkelen': hoe ze leren om over goed en kwaad te denken. De oplossing voor het dilemma was volgens de psycholoog dat kinderen leren inzien wat het meest van waarde is: 'leven is belangrijker dan bezit', om dit vervolgens weer te vertalen naar het concrete geval: 'Heinz mag in dit geval stelen'.

Dit dilemma uit de wetenschap kreeg een staartje. De psycholoog constateerde namelijk dat jongetjes deze taak veel beter konden uitvoeren dan meisjes. Maar zijn assistente, Carol Gilligan, legde zich daar niet bij neer. Zij verdiepte zich in hoe de meisjes het dilemma oplosten, en ontdekte een 'different voice', een ander geluid. Meisjes kwamen met oplossingen als 'Heinz kan een lening vragen bij de bank', of 'een deal sluiten met de apotheker'. Meisjes betrokken, kortom, de context van het dilemma erbij en dachten vanuit verantwoordelijkheid, verbondenheid en zorg.

En daarmee was het begin van de zorgethiek geboren, waarin de presentietheorie vervolgens is geworteld. Tot Heinz op het toneel verscheen, was de aloude idee over ethiek, over het goede en het kwade, gebaseerd op rechtvaardigheid. In de wereld van de jongetjes van Kohlberg maken vrije mensen individuele keuzes om hun eigen belangen te behartigen; de zorg moet rechtvaardig verdeeld zijn en zoveel mogelijk gelijk voor allen. Maar voor de meisjes van Kohlberg staat de relatie

¹ Verderop vind je ook nog een alternatieve variant van dit onderzoek. Dan gaan we niet kijken naar het morele oordelen van leerlingen, maar naar de manier waarop ze een bijbelgedeelte, film- of boekfragment benaderen. Het accent ligt dan meer op de theologie dan op de ethiek. Aan jou de keuze welke variant (moreel oordelen of theologisch interpreteren) je kiest.

centraal: zorg en verantwoordelijkheid zijn belangrijker dan rechtvaardigheid. Mensen zijn relationele wezens, die kwetsbaar zijn in hun lichamelijkheid en afhankelijk van hun context en medemensen.

Bron: Judith Leest (<http://www.presentie.nl/columns/180-het-dilemma-van-de-apotheker>)

Hoe denken leerlingen in het Vmbo eigenlijk als het gaat om moreel redeneren? Herkennen we de lijn van de jongetjes van Kohlberg of van de meisjes van Gilligan? Of hebben de Vmbo-leerlingen een eigen stijl van moreel argumenteren? Welke argumenten en redeneringen brengen zij in stelling om tot een oordeel te komen?

In dit onderzoek formuleer je zelf een dilemma dat past bij de leefwereld van de Vmboleerlingen waar jij mee werkt. Het moet wel een echt dilemma zijn waarvan de oplossing niet direct voor de hand ligt, net zoals in het dilemma van Heinz. Vervolgens ga je met je leerlingen individueel of in kleine groepjes in gesprek over het dilemma. Je schetst het dilemma en vraagt de leerlingen hoe zij het zouden oplossen en waarom ze dat zo zouden doen.

Halverwege het gesprekje met de leerlingen probeer je hen extra informatie te geven om ze uit te dagen hun oordeel bij te stellen of te nuanceren. Hiervoor kun je gebruik maken van:

- extra informatie die de inhoud en context van de casus verrijkt en verdiept;
- een alternatieve, concurrerende beoordeling van de casus;
- kant en klare algemene vuistregels (tools) die helpen te komen tot een meer; genuanceerde beoordeling van de casus;
- een kant en klare meer genuanceerde beoordeling van de casus.

Daarna laat je de leerlingen weer vertellen hoe ze die nieuwe informatie een plekje geven in hun oplossing van het dilemma. Leggen ze het naast zich neer? Herzien ze hun eerdere oordeel? Passen ze het aan? Hebben ze daar argumenten bij? Enzovoorts.

Het hele gesprek neem je op en schrijf je uit. Daarna ga je inventariseren welke redeneringen de leerlingen hanteren. Twee vragen zijn daarin belangrijk:

- Via welke stappen en welke argumenten komen de leerlingen tot een oplossing van het dilemma
- Op welke manier gaan de leerlingen om met nieuwe informatie

Uiteraard kan dit per leerling verschillen. Zie je daarbij bijvoorbeeld verschillen tussen jongens en meisjes? Of tussen het Vmbo-niveau dat ze volgen? Of tussen de thuisachtergrond?

Op basis van de analyse van de tekst kun je onze onderzoeksvragen beantwoorden:

- Welke redeneerschema's zijn te onderscheiden bij Vmbo-leerlingen bij het beoordelen van morele dilemma's?
- Welke interventies zijn geschikt om de beoordelingen van morele dilemma's bij deze leerlingen te beïnvloeden in de richting van meer genuanceerde oordelen?

Concreet volgen we in het onderzoek dus de volgende stappen

- (1) Bedenken van een verhaaltje (casus) met een lastig moreel dilemma (vergelijkbaar met het Heinz-dilemma) dat past in de leef- en denkwereld van jouw leerlingen. Let op: het gaat om een *moreel* dilemma, dat wil zeggen dat het uiteindelijk gaat om de vraag naar goed en kwaad.
 - (2) Gesprek met je leerlingen over deze casus (gesprek opnemen!):
 - a. Je vertelt de casus
 - b. Je vraagt de leerlingen hoe ze zelf n die casus zouden handelen en oordelen
 - c. Je geeft de leerlingen extra informatie (je hebt de keuze uit vier opties):
 - i. extra informatie die de inhoud en context van de casus verrijkt en verdiept;
 - ii. een alternatieve, concurrerende beoordeling van de casus;
 - iii. kant en klare algemene vuistregels (tools) die helpen te komen tot een meer; genuanceerde beoordeling van de casus;
 - iv. een kant en klare meer genuanceerde beoordeling van de casus.
 - d. Je laat de leerlingen reageren op de extra informatie en vraagt hoe ze nu over de casus denken.
 - (3) Je schrijft het gesprek uit
 - (4) Je analyseert de redeneerschema's die de leerlingen volgen, zowel voor als na het geven van de extra informatie
 - (5) Je zoekt naar verschillen tussen de leerlingen
 - (6) Je geeft antwoord op de twee vragen die centraal staan in dit onderzoek:
 - a. Welke redeneerschema's zijn te onderscheiden bij Vmbo-leerlingen bij het beoordelen van morele dilemma's?
 - b. Welke interventies zijn geschikt om de beoordelingen van morele dilemma's bij deze leerlingen te beïnvloeden in de richting van meer genuanceerde oordelen?
 - (7) Je werkt bovenstaande stappen uit in een helder en begrijpelijk verslag.
-

Bijlage 4b Verbatim gesprek met 4 groepjes van 2 GT-leerlingen over een moreel vraagstuk

CHE OP11 uitwerking gesprekken

De vier gesprekken gingen over het volgende morele vraagstuk:

Via de app van de vriendengroep waar je intensief mee optrekt hoor je dat Anna, jullie vriendin van 15 jaar, op de terugweg naar huis in de duinen door iemand is verkracht. Vreselijk natuurlijk. Hoe heeft het kunnen gebeuren?! Je hoort dat ze 's avonds om vijf uur alleen naar huis is gefietst. Er was even niemand om samen mee te fietsen en ze dacht, ik neem toch dat kleine stukje door de duinen. Haar ouders hadden haar dit verboden, maar ze had geen zin om om te fietsen, bovendien moest ze 's avonds om half zeven weer op de catechisatie zitten en ze wilde toch ook nog even eten. Ze wordt onderzocht in het ziekenhuis, gelukkig geen soa, maar het blijft wel spannend of ze niet zwanger zal worden. Na 3 weken hoor je van Anna's beste vriendin dat Anna ZWANGER is van die man. Wat nu?

1 Gesprek met Noëlle en Lisa M

N: ik heb er pas op de JV ook over gehad, over abortus en euthanasie

Oh wat leuk... komt goed uit.. enne.. ben je wijzer geworden?

N niet echt..

N je mag het nooit plegen of het moet een ernstig geval zijn, als je het zelf niet overleeft.. als je moet kiezen tussen het kind en jezelf..

Verder zijn er geen ernstige gevallen... ??

N nee

waarom vind je eigenlijk dat je geen abortus kan plegen

N omdat het toch een kind is die een mooie toekomst kan hebben, je maakt een kind dood

L Dus eigenlijk is het moord op een kind, of je nu iemand vermoord op aarde of in de buik, dat is hetzelfde eigenlijk

Is hetzelfde..

N ja, op een andere manier natuurlijk, maar komt hetzelfde over

Toch zeggen heel veel mensen: "nee dat is niet hetzelfde, want dat is nog een klomp cellen, dus dat is niet hetzelfde, niet echt een mens

L, Nee, maar de Heere heeft het gemaakt, het is toch een mens en als het kind geboren is

N niet voor niets gemaakt

Met een bedoeling??

N en L.. ja, N om een mooie toekomst te hebben

Dus het moord, want de Heere heeft het gemaakt en het kan een mooie toekomst hebben

N tot 24 weken mag je het plegen, dus dan is het al helemaal een mens, dan is het al bijna levensvatbaar

Ja, dan zit alles erop en eraan, dat is al met 12 weken, dan hoeft het in principe alleen nog maar te groeien

N 10 dacht ik ook al

Maar jullie vinden ook al, ook als nog niet alles eraan zit, zoals hier met 3 weken of met 8 weken dan vinden jullie ook dat het niet kan

L: nee, dat vind ik dat het niet kan

N je kent het kind niet, dus je weet niet wat het je kan brengen maar..ik vind nog steeds niet dat het kan

L ik denk dat ik later spijt zou krijgen

N; ja heel veel mensen hebben er spijt van..

Waarom denk je dat je er spijt van krijgt

N: nou misschien kun je later geen kinderen meer krijgen?? Omdat je abortus gepleegd hebt.. dat je man geen kinderen kan verwekken.. je weet nooit of je later samen met een man kinderen kan krijgen en als je dan nu abortus pleegt...

Zit er dan iets van straf in of zo??? Dat je geen kinderen meer krijgt??

N: nou misschien wel, maar je weet het toch nooit...? Dat hij iets fout heeft bij zijn cellen of zo. Je kan ook zonder abortus geen kinderen kunnen krijgen... maar...

Maar..?

N Nou misschien als je abortus hebt gepleegd iets meer kans..

Dus voor jullie is dus de norm: de Heere heeft het gemaakt en daarom mag je het niet weg laten halen, ook al is het nog maar heel klein

L: Nee, want je hoort heel vaak van mensen: een kind is toch geschenk van God en als je dat weg laat halen dan doe je dat geschenk ook weg, dat is hetzelfde

Ja

Maar kan je dit nu ook zeggen, met zo'n verkrachting, dat het ook een geschenk van God is?

L: Nee, je hebt niet zelf gewild, al gebeurd heel vaak heel jong... dus..... maar ik denk toch dat je erbij neer moet leggen.. en toch zelf voor het kind moet zorgen...N steeds tussen door... maar als je... (laat Lisa uitspreken)

Dus toch iets van... het is gebeurd en hier moet je het mee doen of zo?

L Nee, dat weer niet, maar.. ik denk...

N: ik vind nog steeds niet dat als je verkracht bent dat je het weg mag laten halen uhm

Waarom niet

N het is toch gewoon een kind... die kent zijn vader niet en jij kent ook die vader niet waarschijnlijk.. maar... ik vind gewoon, he mag nooit abortus plegen, alleen als het echt niet anders kan omdat je zelf zou sterven als moeder... maar ja, je wordt er wel elke dag mee geconfronteerd als je het kind hebt die je op moet voeden, maar...je moet het dan toch maar naast je neer kunnen leggen dat het gebeurd is... je kan er niets aan veranderen.... En anders kan je het altijd nog weggeven ter adoptie. Ja want wij hadden gedacht (op JV)als je geen abortus wilt plegen en je wilt het ook niet zelf houden, dan kan je het ook weggeven ter adoptie...

Ja, dus dat je niet het kind weg laat halen, dat is dus zo wie zo geen optie?

N en L tegelijk: Nee

Dat baseer je heel erg vanuit bijbel, vanuit God?

N en L tegelijk, direct: Ja

Vind je eigenlijk dat het Anna's eigen schuld is?

N: nou ze kan er niets aan doen

Nou ze ging wel alleen dat stukje door de duinen fietsen

L: maar het kan iedereen overkomen

N en ook nog op klaar lichte dag

Ja.. dus niet haar eigen schuld?

L Nee...

N: misschien wel omdat haar ouders het haar verboden hebben, maar.. ze wist natuurlijk zelf ook niet dat het zou kunnen gebeuren.. het kan altijd gebeuren, maar niet op.. maar ik weet niet of het toen al donker was...

Stilte...

Dus jullie hebben zo iets van: dit is haar gewoon overkomen, ook al maakte ze een domme beslissing om door de duinen te fietsen alleen...

N: ja denk ik wel

L: Ja en wikt wat met haar hoofd heen en weer.. van tja...

Stilte

N: want zij kan er niet echt veel aan doen, je kan niets beginnen tegen zo'n man

Nee, dat niet, maar had ze niet naar haar ouders moeten luisteren, die toch niet voor niets zeggen dat je dat niet moet doen..

L JA maar je hoort zo vaak dingen die niet van je ouders mogen, maar soms heb je toch dingen die je wel weer doet...

Stilte

Dus dat je gewoon denkt: t zal wel... mijn ouders...

L Ja daarom

Stilte

Ik moet even goed nadenken

Jullie zijn redelijk resoluut met zijn tweetjes... zo van, dat kan je gewoon niet doen...

L Nee

Dat kind moet leven, ook al is het op een vreselijk manier verwekt..? richting Noëlle: jij noemde dat wel he, dat je er dan elke dag mee geconfronteerd wordt..

N hummen, gewoon heel je leven denk je eraan hoe het ontstaan is, maar om het nou te doden...dat gaat me echt veel te ver... dat zou ik echt nooit doen, dan zou ik het eerder afstaan ter adoptie

L: in het begin is het natuurlijk altijd moeilijk, maar ik denk als je goede ouders hebt waar je goed mee om kan gaan en vrienden en familieleden dan die je dan ook wel heel goed je kunnen helpen met die dingen, als je het echt moeilijk vindt

N en als je erom vraagt in je gebed, denk ik dat God je misschien ook wel helpt..

Oke

Hebben jullie dat vaak, dat als je iets moet beslissen tussen goed en fout dat je je heel sterk baseert op de bijbel? De geboden of zo ?

N: nou, iedereen doet natuurlijk wel zonden, dus dan houd ik me ook niet altijd aan de bijbel, soms Dus de Bijbel is voor jullie wel heel sterk?

Beiden: ja

Mooi

En wat daarna? Bijvoorbeeld je ouders zeggen dingen, de predikant op catechisatie, hier op school zeggen docenten van alles: aan wie houd je het meest vast?

L direct: Mijn ouders

N: iets meer nadenkend: ja mijn ouders en de predikant op catechisatie

Dus als die iets zeggen en je hoort hier op school net even wat anders... dan

L: dan volg ik mijn ouders

N: ja, zeker en de predikant... nou, als u iets zegt uit de bijbel... dan ga ik het aan mijn ouders over hebben hoe dat dan zit

Ik vind het wel grappig dat jullie hier zo stellig over denken en vrij snel mee klaar zijn, het kan gewoon niet en..

N: precies

En je ouders kunnen je helpen en je vrienden...

N: ligt er ook wel aan hoe je als persoon bent, ...

L: als je heel open bent, praat je misschien makkelijker..

N Ja.. je kan het ook heel lang voor jezelf verbergen..

Wat bedoel je?

N Nou dat je zwanger bent

Ja..?

N Is beter als je het zelf gelijk vertelt

Nou.. met een verkrachting, denk ik wel dat je het gelijk vertelt.. dat is zo heftig, dan kom je helemaal overstuur thuis

L en N Ja,

N ik zou mezelf denk ik helemaal afsluiten denk ik, als me zoiets zou overkomen... ik zou het niet gelijk vertellen denk ik... ik zou er wel twee dagen mee wachten of zo..

ECHT? Zelfs dan?? Als je zo geschokt bent??

N: Ja, ik durf het niet.. ik durf het niet te vertellen... ik vertel dat niet

L: Nee, ik zou het wel gelijk zeggen, eigenlijk, als je een goede klik hebt met je ouders..

N ligt eraan wie er allemaal thuis is, denk ik

Maar je bent helemaal overstuur.. zo'n smerige kerel.. oeh, verschrikkelijk

N: even nadenkend: nee, ik zou het niet gelijk vertellen denk ik.. ik weet niet hoe mijn ouders zouden reageren..

Ook omdat je tegen hen bent ingegaan en toch door de duinen bent gefietst alleen?

N: ja. Dan durf ik het niet te vertellen, want als je ongehoorzaam bent geweest.. en dan dit...

L: zou je het dan ook tegen niemand anders zeggen? Een tante waar je vaak komt of je oma of

N: als ik het zou zeggen, dan alleen tegen mijn ouders en verder tegen niemand anders. Misschien tegen school, maar dat moeten mijn ouders maar doen, tegen mijn vriendinnen al helemaal niet en als ik dan zwanger zou zijn, dan... zou natuurlijk iedereen het zien... dan zou ik alleen tegen mijn beste vriendinnen zeggen wat er echt gebeurd is, niet tegen heel de klas, die jongens.. die gaan er natuurlijk echt heel anders mee om

Oké.. en hoe zou jij het doen

L: nee, denk het niet, ik heb best een goede klik met mijn ouders.. tuurlijk ze zouden... je bent altijd bang dat je dochter het overkomt omdat je het best vaak hoort, .. ik denk wel dat mijn ouders...

N ze zouden me wel helpen..

L Ja, ze zouden me niet in de steek laten

Nee, ook niet als je ongehoorzaam bent geweest

L Nee tuurlijk, elk kind is ongehoorzaam, je kan het echt niet weten wanneer het gebeurd en of het wel gebeurd

Nee, je denkt altijd, het zal heus niet gebeuren die verkrachting

L: nee

N: er zijn ook donkere steegjes

Nee, je denkt het zal mij niet gebeuren die verkrachting?

L: nee, tuurlijk dan fiets ik wel door.. ik ga niet rustig aanfietsen. Maar ik ga snel doorfietsen

N en als ik iemand zie, dan keer ik me snel om

Nee, hij zal niet pontificaal staan wachten, maar ineens komt hij ergens achter vandaan, althans zo stel ik me dat voor

L en N.. mm..mm

L en als mijn ouders me echt niet zouden respecteren, dan zou ik naar iemand anders toegaan, mijn tante of zo, waar ik vaak kom of mijn opa en oma..

Zo sterk is het dus... zelfs als je ouders zeggen laat maar weghalen... dan nog, zouden jullie het niet doen?

N: nee, zou ik echt nooit doen, je krijgGT er echt spijt van

Zo sterk is die overtuiging wel?

L: Ja, dit is mijn mening en als ik het niet wil laten weghalen dan... ja, dan is het toch jouw kind, dus ja.. je bent verkracht, maar het is ook een deel van jezelf

N: ik heb ook een keer een film gezien van een vrouw... die zwanger was , niet door verkrachting maar omdat ze zelf te ver was gegaan, die moest het echt weg laten halen van haar ouders... heeft ze gedaan, maar daar had ze echt heel veel spijt van.. dus daarom zou ik het ook nooit weg laten halen Voor hetzelfde geld kan je later geen kinderen meer krijgen

L: ik denk niet perse dat ik later dan geen kinderen meer kan krijgen, maar ik denk dat als je later nog een kind hebt gekregen je later spijt zal krijgen.. zo van: waarom heb ik het eerste kind niet geboren laten worden en dit kind wel? En als later dit kind groter wordt dat je dan ook moet vertellen van: joh, je hebt een oudere broer of zus eigenlijk, maar die is nu gestorven. Dat lijkt me ook moeilijk om tegen je eigen kinderen te zeggen

Jij vindt wel dat je dit moet zeggen tegen jouw latere kinderen?

L: Ja, wel natuurlijk als ze ouder zijn, maar ja, toch wel... dan denkt dat kind misschien ook wel van: waarom ik wel en hij niet?

L: daarom zou ik het ook niet snel afstaan aan adoptie... het is toch ook een deel van jezelf... Nee, dat zou ik niet kunnen... het is toch ook jouw kindje...

N: inderdaad, ik zou willen weten hoe het mee gaat

L: je blijft er altijd aan denken

N: ja en die kinderen gaan later ook zoeken naar hun biologische ouders..

L: Ja en dan moet jij uitleggen waarom je het kindje weg hebt gegeven... nee ik zou niet kunnen

Maar als je nou doordat kind moeilijker een relatie krijgt met een jongen, omdat die dat kindje niet zo ziet zitten?

L: als hij echt van je houdt, dan neemt hij ook je kind, denk ik

N: ja dat denk ik ook...

L: je kan toch niet je kind weg doen

Dus, hoe moeilijk het ook is... jullie zouden kiezen voor je kindje geboren te laten worden, en er voor te zorgen, met hulp..

N en L: Ja

Nou, jullie zijn dappere meiden.. mooi... bedankt voor jullie gesprek!

Gesprek met Rob en Hans

Rob: nou, ik vind het eigenlijk haar eigen schuld

Eigen schuld? Waarom?

R omdat ze zelf de beslissing nam om door de duinen te fietsen

Dit vind je soort dom: wie doet dat nou

R: nou, je weet wel dat dit kan gebeuren en als je het dan toch doet.. kies je er zelf voor, kijk het kan ook niet gebeuren, maar ja, als het dan wel gebeurd dan... kijk ze kon toch ook gewoon eerder weggaan dan vijf uur..

En als je dan toch alleen bent moet je doen wat je ouders zeggen?

H: als meisje zo wie zo, voor jongen maakt het niet uit, niet handig.. beter over de weg te fietsen

R Ja, als meisje moet je niet alleen door die duinen gaan

Jullie hebben niet zo iets van: dat ze dacht: a nou ja, even vandaag dat kleine sukje

R: ik snap het op zich wel, je kan het natuurlijk niet weten, maar ja toch om fietsen

Dan is het je eigen schuld, dan ben je zwanger.. en dan..

R: in ieder geval geen abortus plegen

Waarom niet

R: nou je doodt iemand die levensvatbaar is

Nou nog niet, 3 weken dan kan je niet leven

R Ja oké, maar kijk, maar het is wel leven. Het kind kan je ook bij je ouders laten dat jij gewoon naar school gaat, want ja dat is wel belangrijk dat je je school afmaakt voor de toekomst

R ik zou geen abortus plegen

Waarom niet

R nou dat kind kan toch ook gewoon leven...kijk het is niet goed, van die man, maar om dan het kind te doden, je kan dan nog beter adoptie stellen dan kan iemand anders er voor zorgen, dan kan het kind leven

Ook al is het nog maar 3 weken kan je het niet weghalen

R: nee dit kan een gewoon normaal kind worden, waarvoor laat je het weghalen. Wel stom voor Anna, dan kan je beter adoptie doen... niet zo prettig voor Anna, maar dan beter adoptie doen

H: ja vind ik ook, het wordt wel een kind. Wel stom voor Anna, want ze ontmoet die man nooit meer en als ze dan met iemand anders trouwt, dan is het niet echt hun kind.

Dus

R: daarom moet je adoptie doen, als je dit direct doet, niet na een jaar of zo, dan kan ze direct bij nieuwe ouders, die waarschijnlijk hun hele leven dat kind houden, dan weten ze eigenlijk niet.. ja ze zullen wel een keer horen, maar dan hebben we wel goede jeugd, dan heb je wel gewoon goede ouders vanaf het begin

Adoptie is beter?

R ja omdat het voor Anna te moeilijk is

Je kan het toch ook houden

H: dan denk je er te veel aan hoe het ontstaan is

Voor het kind later, velen zoeken hun biologische ouders, niet beroerd voor dat kind?

R: ja ik zou ook mijn echte ouders zoeken... als ouder zou ik wel gaan kijken hoe het met mijn kind gaat, want ja het is toch ook van jou.. ik wil weten hoe het gaat

Ja maar dat gaat vaak niet, velen weten niet waar hun kinderen zijn

R: o nee? Oh

Maar wat voor Anna zwaarder is, weegt zwaarder dan wat later het kind moet ondergaan?

R: ja dat denk ik wel, het kind kan later altijd nog de ouder opzoeken en een goede band met nieuwe ouders maken. En ook als je een kind hebt, kijk.. ja, want als je zelf een kind hebt en je gaat later met een man trouwen of zo, ja dan is het wel fijn, want ja dan heb je al een kind, dan zou die ook denken, wat is dat

Dus dat zou jij wel lastig vinden om te trouwen met een meisje met een kind

R: ik zou het op zich wel doen, maar ik zou het wel lastig vinden, ik zou het liever niet doen

Liever niet doen, want waarom niet

R: kijk, nou ja, het is niet stom bedoeld, maar ja je zit altijd met dat kind, dat kind is niet van jou, dus dan zit je te denken dat ook al een andere man dat ook al heeft gedaan. Kijk, zo wie zo een kind voordat je gaat trouwen... nou dat zou ik ook niet graag willen

En jij Hans?

H: daar zou ik liever niet mee trouwen

Want?

H: dat is niet jouw kind, dus dat gaan mensen zien.. dat het niet jouw kind is

Dus dat is voor jou belangrijk.. dat mensne het zien?

H: dat denk ik wel ja

Speelt dat voor ook een rol

R: nee dat niet, meer het gevoel erbij

Gevoel?

R: is het eigenlijk wel echt om te trouwen...kijk er kan ook wat anders gebeurd zijn waardoor vrouwen een kind hebben.. je weet nooit wat er is gebeurd... dat weet je niet

Voor jou weeGT het zwaar dat ze al met andere man is geweest? Voor jou ook Hans

H: zeker

Zouden jullie dit gevoel ook hebben bij een weduwe?

R: nee minder, die is gestorven, dat is beter te begrijpen

Heeft het te maken met dat het dan niet vies is, het hoort in het huwelijk erbij, dus ja als een vrouw dan kinderen heeft is dit mooi, zoals God bedoeld

R: toch zou ik het niet zo snel doen, als het niet anders ken.. ook niet met een vrouw die gescheiden is, ik zou zo wie zo niet zo snel scheiden, want dan krijg je vaak weer een andere vrouw met andere kinderen, een heel gedoe, een heel spul

Dus vanwege het feit dat jullie het moeilijk vinden om met zo'n vrouw te trouwen met een kind kun je beter laten adopteren

R ja is ook beter voor die vrouw

Ja, denk je dat het beter voor die vrouw is?

Rob: ja ik denk dat je beter adoptie kunt doen, zeker als je 15 bent, je helemaal geen tijd, als je ouder bent zou het kunnen

Je moeder kan je toch helpen?

H: het beste is als je het zelf opvoed, dan luisteren ze naar jou en niet naar je moeder

R je hebt geen tijd, je hebt examens als ik 21 was zou ik het houden...

Maar dan heb je nog wel een kind die niet van die man is, wat je net zei

R: ja dat is zo, maar als je 15 bent kan het helemaal niet

Waarom vinden jullie abortus geen idee?

R je mag nooit zeggen dat kind mag niet leven... ik ben er nooit mee opgevoed

Dus je ouders spelen een grote rol hierin

R: JA zeker.

Waarom vinden ze dat?

R: Zelfde als wat ik net zei

H: ja kind kan leven, dus dat moet ook.. mijn ouders vinden dat ook

In de kerk weleens over gehad, over de catechisatie

H en R: nee, daar hebben we het nog niet over gehad

H, nee ik heb het meer van thuis, van de bijbel

R: door God geschapen

Ook door dit smerige gebeuren

H: Ja, anders had bet niet geleefd, de Heere waakt over iedereen

R anders had het niet gebeurd als de Heere dat kind niet wilde

Speelt dat ook een zware reden?

R: nee, meer dat het kind een mooie toekomst kan hebben

H: nu we het er over hebben, denk ik dat het toch wel een rol speelt in mijn beslissing

Zou je makkelijk tegen je ouders in gaan

R: Ik zou wel eerst zelf nadenken wat ik vind en dan pas aan mijn ouders gaan vragen.

Hoe kom je dan tot een beslissing

R: ik ga er gewoon over nadenken wat ik vind

Ga je dan op je gevoel af of zo?

R: nee, ik denk gewoon na, wat ik het beste vind en dan pas zou ik het aan mijn ouders vragen als ik er nog nooit met hen over had gesproken. Vaak weet je wel hoe je ouders denken

En jij Hans

H: ik luister eerst naar mijn ouders en dan denk ik erover na wat zij zeggen of ik dat ook vind

Hoe kom je dan tot een beslissing?

H: ik denk gewoon na

Ben je niet bang dat je heen en weer zwabbert als je geen vaste norm hebt

R: nee, ik denk gewoon wat ik zelf vind

H: soms wel wat beïnvloed door anderen, maar ik denk gewoon zelf

Dus jullie denken gewoon zelf?

R: nou ik zou wel naar mijn ouders kijken... maar liGT er wel aan hoe zij het vinden. Soms zijn ze heel stellig, zo moet het, ja kijk, dan ben ik wel sneller geneigd om dat ook te doen, dan ga ik er meer over nadenken. Maar als ze het zelf ook niet helemaal weten, ja dan dan kies ik meer zelf

H. als ze goede argumenten hebben, dan ga ik er wel meer over nadenken

En je vrienden?

H: nee, niet echt vaak.. meer mijn ouders.. maar niet dat ik het klakkeloos doen, het is toch wel mijn eigen mening

En als je op de catechisatie net even wat anders hoor..

R: dan zou ik het met mijn ouders over hebben, dat ik dit en dat heb gehoord. Als zij dan zeggen, ja daar had ik nog niet aan gedacht, ja dan...

Ja dan is het logisch maar als zij zeggen, nee ben ik niet mee eens helemaal

R: na..

H: zelf gaan kijken en nazoeken

R ik weet het niet, want ik heb het nog niet mee gemaakt

En van docent van gd?

R: ik zou wel gaan kijken of dat klopt en ook met mijn ouders over hebben. In de klas zijn er veel anderen die ook van alles zeggen en ja dan weet ik het niet helemaal meer... ik zou aan paar mensen vragen...

H: dit soort dingen zou ik absoluut niet in de klas bespreken, want dan gaan ze het door vertellen.
Voor Anna is het ook te moeilijk want ja als ze later wil gaan trouwen en.. je wilt gaan trouwen en je hebt al een kind dan is dat wel moeilijk, want ja dan kan die man

Gesprek met Anna en Lize-Marie,

Ik zal de casus met jullie doornemen. Ik heb Anna gedaan, dat vind ik een mooie naam, later dacht ik pas aan jou en misschien niet zo handig, maar toen had ik het al geprint

A: nou ik snap dat u het een mooie naam vindt

Voorlezen van de casus..

Wat nu?

A: die man zoeken, ik zou hem helemaal verrot schelden.. zou hem zelfs slaan
gelach

LM: ik zou dit door de politie laten gebeuren.. en doorgeven hoe die eruit ziet, misschien heeft die al eerder met iemand dit gedaan

Oké, dus je zou hem verrot schelden en hij moet straf krijgen, maar dan zit jij nog met dat je zwanger bent

LM: ik zou geen abortus plegen, want

A: Nee

LM: dan dood je toch iemand eigenlijk

Nja, maar het is pas drie weken... het is nog geen kind of zo..

A: ja, maar als nog

LM: Ja, maar... en eh.. je doodt iemand

Ook als het pas drie weken is en een klomp cellen

LM: ja vind ik wel

A: ja

Stilte

Want, waarom vind je dat?

LM: uhm..

Stilte

Of Anna, je mag elkaar helpen

A: ja dat kindje moet nog wel groeien, maar als je abortus pleegt, dan gaat het wel dood of het nou drie weken is of drie maanden, het gaat dood

Ja, dus het is een mens, hoe klein het ook is

LM: ja, dat heeft toch de Heere gemaakt, dan vind ik dat je dat dan toch niet mag doden

Maar heeft de Heere dat wel gemaakt, met zo'n verkrachting?

A: Ja, toch door de Heere gemaakt

Want?

A: ja eh.....

LM: uhm..

Dus de Heere heeft het gemaakt ook al is het door zo'n smerige vent verwekt.. kan je dan zeggen waarom je dit vindt?

A: nee, weet ik even niet

LM: uhm.... Nee

Maar je vindt dit wel echt?

LM: ja want dat heb ik thuis geleerd.. dus

Stilte

Thuis geleerd...?

LM: ja als je zo zwanger raakt door die man... als nog dan zou ik geen abortus plegen

Wat zeggen je ouders dan?

LM: Eh ja.... Eh... dat het eigenlijk nog steeds een schepsel van God is

A: ja

Stilte

Dus alle leven, hoe klein ook, is een schepsel van God?

LM en A: ja, dat vind ik

Dat geldt dan voor mensen, want je hebt natuurlijk ook dieren die schepselen van God zijn?

Lachen beiden

LM: ja, dat is waar, ja.... maar ja

Maar dat liGT toch weer anders?

LM: ja eh, ja... ja de Heere heeft het wel gemaakt, ja eh... ik weet het even niet... lastig

Lastig...

Stilte

Dus wat je ouders zeggen LM is best wel zwaarwegend voor jou?

LM... lang denkend... ja, maar ook uit mijn eigen zou ik nooit abortus plegen, dat zou ik gewoon niet doen...

Waarom niet, dan ben je er gewoon vanaf?

A: het is gebeurd en later is het toch wel gezellig als je een kindje hebt

Lm: als je abortus pleegT doe je zonden

A: ja, zelfde als iemand met een mes achterna lopen... dus

Dus je doet zonde... dus....? Wat God vindt speelt ook een rol in je beslissing??

LM: ja, want ik denk niet dat het goed is dat je een kind... nou ja een kind... nou ja dat... uit je buik verwijderd..

Voor jou ook Anna... je ouders nou ja, maar wat God? Wat Die vindt, die is zo ver weg, wat Die vindt is niet zo heel belangrijk?

A: nee, dat speelt wel een rol in mijn beslissingen, nou ja om nou bij elk dingetje dat je doet te denken dit kan niet en dat kan wel..... maar met zulke grote dingen... ja dan wel..dan let je wel op de 10 geboden

Dus een schepsel van God, niet doden, hoe dan verder? Je houdt het?

A: ik denk dat ik het zou houden

LM: ik zou het houden, alleen als je natuurlijk bijna niemand hebt om je heen dan zou ik het eerder ook weer... ja, niet weggegeven dat klinkt ook weer... ja..dat klinkt stom.. aan een ander gezin geven, want als je er niet voor kan zorgen dan..

Dus het hanGT ervan af hoeveel mensen je om je heen hebt?

LM: ja als je bijvoorbeeld je ouders kunnen helpen..

A: je ziet weleens een serie.. lach.. ja dat heb ik dan weleens gezien... van zo'n meisje die ook op die leeftijd zwanger is geworden... ik weet niet precies waardoor... maar die gaf het kind dan aan haar ouders... en dat zij het kind kreeg toen zij haar school af had gemaakt en zo.. toen ze ervoor kon zorgen

Dat vond jij wel een goede optie, wat dit meisje deed?

A: ja, dan heb je dit kind toch bij je in de buurt, niet dat het ergens anders leeft of zo, zodat je wel dat kind kunt zien, maar dat die ouders er dan gewoon voor zorgen.. totdat je oud genoeg bent

LM: als je deze mensen niet hebt, kun je adoptie doen

Dat vind je dan de beste optie?

LM: als je geen ouders meer hebt bijv. dan zou ik dit wel doen, want als je er niet voor kunt zorgen, dan sterft het toch

Dus dit is voor het kind dan het beste?

A: kindje beseft het nog niet

En voor later?

A Dan gaat het zijn echte moeder zoeken en dat die moeder het dan later vertelt

Denk je dat het te doen is om voor dit kindje te zorgen?

A: als het er eenmaal is, dan ben je er misschien ook wel weer blij mee... nou ja... niet dat dit gebeurd is, maar goed... misschien toch

LM: ja, dat zal wel gaan, maar ik zal het wel moeilijk vinden als het oud genoeg is, dat je het tegen hem of haar moet zeggen, dan denk ik wel dat alles weer naar boven komt, denk ik, maar dat je het ook wel wilt vergeten

Je probeert het dus weg te dringen

LM en A: ja

Zou dat lukken

LM: nee denk ik niet, eerste jaren denk ik echt niet

Hoe zou je dit kunnen doen?

A: therapeut

Dus ook al is het moeilijk al deze dingen, toch geen reden om het kind weg te halen?

LM: nee, zeker niet

Vinden jullie het haar eigen schuld

LM en A tegelijk: nee, kan overdag ook gebeuren

Ja, maar haar ouders hebben het verboden, je moet niet als meisje alleen door stille stukken antuur fietsen

LM: ik vind dan een beetje... ja, ik weet eigenlijk niet

A: het kan overal gebeuren... ik snap het wel, zeker als je 's avonds nog weg moet... en soms weet je geen andere weg

LM: je ouders hebben wel gewaarschuwd.. dus... ja...

Je zei net van die TV serie, dat het er over ging... speelt dit een rol in jouw beslissingen? Dus wat je weleens gezien hebt, welke keuzes mensen in die series maken... dat je dit dan ook zo op die manier ook doet?

Lm: ik heb ook serie gezien van meisje die 16 was en die kindje weggaf aan pleeg gezin, maar daar is mishandelt. Zo is dat kind haar ouders gaan zoeken...

Wat vind je ervan?

LM: dat zou ik nooit zo doen, want als je niet weet waar je kindje terecht komt, beter kun je het aan je bekende geven, dan weet je bij wie je kindje komt

A ik snap wel dat dit meisje het zo deed hoor... net als dat meisje die het aan haar ouders gaf

Dus... je gaat makkelijk mee met de gedachte van een hoofdpersoon mee?

LM: Nee, ik denk echt wel eens anders hoor, nou ja, soms denk ik weleens even met die persoon mee, maar later denk ik toch.. nee het is anders... nee, ik word echt niet door films beïnvloed

A: ik vind dat iedereen dit soort dingen zelf moet weten. Niet iedereen gelooft dus... dan moeten ze zelf weten wat ze kiezen ze doen met dat kind

Hoe anders?

Stilte...

LM: Ik weet het niet?

Ik vraag dit, omdat ik benieuwd ben naar wie of wat het zwaarst weegt als je een beslissing moet nemen: je ouders, wat zij vinden, de bijbel, je vriendinnen, de dominee op catechisatie... of..

LM: ik weet het niet...

Stilte

LM: ik denk toch mijn ouders, want als ik dingen niet begrijp, waarom mag dit niet van de Bijbel, dan praat ik er met hen over... dat helpt me wel, maar soms denk ik ook echt wel: waarom mag ik het niet zelf weten... ik snap het dan wel meer, maar dan denk ik nog... ik wil het zelf bepalen, dan heb ik er niet zo veel zin in om dat te doen

Zou je moeilijker aan de man kunnen komen met een kind van een ander

A: Nee hoor, als die man van je houdt dan laat hij de relatie niet zitten door dat kind

LM: ik denk van wel, dat het moeilijker is om een man te vinden. Ik zou het kind wel houden, maar ik vind het wel stom dat ik ook nog eens moeilijk aan de man komt

Gesprek met Kerensa en Lisa S

Wat nu, je bent zwanger van zo'n vent en wat nu

L: ja je kan het niet terugdraaien

K: nee

Maar je kan het wel weg laten halen

K je vermoord wel iemand

Ook van drie weken?

K: je mag het niet weg laten halen, je kan het altijd aan een soort stichting geven

Je bedoelt adoptie?

K Ja, dat is beter dan dat je het vermoord

Waarom zie je het al moord?

L het is toch leven, ja ze zeggen dat het nog klein is, maar het is wel leven

K het wordt een kindje

Waarom vind je dat?

L: ik heb een keer op facebook gezien hoe ze dit deden, echt vérschrikkelijk! Echt hu

Dit heeft je mening versterkt?

L: Ja

K je maakt iemand dood, en je hebt niet over het leven te beschikken, dus ik vind dat dit gewoon niet hoort

Ook al geloof je niet, kan je wel versterken, maar ook al geloof je niet, de meeste mensen hebben toch later spijt

Hoe weet je dat, dat ze later spijt hebben?

K: dat lees je

Gelezen?

K Ja op JV hadden we het er ook een keer over en toen had het meisje dat de inleiding had zich er heel veel over opgezocht over mensen die spijt hadden en zo en echt heel veel mensen hadden spijt. Weet je ook waarom ze spijt hadden?

K ja omdat ze iemand gedood hebben, dat konden ze niet meer over hun hart verkrijgen later en sommigen kregen later ook nooit meer een kind

Dus je zeGT een reden is; je vermoord een persoon, want ook al is het een klomp cellen nog, het wordt een persoon en een reden is: je kunt er later spijt van krijgen

L de bijbel zeGT ook dat je niemand mag vermoorden.. dus

Dus de bijbel is best wel sterk voor je? Als je ouders iets zouden vinden wat je niet echt terug kan vinden in de bijbel dan volg je de bijbel?

L ik weet niet

K: ik zou er dan wel meer over nadenken, maar ik weet niet wat ik zou doen

Dus je ouders zijn wel heel belangrijk

K: ja maar als het om zoiets gaat en zij zouden zeggen dat je het weg moet laten halen dan denk ik dat ik toch het niet doe, dan is het een stuk minder

Is het haar eigen schuld

K: dat stukje door de duinen..

L dat is logisch

K: ook al mag het niet, kijk dat is wel fout, maar ja, je doet het toch heel snel

Je kan wel begrijpen dat je zoiets doet

K klein lachje: ja zeker als je nog ergens heen moet daarna, ja dan snap ik het wel, alleen ik denk niet dat ze er iets aan kon doen, ze kan het niet tegenhouden...wie doet dat nu in de duinen

Bespreek je dit ook weleens met vrienden... stel je bespreekt het met je vrienden en zij zeggen laat het weghalen

K: ja dat kan ik wel begrijpen, want ja je bent wel heel jong nog

L en je moet school afzeggen en een baan vinden

K je kan ook hulp zoeken, je ouders kunnen ook helpen

Zouden jullie er voor uitkomen dat jullie er tegen zijn om het weg te laten halen, terwijl de rest vindt dat je het weg moet laten halen?

K: ik zou wel dit eerst met een vriendin bespreken, waarvan je denkt die denkt hetzelfde zodat je misschien samen bent die er tegen zijn

Alleen zou je pittig vinden

K, ja ik zou het wel pittig vinden, maar ik zou het denk ik wel gewoon zeggen

L: gewoon uitleggen waarom, misschien dat ze denken dan... het wordt een kindje en dat is moord als je het laat sterven en er staat in de Bijbel dat je niemand mag vermoorden, dus.. ja..

En met die problemen die je dan hebt als meisje

L: hulp zoeken

K: ja, zeker

En als je minder kans maakt om te trouwen, omdat mannen het moeilijk vinden

L: ja dat zou wel heel jammer zijn natuurlijk... maar je gaat niet je kind weg doen om een man

Ik merkte wel aan de jongens dat het wel echt een punt vinden

L: ja?? Oh

K Adoptie is wel een mogelijkheid, maar toch beter om zelf op te voeden.. want voor het kind is het wel heel moeilijk als ze weggegeven zijn

K opvoeding is wel moeilijk... je moet ook streng kunnen zijn...dus ja, er zullen wel heel veel problemen zijn.. maar goed.. toch is het het beste om

Ja dus je kan best wel in de verleiding komen om het weg te laten halen, ben je van alle problemen af

K: ja ik heb er weleens een boek over gelezen

O ja en hoe ging dat?

K nou iedereen zei tegen haar dat ze het weg moest laten halen, maar ze koos er voor om het te houden.. ze vond het wel heel moeilijk, niet verwekt door verkrachting, maar wel door jongen met wie ze niet meer te maken wilde hebben

Wat waren haar motieven om het te houden?

K: je doodt iemand en je krijgt er spijt van

L: ik ken iemand die ook heel jong een kindje heeft gekregen, die woont bij haar ouders in, haar ouders steunen haar, ze zijn wel blij met het kindje, maar ja, toch is het heel moeilijk.. ja, nou ja, verder hebben

K: ik denk dat het belangrijk is dat je er niet de hele tijd op blijft hameren dat het verkeerd was, maar ook weer verder gaat met je leven... als het geboren is, moet je er voor gaan

K: ook dit kind is er met een bedoeling

Ook bij verkrachting?

L: ja de Heere laat het toch gebeuren dat het er komt..

Voor dat kind niet te zwaar, dat het niet uit liefde verwekt is?

K: als jij dan maar veel liefde geeft aan het kind... en laat merken dat je van haar houdt

Nou bedankt meiden

Bijlage 5 Uitslag enquête leerlingen VMBO GT 1 en 2 en 3

Totaal 97 leerlingen

1 Als je een cijfer moet geven voor hoe nu op godsdienst wordt gegeven op de Driestar welk cijfer geef je dan?

GT1:	GT2	GT3
Cijfer 6: 2 leerlingen	Cijfer 6: 8 leerlingen,	Cijfer 6: 2 leerling,
Cijfer 7: 8 leerlingen	Cijfer 7: 8 leerlingen	Cijfer 7: 17 leerlingen
Cijfer 8: 7 leerlingen;	Cijfer 8: 7 leerlingen	Cijfer 8: 23 leerlingen
geen cijfer: 10 leerlingen		Cijfer 9: 5 leerlingen

B Waarom geef je dit cijfer? (wat vind je goed of niet goed? Wat vind je niet aansprekend of juist wel)

GT1

Ze leggen alles uit (7x)
Te veel tekst en te weinig praten erover
Veel schrijven

GT2

Gd wel goed, maar meer kerkgeschiedenis vind ik leuker, want Bijbelgeschiedenis weet je al
Het is altijd hetzelfde
Saai en niet echt leerzaam want ik weet veel al: (4)
Goed verteld en goed uitgelegd (6x)
Saaie onderwerpen (5x)
Te veel over Oude Testament (3x)
(toevoeging Jacolien: het boek van 2 klas gaat over OT en Kerkgeschiedenis)
Te weinig over andere geloven (4x) 'Veel kennis over christelijk geloof, maar wil ook andere geloven weten'
Ze vertellen het heel goed, maar gesprek met elkaar is beter, dan onthouden we het meer

GT3

Goed vertelt, interessant 3x Goede voorbeelden 3x
Lessen uit de praktijk: 3x
Uitgebreid de stof besproken, makkelijker met leren.
Duidelijke lessen (4x)
Goede info en uitleg (17x)
Mooie onderwerpen
In GT 3 betere gd
Meer over hedendaagse dingen: 3x
Te veel standaard, eens over andere onderwerpen
Meer over andere GD (5x)

2 Worden tijdens de godsdienstlessen jouw levensvragen besproken?

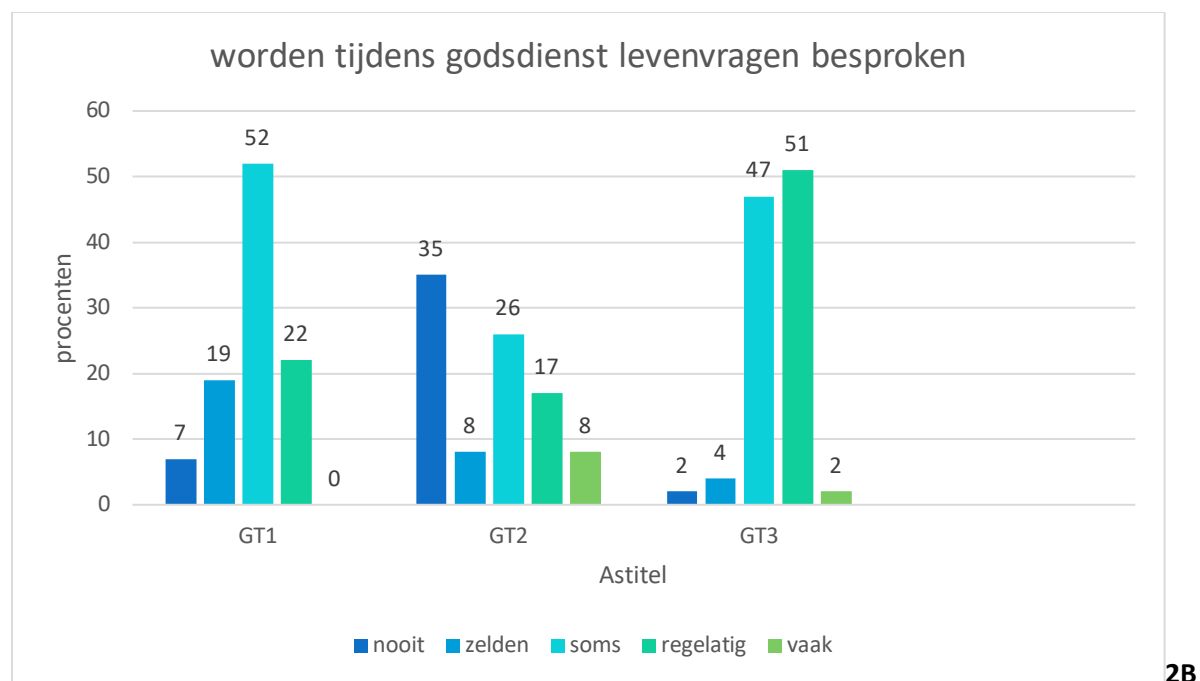
	GT1
0 nooit 2x	7%
0 zelden 5 x	19%
0 soms 14x	52%
0 regelmatig 6x	22%
0 vaak	

GT2

0 nooit 8x	35%
0 zelden 2x	8%
0 soms 6x	26%
0 regelmatig 4x	17%
0 vaak 2x	8%

GT3

0 nooit 1x	2%
0 zelden 2 x	4%
0 soms 22x	47%
0 regelmatig 24x	51%
0 vaak 1x	2%

Vraag 2b Wat zijn de levensvragen die je graag besproken zou willen hebben met gd?

GT1

Wat God doet in mijn leven

GT2

Hoe moet je bekeerd worden, want dit is best wel moeilijk
Hoe zit het met het duizendjarig vrederijk
Ik vind het lastig, je hebt zoveel geloven, soms weet ik niet meer of God echt bestaat.
Hoe moet je bidden? Hoort God me wel, ziet Hij me wel, zo ja hoe?
Hoe moet je omgaan met dingen van het leven?
Hoe werkt God in ons leven

GT3

Hoe je je sterk in geloof moet houden/ Hoe laat je zien dat je Christus kent
Wat kunnen we doen tegen racisme/ Waarom zoveel oorlog
Hoe moet je volgens God leven
Hoe weet ik dat ik uitverkoren ben (2x)
Bekering en hoe word je bekeerd (6x)
Hoe leef je dichtbij God in deze tijd (4x)
Hoe voorkom je dat je dingen fout doet en naar Bijbel gaat leven
Verschillende kerken, waarom en wat is verschil

Vraag 3 De godsdienstlessen zijn vooral gericht op..

GT1

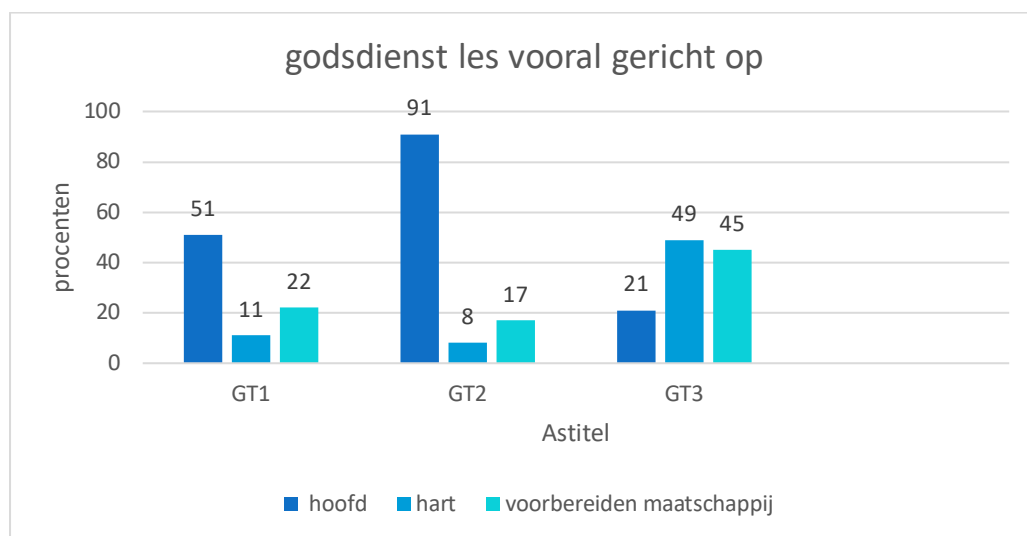
0 kennis in je hoofd	14 x	51%
0 dat je in je hart ook werkelijk gelooft	3 x	11%
0 dat je staande kunt blijven straks later in de maatschappij als christen	6x	22%

GT2

0 kennis in je hoofd	21x	91%
0 dat je in je hart ook werkelijk gelooft	2x	8%
0 dat je staande kunt blijven straks later in de maatschappij als christen	4x	17%

GT3

0 kennis in je hoofd	10 x	21%
0 dat je in je hart ook werkelijk gelooft	23 x	49%
0 dat je staande kunt blijven straks later in de maatschappij als christen	21x	45%

Vraag 3b Dit vind ik goed/niet goed, omdat ;

GT1

- Je kan wel zeggen dat je gelooft, maar misschien geloof je niet, daarom 2 belangrijk
- Kennis en hart moet beiden
- Meer praten, maar we leren veel
- 2 en 3 belangrijk
- 3: ben ik blij mee, je leert hoe je als christen moet leven
- Kennis alleen is niet goed

GT2

- Je kan beter de tweede doen, is belangrijker, met alleen kennis ben je er nog niet.
- Het moet in je hart komen. Het moet toegepast worden
- Kennis is goed, je weet het een en ander
- Beste is om alle drie te combineren
- Meer met elkaar praten en discussiëren in samenwerkingsopdrachten
- Ik vind het allebei: goed omdat je dingen moet weten, niet goed omdat het ook gaat om je hart en leven als christen
- Goed dat je weet hoe je er op je werk mee om kunt gaan, met geloof
- Goed, want je moet veel weten van de Bijbel en over God

GT3

- Je hebt er wat aan, (3x)
- 2 is heel hard nodig en heb je persoonlijk iets aan (10x) ,
- punt 3 mag meer (3x)
- punt 3 belangrijk want ik wil weten wat ik zeggen moet (6x)

Vraag 4A Wat vind je van de godsdienstdocenten die je hebt gehad op het Driestarcollege? (je mag meerdere rondje aankruisen)

GT1

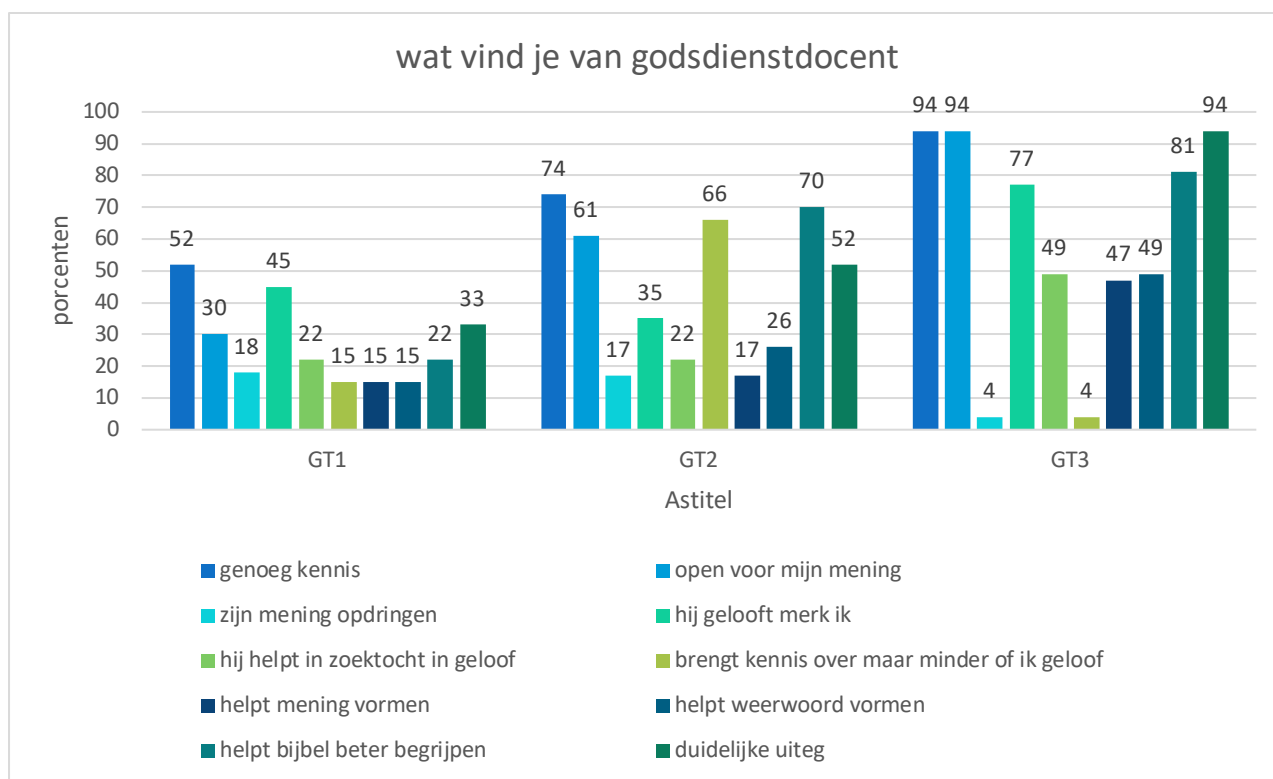
0 1 Hij (of zij) heeft veel/ genoeg kennis	14 x	52%
0 2 Hij staat open voor mijn mening	8x	30%
0 3 Hij wil zijn mening aan mij opdringen	5 x	18%
0 4 Ik kan merken dat hij werkelijk gelooft	12 x	45%
0 5 Hij doet zijn best om mij te helpen in mijn zoektocht in het geloof	6 x	22%
6 Hij is veel bezig om mij alleen maar kennis bij te brengen en niet zo bezig of ik het nu zelf geloof	4 x	15%
0 7 Hij helpt mij om mijn mening over allerlei zaken te vormen	4 x	15%
0 8 Hij helpt mij zodat ik een goed weerwoord kan geven als in de maatschappij moeilijke vragen over het geloof gesteld worden	4 x	15%
0 9 Hij helpt mij om de Bijbel beter te leren begrijpen (door bijvoorbeeld oefeningen te doen met Bijbellezen/ Bijbelstudie)	6 x	22%
0 10 Hij geeft goed en duidelijk les, met duidelijke uitleg	9 x	33%

GT2

0 1 Hij (of zij) heeft veel/ genoeg kennis	17x	74%
0 2 Hij staat open voor mijn mening	14x	61%
0 3 Hij wil zijn mening aan mij opdringen	4x	17%
0 4 Ik kan merken dat hij werkelijk gelooft	8x	35%
0 5 Hij doet zijn best om mij te helpen in mijn zoektocht in het geloof	5x	22%
6 Hij is veel bezig om mij alleen maar kennis bij te brengen en niet zo bezig of ik het nu zelf geloof	15x	66%
0 7 Hij helpt mij om mijn mening over allerlei zaken te vormen	4x	17%
0 8 Hij helpt mij zodat ik een goed weerwoord kan geven als in de maatschappij moeilijke vragen over het geloof gesteld worden	6x	26%
0 9 Hij helpt mij om de Bijbel beter te leren begrijpen (door bijvoorbeeld oefeningen te doen met Bijbellezen/ Bijbelstudie)	16x	70%
0 10 Hij geeft goed en duidelijk les, met duidelijke uitleg	12x	52%

GT3

0 1 Hij (of zij) heeft veel/ genoeg kennis	44 x	94%
0 2 Hij staat open voor mijn mening	44 x	94%
0 3 Hij wil zijn mening aan mij opdringen	2 x	4%
0 4 Ik kan merken dat hij werkelijk gelooft	36 x	77%
0 5 Hij doet zijn best om mij te helpen in mijn zoektocht in het geloof	23 x	49%
6 Hij is veel bezig om mij alleen maar kennis bij te brengen en niet zo bezig of ik het nu zelf geloof	2 x	4%
0 7 Hij helpt mij om mijn mening over allerlei zaken te vormen	22 x	47%
0 8 Hij helpt mij zodat ik een goed weerwoord kan geven als in de maatschappij moeilijke vragen over het geloof gesteld worden	23 x	49%
0 9 Hij helpt mij om de Bijbel beter te leren begrijpen (door bijvoorbeeld oefeningen te doen met Bijbellezen/ Bijbelstudie)	38x	81%
0 10 Hij geeft goed en duidelijk les, met duidelijke uitleg	44 x	94%

Vraag 4B Welke zinnen/ antwoorden van vraag 4a vind je belangrijk voor een godsdienstdocent. Schrijf de nummers van die zinnen op

GT1

Dit werd vaak niet ingevuld. Die het invulde hadden 1 nummer ingevuld. De nummers: 1-4-5-7-9-10 werd allemaal 1 keer opgeschreven. Deze waren aanwezig in de les

GT2

Belangrijk en aanwezig bij de docent

1: 3x en 2: 1x

4: 4x en 5: 2x

7: 1x en 9: 3x

10: 10x

Belangrijk en gemist bij de docent

1: 4x en 2: 4x

4: 5x en 5: 5x

7: 3x en 8: 8x

9: 2x en 10: 1x

GT3

Belangrijk en aanwezig bij de docent

1: 14x en 2: 12x

4: 13x en 5: 7x

7: 6x en 8: 9x

9: 13x

Belangrijk en gemist bij de docent

5: 5x en 7: 2x

8: 5x en 9: 6x

Vraag 4C Heb je nog iets wat je belangrijk vindt voor een godsdienst docent, iets wat niet bij deze zinnen staat?

GT1: schreef niets op

GT2

- Dat ze goed kunnen vertellen met voorbeelden uit hun eigen leven
- Minder privacy vragen stellen

GT3

- Meer rekening houden met reformatorisch en evangelisch geloof.
- Goede kennis en discussie.
- Niet alleen Bijbel, ook dagelijks leven.
- Ons zelf onderwerpen laten kiezen

5 Met godsdienst wordt weleens mijn hart geraakt (maak rondje zwart)

GT1

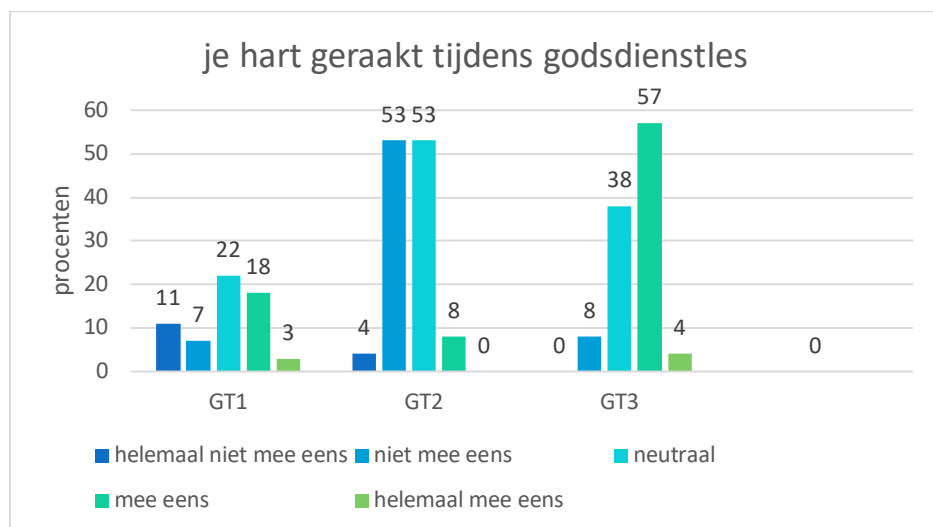
0	helemaal niet mee eens 3x	11%
0	niet mee eens 2x	7%
0	neutraal 6 x	22%
0	mee eens 5 x	18%
0	helemaal mee eens 1x	3%

GT2

0	helemaal niet mee eens 1x	4%
0	niet mee eens 12x	53%
0	neutraal 12x	53%
0	mee eens 2x	8%
0	helemaal mee eens	

GT3

0	helemaal niet mee eens	
0	niet mee eens 4x	8%
0	neutraal 18 x	38%
0	mee eens 27 x	57%
0	helemaal mee eens 1x	4%

6 Dit komt doordat ...(dat mijn hart niet/ weinig werd geraakt)

GT1

0 de docent mij te weinig zelf laat nadenken	1x	3%
0 De docent mij niet een eigen mening laat vormen	1x	3%
0 de docent te veel praat en te weinig werkvormen gebruikt	17 x	63%
0 doordat ik in een klas mij slecht kan concentreren	1x	3%
0 Door de onderwerpen, ze staan te ver van mij af	14x	51%
0 ik niet geloof dat God er is	2x	7%
0 ik let zelf niet op, ik ben van plan pas later te gaan geloven, niet nu	2x	7%
0 ik twijfel of God bestaat	6x	22%
0 Wat de docent zeGT is heel anders dan wat men in onze kerk zeGT	1x	3%
0 het met godsdienst niet over mijn leven gaat	3x	11%

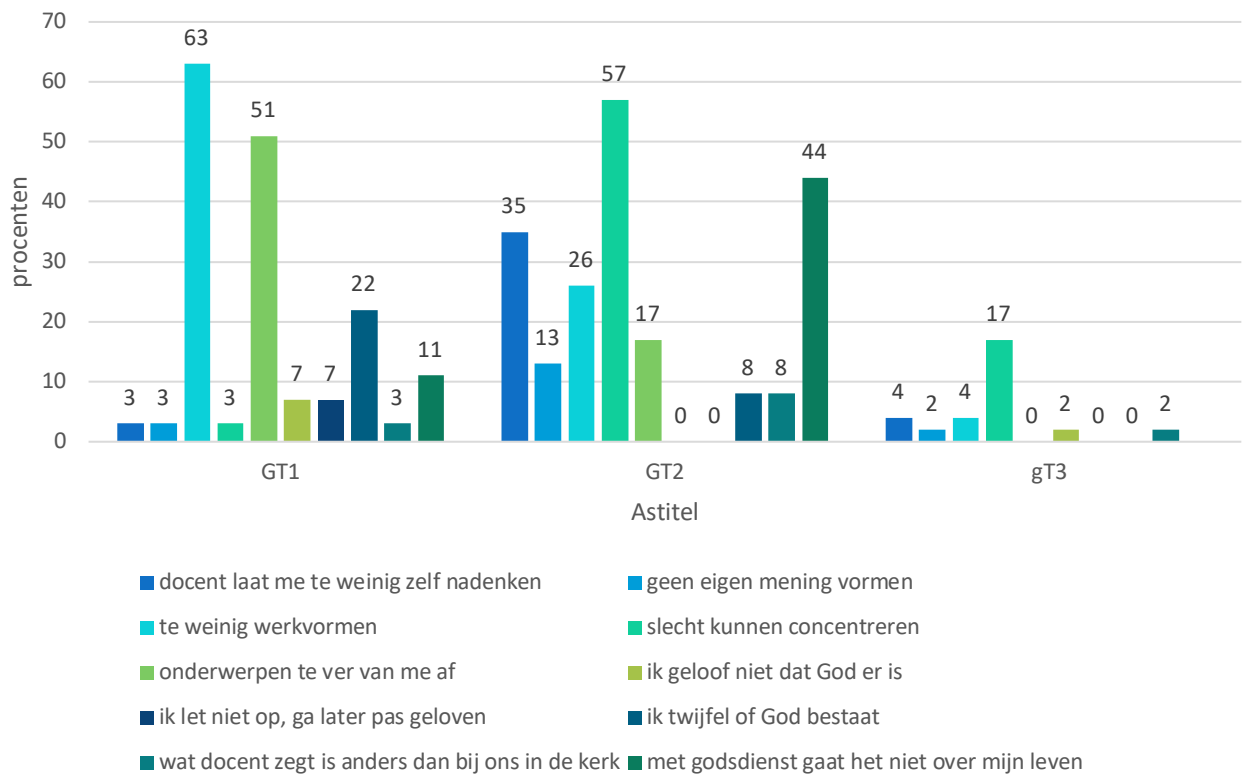
GT2

0 de docent mij te weinig zelf laat nadenken	8x	35%
0 De docent mij niet een eigen mening laat vormen	3x	13%
0 de docent te veel praat en te weinig werkvormen gebruikt	6x	26%
0 doordat ik in een klas mij slecht kan concentreren	13x	57%
0 Door de onderwerpen, ze staan te ver van mij af	4x	17%
0 ik niet geloof dat God er is	0x	
0 ik let zelf niet op, ik ben van plan pas later te gaan geloven, niet nu	0x	
0 ik twijfel of God bestaat	2x	8%
0 Wat de docent zeGT is heel anders dan wat men in onze kerk zeGT	2x	8%
0 het met godsdienst niet over mijn leven gaat	10x	44%

GT3

0 de docent mij te weinig zelf laat nadenken		
0 De docent mij niet een eigen mening laat vormen	2 x	4 %
0 de docent te veel praat en te weinig werkvormen gebruikt	1x	2 %
0 doordat ik in een klas mij slecht kan concentreren	2x	4 %
0 Door de onderwerpen, ze staan te ver van mij af	8 x	17%
0 ik niet geloof dat God er is		
0 ik let zelf niet op, ik ben van plan pas later te gaan geloven, niet nu	1x	2 %
0 ik twijfel of God bestaat		
0 Wat de docent zeGT is heel anders dan wat men in onze kerk zeGT		
0 het met godsdienst niet over mijn leven gaat	1x	2%

waarom niet mijn hart geraakt

7 Bij welk onderwerp of wat voor soort les werd je hart geraakt?

GT1

- Toen klasgenoot vertelde toen hij ernstig ziek was en hoe God nabij was
- Heere is genadig
- Dat God echt God is

B Wat kwam er binnen in je hart?

- Hier werd niets ingevuld

GT2

- Toen ging over einde van de wereld (3x)
- Toen het ging toen de Heere op aarde was, dat vond ik bijzonder
- Als mensen op God blijven hopen
- Als over mijn eigen leven gaat
- Abortus
- Weleens maar weet niet meer wanneer (3x)

B Wat kwam er binnen in je hart?

- Dat zondaren vernietigd worden
- Hoe belangrijk het is om de Heere te zoeken
- Dat je altijd moet blijven geloven

GT3

- Liefde van Heere Jezus (3x). Jezus mijn zonden wil vergeven (4x)
- Als je iemand verliest door de dood
- Jezelf snijden
- Bekering (4x) / dat je nog bekeerd kunt worden
- Te veel met de wereld bezig en niet met God
- Ik herken de slechte dingen in mijn leven, dit raakte me; ik ben slecht bezig
- Te veel bezig met social media, ik besteed er te veel tijd aan
- 6^e gebod: dat schelden ook doodslaan is

B Wat kwam er binnen in je hart?

- Dat ook voor mij is
- Je denkt erover na
- Dat je bekeerd moet worden

8 Wat voor soort lessen komen het dichtst bij jouw hart? (je mag meerdere rondjes aankruisen)

GT1

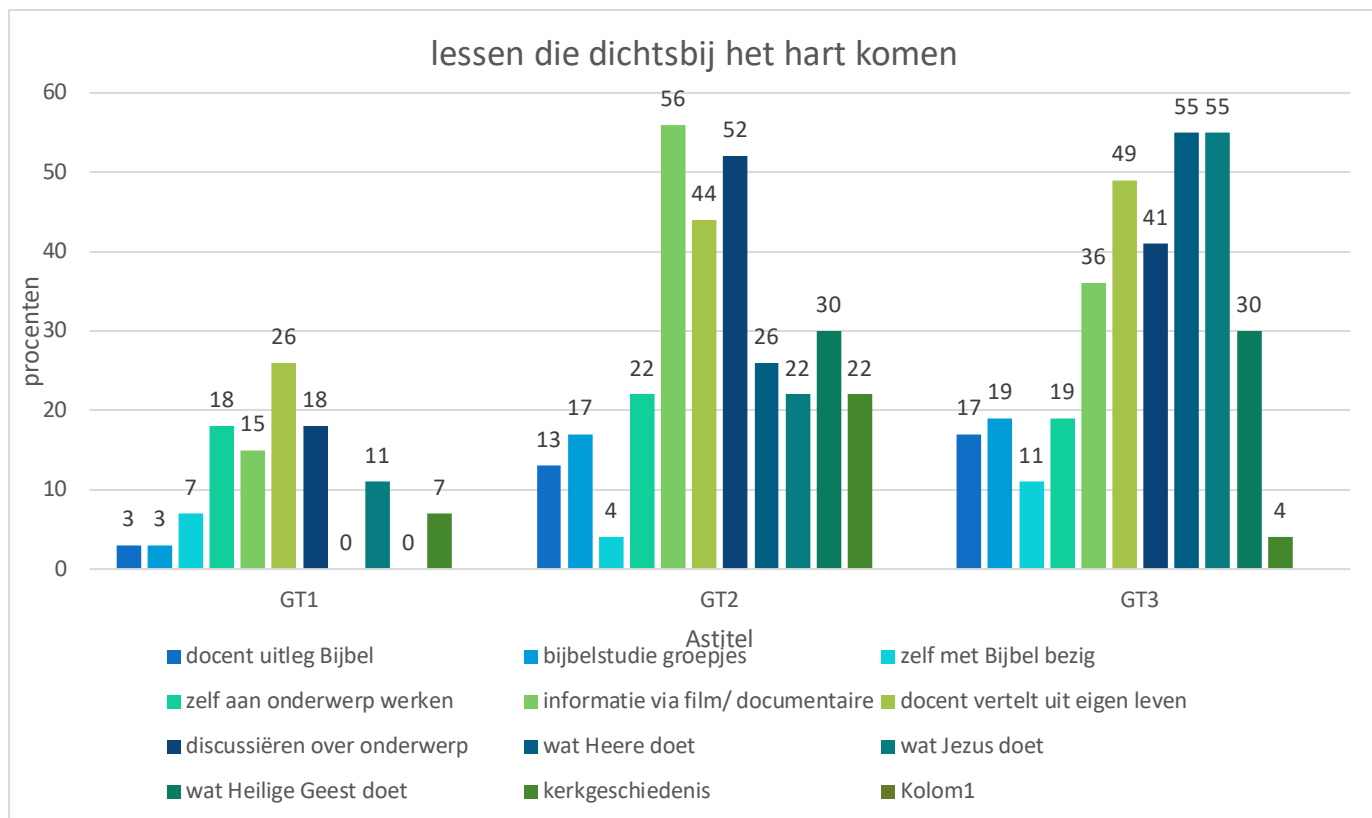
0 Lessen waar de docent uitleg geeft over de Bijbel	1x	3%
0 Lessen waarin we Bijbelstudie doen in een groepje	1x	3%
0 Lessen waarin we zelf met een Bijbelgedeelte bezig zijn	2x	7%
0 Lessen waarin we zelf aan een onderwerp werken doordat een opdracht werd opgegeven	5x	18%
0 lessen waar door middel van iets van film/ documentaire iets wordt vertelt	4x	15%
0 Lessen waarin de docent over zijn/haar eigen leven met God vertelt	7x	26%
0 Lessen waarin gediscussieerd wordt over een onderwerp	5 x	18%
0 Lessen waarin het over de Heere gaat en wat Hij doet		0%
0 Lessen waarin het gaat over de Heere Jezus en Zijn werk	3x	11%
0 Lessen waarin het werk van de Heilige Geest centraal staat		0%
0 lessen waarin kerkgeschiedenis centraal staat, hoe God altijd voor Zijn kerk gezorgd heeft	2x	7%

GT2

0 Lessen waar de docent uitleg geeft over de Bijbel	3x	13%
0 Lessen waarin we Bijbelstudie doen in een groepje	4x	17%
0 Lessen waarin we zelf met een Bijbelgedeelte bezig zijn	1x	4%
0 Lessen waarin we zelf aan een onderwerp werken doordat een opdracht werd opgegeven	5x	22%
0 lessen waar door middel van iets van film/ documentaire iets wordt vertelt	13x	56%
0 Lessen waarin de docent over zijn/haar eigen leven met God vertelt	10x	44%
0 Lessen waarin gediscussieerd wordt over een onderwerp	12x	52%
0 Lessen waarin het over de Heere gaat en wat Hij doet	6x	26%
0 Lessen waarin het gaat over de Heere Jezus en Zijn werk	5x	22%
0 Lessen waarin het werk van de Heilige Geest centraal staat	7x	30%
0 lessen waarin kerkgeschiedenis centraal staat, hoe God altijd voor Zijn kerk gezorgd heeft	5x	22%

GT3

0 Lessen waar de docent uitleg geeft over de Bijbel	8 x	17%
0 Lessen waarin we Bijbelstudie doen in een groepje	9x	19%
0 Lessen waarin we zelf met een Bijbelgedeelte bezig zijn	5x	11%
0 Lessen waarin we zelf aan een onderwerp werken doordat een opdracht werd opgegeven	9x	0 %
0 lessen waar door middel van iets van film/ documentaire iets wordt vertelt	17 x	19%
0 Lessen waarin de docent over zijn/haar eigen leven met God vertelt	23 x	36%
0 Lessen waarin gediscussieerd wordt over een onderwerp	19x	49%
0 Lessen waarin het over de Heere gaat en wat Hij doet	26x	41%
0 Lessen waarin het gaat over de Heere Jezus en Zijn werk	26 x	55%
0 Lessen waarin het werk van de Heilige Geest centraal staat	14 x	55%
0 lessen waarin kerkgeschiedenis centraal staat, hoe God altijd voor Zijn kerk gezorgd heeft	2 x	30%
		4%

Vraag 9 Met godsdienst word ik klaar gemaakt om straks als een christen in de maatschappij te staan

GT1

Met godsdienst word ik klaar gemaakt om straks als een christen in de maatschappij te staan

0 Mee eens, 3 x 11%

B welke onderwerpen die besproken worden bereiden je goed voor?

Wederkomst

Mee oneens 4x 15%

b. Welke onderwerpen mis je, die je wel besproken wilt hebben?

Hoe ben je gelovig?

Wat met de ongelovigen

Meer over andere geloven

GT2

0 Mee eens, 10x

44%

B welke onderwerpen die besproken worden bereiden je goed voor?

- De geboden en hoe Jezus en Zijn discipelen het deden
- Geen slechte dingen doen, niet vloeken
- Het moet wel uitbreiden Hoe je antwoord moet geven op sommige vragen
- Wederkomst

0 Mee oneens 12x

52%

b. Welke onderwerpen mis je, die je wel besproken wilt hebben?

Een verhaal wat op nu van toepassing is. Dagelijks leven als christen

Hoe moet je antwoorden op vragen of God wel bestaat

Te veel Bijbelverhalen en te weinig hoe je kunt blijven geloven (3x) De discussies mis ik

Wat moet je zeggen als je moeilijke vragen over geloof krijgt (4x)

Meer over andere geloven (4x)

Als je het hebt over onderwerpen kun je daardoor niet opeens goed in de maatschappij staan, dat heeft met andere dingen te maken

GT 3

Mee eens, 28x

60%

B welke onderwerpen die besproken worden bereiden je goed voor?

Durven spreken over je geloof

Hoe je mensen moet vertellen over God/ welke vragen krijg ik over God

Sterk in je schoenen staan/ voor jezelf opkomen met jouw geloof

Hoe God op de 1^e plaats staat en Zijn geboden, hoe breng ik ze in praktijk

Hoe ga je om met kritiek/ hoe ga ik om als ik straks enige christen ben op vervolgschool

Wat doet God voor ons

Mening uiten tegenover andere geloven (5x)

Je eigen mening vormen en over leren spreken (3x) Hoe maak ik keuzes

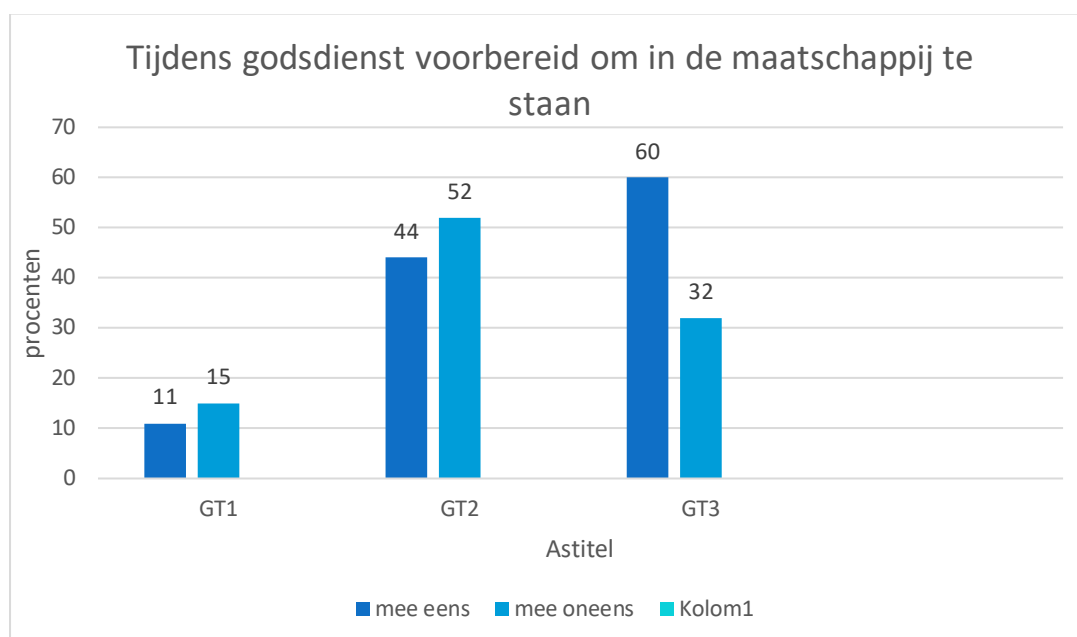
Abortus en euthanasie: 3x

Mee oneens 15 x

32%

b. Welke onderwerpen mis je, die je wel besproken wilt hebben?

Evolutie: ik weet niet wat ik moet zeggen

10 Ik vind het belangrijk dat we met godsdienst oefenen hoe je je geloof kunt verwoorden

GT1

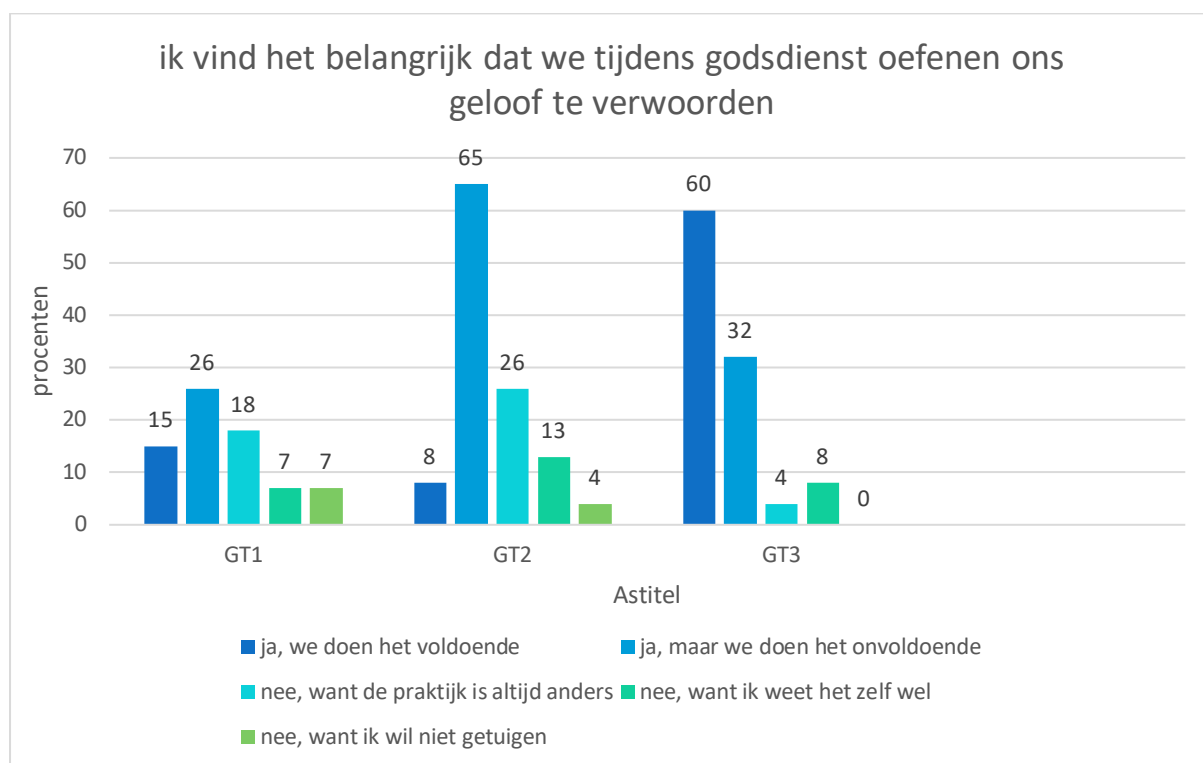
0 ja, en we doen het voldoende	4x	15%
0 Ja, maar we doen het veel te weinig	7x	26%
0 Nee, want in de praktijk is het toch altijd anders	5x	18%
0 Nee, want ik weet dat zelf wel	2x	7%
0 Nee, want ik wil later niet over mijn geloof vertellen	2x	7%

GT2

0 ja, en we doen het voldoende	2x	8%
0 Ja, maar we doen het veel te weinig	15x	65%
0 Nee, want in de praktijk is het toch altijd anders	6x	26%
0 Nee, want ik weet dat zelf wel	3x	13%
0 Nee, want ik wil later niet over mijn geloof vertellen	1x	4%

GT3

0 ja, en we doen het voldoende	28 x	60%
0 Ja, maar we doen het veel te weinig	15x	32%
0 Nee, want in de praktijk is het toch altijd anders	2x	4%
0 Nee, want ik weet dat zelf wel	4 x	8%
0 Nee, want ik wil later niet over mijn geloof vertellen		

11 Tijdens godsdienst worden de Bijbelse geschiedenissen vertelt. Wordt daarbij vertelt hoe je het Bijbelverhaal in onze tijd kunt toepassen

GT1

0 Ik vind dit belangrijk, maar de docent vertelt alleen het verhaal en laat ons niet zien wat we vandaag met deze geschiedenis kunnen 4x 15%

0 Ik vind het belangrijk en de docent probeert een toepassing te maken, maar ik heb er niet veel aan, want het staat toch te ver van mijn leven 8x (toepassing waren niet concreet) 30%

0 Ik vind het belangrijk en de docent leert ons hoe we in ons leven deze geschiedenis kunnen toepassen, ik leer ervan 5 x 18%

0 . Ik vind het niet belangrijk want.....

GT2

Ik vind dit belangrijk, maar de docent vertelt alleen het verhaal en laat ons niet zien wat we vandaag met deze geschiedenis kunnen 14x 61%

0 Ik vind het belangrijk en de docent probeert een toepassing te maken, maar ik heb er niet veel aan, want het staat toch te ver van mijn leven 5x 22%

0 Ik vind het belangrijk en de docent leert ons hoe we in ons leven deze geschiedenis kunnen toepassen, ik leer ervan 8x 35%

0 . Ik vind het niet belangrijk want.....

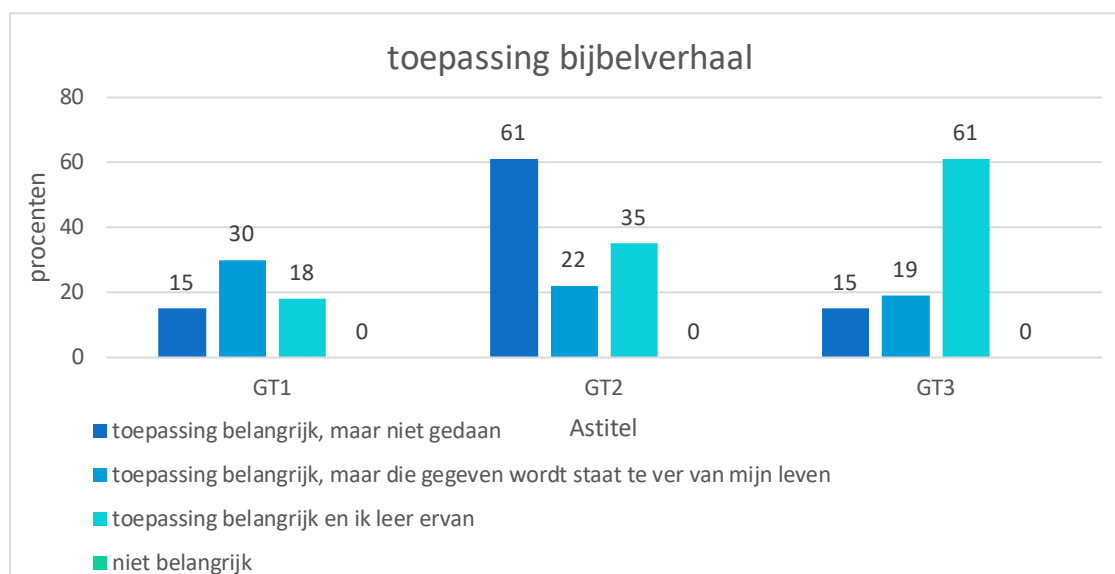
GT3

0 Ik vind dit belangrijk, maar de docent vertelt alleen het verhaal en laat ons niet zien wat we vandaag met deze geschiedenis kunnen 7 x 15%

0 Ik vind het belangrijk en de docent probeert een toepassing te maken, maar ik heb er niet veel aan, want het staat toch te ver van mijn leven 9x 19%

0 Ik vind het belangrijk en de docent leert ons hoe we in ons leven deze geschiedenis kunnen toepassen, ik leer ervan 29 x 61%

0 . Ik vind het niet belangrijk want.....

12 Kruis aan wat je belangrijk vindt met godsdienst (je kunt natuurlijk meer rondjes aankruisen)

GT1

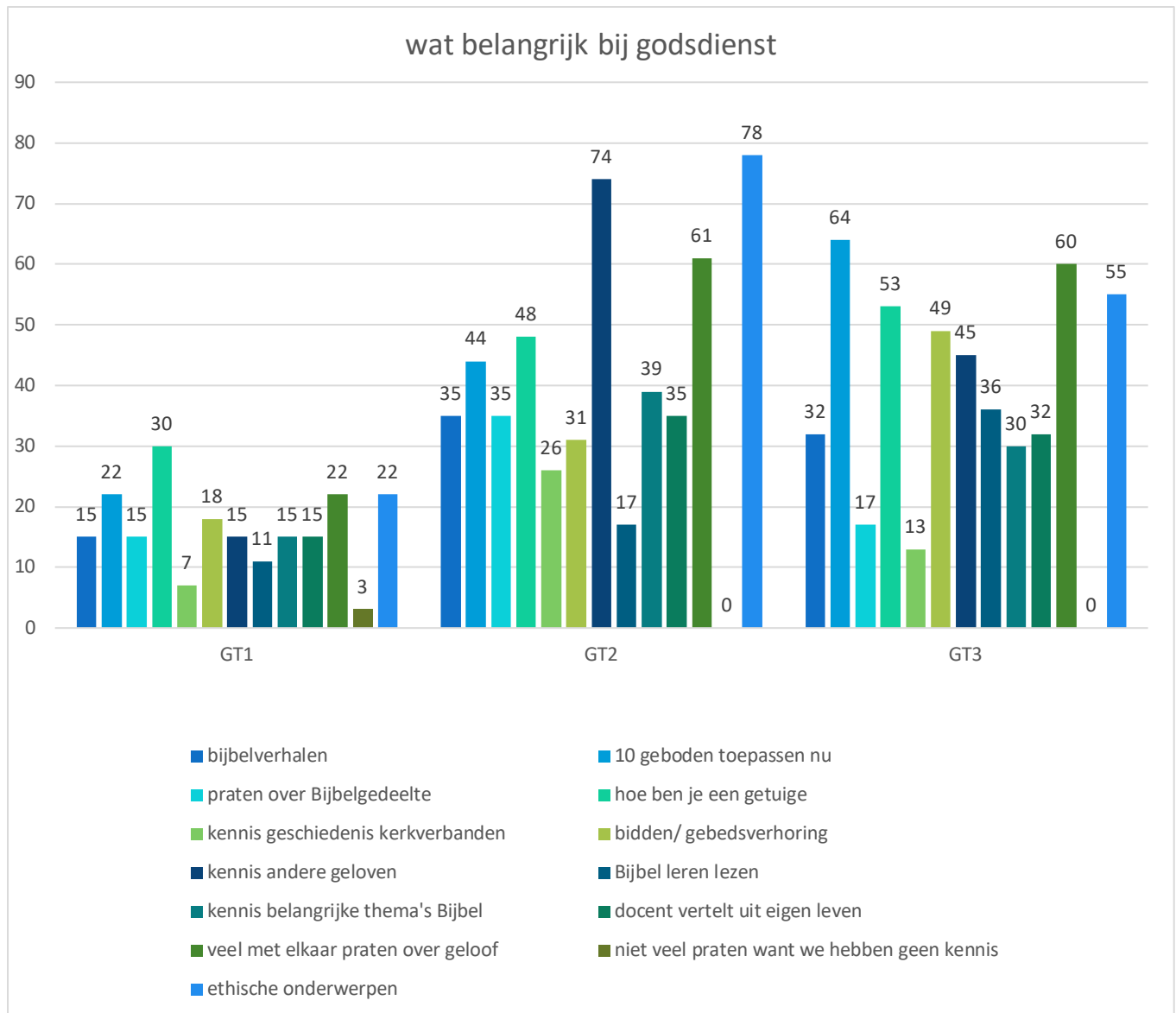
0 Bijbelkennis/ Bijbelverhalen	4 x	15%
0 hoe je de 10 geboden toepast in het leven nu	6 x	22%
0 Praten over een Bijbelgedeelte	4 x	15%
0 Hoe je een getuige bent van God	8 x	30%
0 Kennis van de geschiedenis van al onze kerkverbanden	2 x	7%
0 les over bidden, hoe je moet bidden, gebedsverhoring	5 x	18%
0 kennis van andere geloven	4 x	15%
0 bijbel leren lezen	3 x	11%
0 kennis van wat we precies geloven; belangrijke thema's in de Bijbel	4 x	15%
0 docent die vertelt uit zijn/ haar eigen leven met God	4 x	15%
0 veel praten met elkaar over het geloof	6 x	22%
0 Niet veel praten met elkaar, want we hebben te weinig kennis	1x	3%
0 ethische onderwerpen (abortus, orgaandonatie, milieu, rijkdom/ armoede enz.)	6 x	22%

GT2

0 Bijbelkennis/ Bijbelverhalen	8x	35%
0 hoe je de 10 geboden toepast in het leven nu	10x	44%
0 Praten over een Bijbelgedeelte	8x	35%
0 Hoe je een getuige bent van God	11x	48%
0 Kennis van de geschiedenis van al onze kerkverbanden	6x	26%
0 les over bidden, hoe je moet bidden, gebedsverhoring	7x	31%
0 kennis van andere geloven	17x	74%
0 bijbel leren lezen	4x	17%
0 kennis van wat we precies geloven; belangrijke thema's in de Bijbel	9x	39%
0 docent die vertelt uit zijn/ haar eigen leven met God	8x	35%
0 veel praten met elkaar over het geloof	14x	61%
0 Niet veel praten met elkaar, want we hebben te weinig kennis	0x	0%
0 ethische onderwerpen (abortus, orgaandonatie, milieu, rijkdom/ armoede enz.)	18x	78%

GT3

0 Bijbelkennis/ Bijbelverhalen	15x	32%
0 hoe je de 10 geboden toepast in het leven nu	30 x	64%
0 Praten over een Bijbelgedeelte	8 x	17%
0 Hoe je een getuige bent van God	25x	53%
0 Kennis van de geschiedenis van al onze kerkverbanden	6x	13%
0 les over bidden, hoe je moet bidden, gebedsverhoring	23x	49%
0 kennis van andere geloven	21x	45%
0 bijbel leren lezen	17 x	36%
0 kennis van wat we precies geloven; belangrijke thema's in de Bijbel	14x	30%
0 docent die vertelt uit zijn/ haar eigen leven met God	15x	32%
0 veel praten met elkaar over het geloof	28 x	60%
0 Niet veel praten met elkaar, want we hebben te weinig kennis	0x	0%
0 ethische onderwerpen (abortus, orgaandonatie, milieu, rijkdom/ armoede enz.)	26x	55%

12B Waarom vind je dit belangrijk?

GT1 :

- Anders ga je niet naar de hemel

GT2

- Leer je het meest van (Bijbelkennis en gesprek)
- Uit werkboek werken wordt ik niet door geraakt, ik wil gesprek en discussie 3x
- Je moet dingen weten en zodat je door kennis dicht bij God kan komen misschien
- Omdat dit de praktijk van het leven is
- Discussie: leren verwoorden wat je gelooft (2x)

GT3

- Meer les over gebed
- Meer les hoe je leeft naar 10 geboden, hoe je in het geloof met alles omgaat
- Getuige zijn Bijbel lezen
- Andere kerkverbanden Kennis is belangrijk, dan weet je wat je moet zeggen
- Lastig hoe je de Bijbel moet toepassen in je leven als je de boodschap niet begrijpt
- Voorbereiden op het leven, weten wat je tegenkomt straks in de maatschappij

13 Werkvormen die voor mij helpend zijn met godsdienst zijn (je mag er meer aankruisen)

GT1

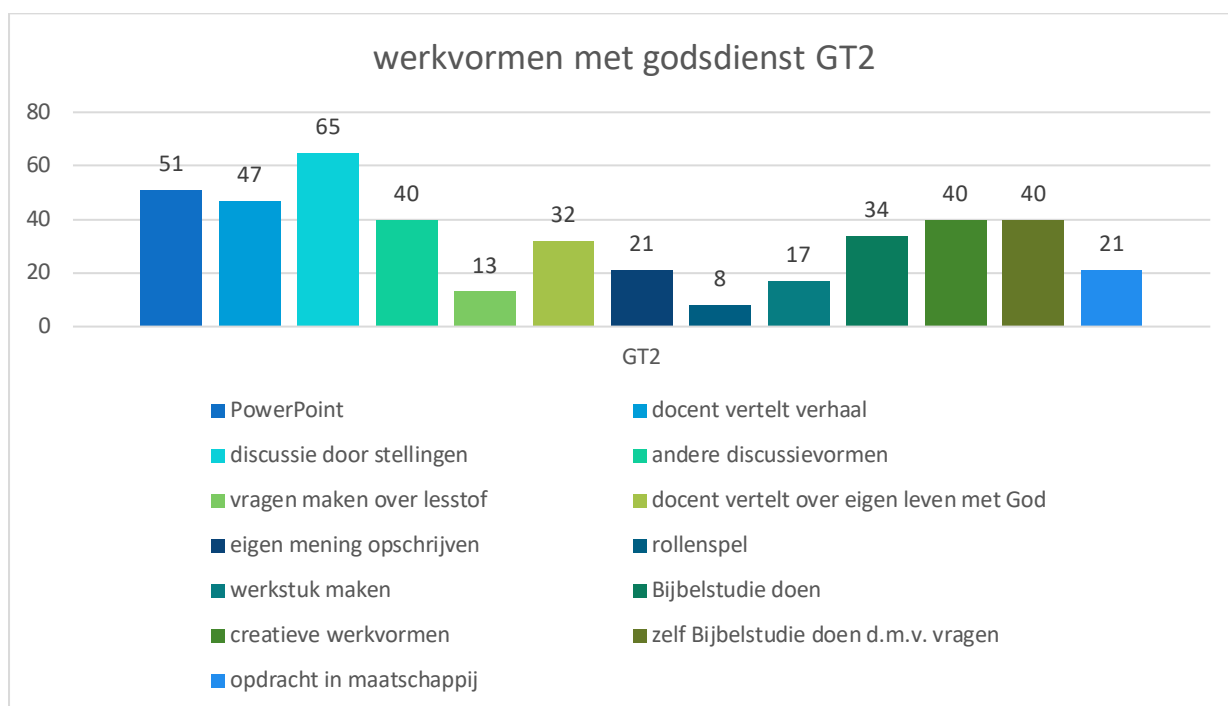
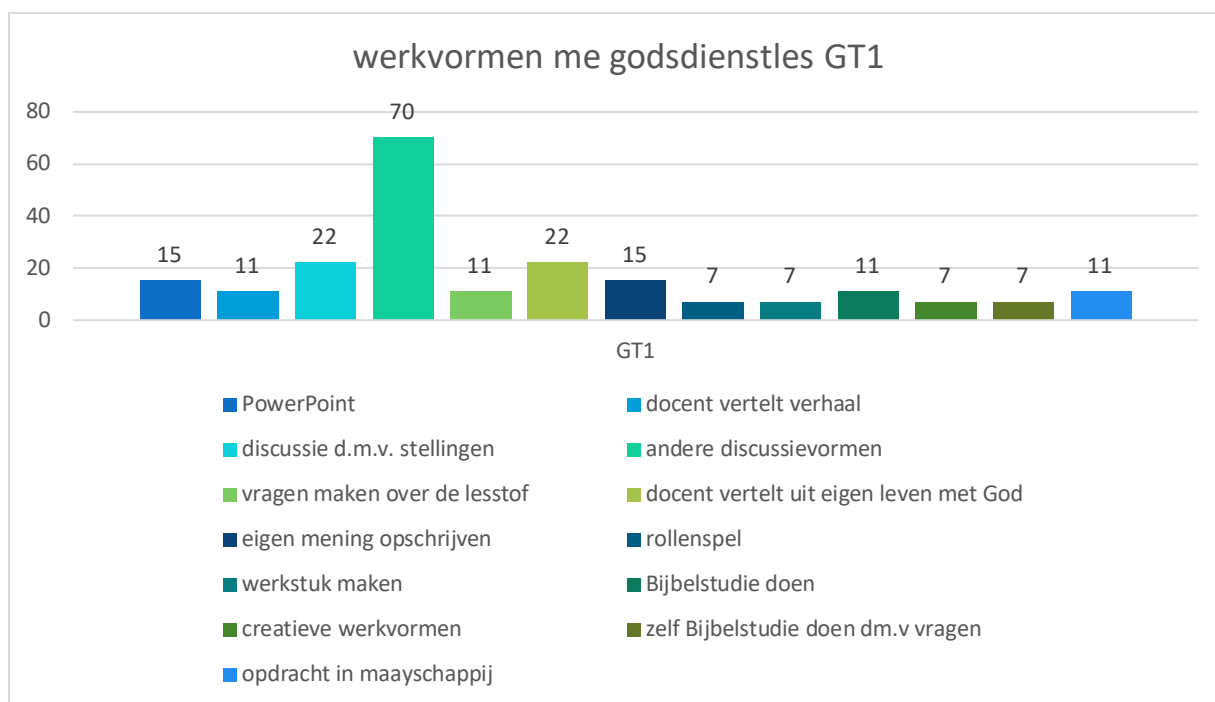
0 PowerPoint 4x	15%
0 vertellen van een verhaal door docent 3 x	11%
0 discussie over stellingen 6 x	22%
0 andere discussievormen 19 x	70%
0 Vragen maken om de stof nog een keer door te nemen 3x	11%
0 vertellen van docent over zijn/ haar eigen leven met God 6 x	22%
0 zelf mijn mening opschrijven over een bepaald onderwerp 4 x	15%
0 rollenspel 2x	7%
0 aan werkstuk werken in de klas 2x	7%
0 Bijbelstudie doen 3 x	11%
0 creatieve werkvormen 2 x	7%
0 Zelf door middel van vragen met de Bijbel bezig zijn. (zodat we steeds beter leren om zelf de Bijbel te lezen en te begrijpen) 2 x	7%
opdracht doen in de maatschappij, zodat we in contact komen met... 3x	11%

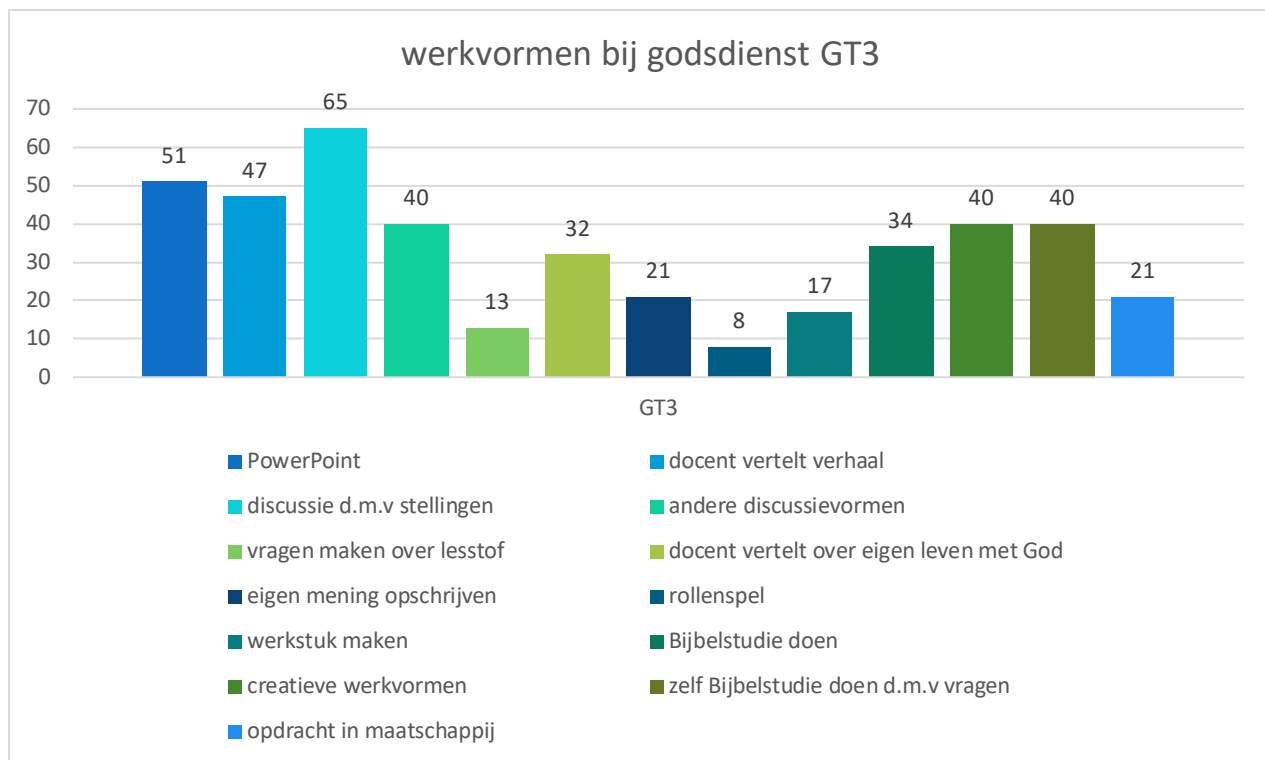
GT2

0 PowerPoint 8x	35%
0 vertellen van een verhaal door docent 12 x	52%
0 discussie over stellingen 19x	82%
0 andere discussievormen 11x	48%
0 Vragen maken om de stof nog een keer door te nemen 5x	22%
0 vertellen van docent over zijn/ haar eigen leven met God 8x	35%
0 zelf mijn mening opschrijven over een bepaald onderwerp 3x	13%
0 rollenspel 7x	30%
0 aan werkstuk werken in de klas 7x	30%
0 Bijbelstudie doen 3x	13%
0 creatieve werkvormen 11 x	48%
0 Zelf door middel van vragen met de Bijbel bezig zijn. (zodat we steeds beter leren om zelf de Bijbel te lezen en te begrijpen) 4x	18%
0 opdracht doen in de maatschappij, zodat we in contact komen met... 5x	22%

GT3

0 PowerPoint 24x	51%
0 vertellen van een verhaal door docent 22 x	47%
0 discussie over stellingen 31 x	65%
0 andere discussievormen 19x	40%
0 Vragen maken om de stof nog een keer door te nemen 6x	13%
0 vertellen van docent over zijn/ haar eigen leven met God 15x	32%
0 zelf mijn mening opschrijven over een bepaald onderwerp 10x	21%
0 rollenspel 4x	8%
0 aan werkstuk werken in de klas 8x	17%
0 Bijbelstudie doen 16x	34%
0 creatieve werkvormen 19x	40%
0 Zelf door middel van vragen met de Bijbel bezig zijn. (zodat we steeds beter leren om zelf de Bijbel te lezen en te begrijpen) 19x	40%
0 opdracht doen in de maatschappij, zodat we in contact komen met... 10x	21%

14 Kruis de onderwerpen aan waarover je met godsdienst meer zou willen leren

Onderwerp	GT1	GT2	GT3
Wie is God	18%	22%	34%
Bestaat God	22%	44%	6%
Hoe kan ik Hem kennen	15%	35%	55%
Wat betekent het dat Hij Vader genoemd wil worden	22%	17%	8%
Wanneer kan je Hem Vader noemen	26%	39%	19%
Jezus			
De betekenis van Zijn menswording, kruis en opstanding voor mij	3%	22%	21%
Wat doet Hij in de hemel	11%	48%	21%
Hoe regeert Hij, wat merk je er van	11%	39%	23%
Hij is God en mens, wat betekent dit, is dit belangrijk	22%	13%	23%
Hoe kan je delen in Zijn werk	11%	39%	23%
Hoe kan je Hem liefhebben en volgen in je leven?	18%	44%	51%
De Heilige Geest			
Werk van de Heilige Geest, wat houdt dit in	26%	61%	34%
De Heilige Geest wil in je wonen en werken. Hoe? Wat merk je er van?	18%	57%	30%
De vrucht van de Heilige Geest	22%	26%	32%
De gaven van de Heilige Geest, heb ik ook gaven?	7%	26%	32%
bekering			
Hoe kom je tot bekering	41%	70%	38%
Wat is bekering	7%	39%	17%
Hoe weet je dat je bekeerd bent	48%	74%	60%
geloven			
Wat is echt geloven	45%	65%	51%
Hoe weet je dat je een kind van God bent	41%	57%	34%
Wat zijn gevolgen van geloven	3%	31%	17%
Gebed			
Wat is echt bidden	15%	35%	25%
Hoe kan ik echt bidden	30%	57%	30%
Hoe weet je of God naar je luistert, kan je Hem ervaren	33%	39%	36%
Worden alle gebeden gehoord en verhoord	18%	17%	25%
Waarvoor mag je bidden	11%	-	13%
Wat moet je doen als God lijkt te zwijgen en veraf blijft	7%	31%	30%
Bijbel lezen			
Hoe doe je dit	7%	13%	13%
Ik snap de Bijbeltekst niet, hoe kan ik toch Bijbel lezen	7%	22%	12%
De Bijbel zeGT me niets, hoe kan dit veranderen	15%	13%	21%
Hoe spreekt God door de Bijbel tot mij, hoe merk ik dat	30%	52%	30%
Anders namelijk: verschillende Bijbelvertalingen	-	4%	-
De kerk			
Waarom moet ik naar de kerk gaan	26%	52%	35%
de kerk zeGT me niets, het doet me niet, ik word er niet aangesproken, waarom zou ik gaan	3%	-	6%
trouw zijn aan mijn eigen kerk, waarom eigenlijk?	18%	35%	30%
reformatorisch en evangelisch	22%	35%	47%

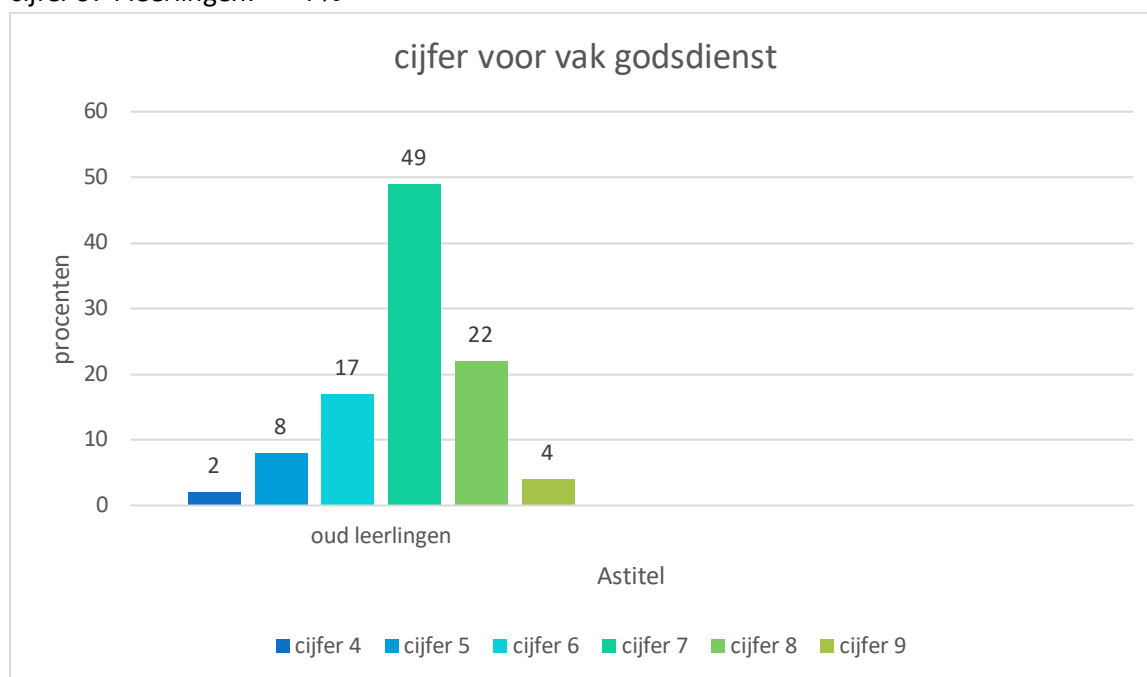
Getuige zijn			
Hoe kan je getuige zijn? Ik durf niet, ik weet niets te zeggen	18%	52%	25%
Hoe kan je duidelijk aan anderen je geloof uitleggen	41%	52%	47%
Wederkomst			
Wat staat erover in de Bijbel	41%	52%	42%
Hoe ben ik bereid	37%	65%	51%
Andere geloven			
Wat gelooft Islam	22%	17%	23%
Wat gelooft Islam, Boeddhisme, Hindoeïsme	30%	83%	55%
Hoe kan ik met andersgelovigen omgaan	26%	39%	49%
De sacramenten			
Wat is betekenis van de doop	15%	35%	30%
Kinderdoop, volwassendoop, overdoop	45%	52%	38%
Heilig Avondmaal	15%	17%	13%
Heilig leven			
Hoe leef ik volgens Gods wil, hoe ken ik Zijn wil en hoe leef ik er naar	26%	39%	28%
Heilig leven een mooi of een saai leven	26%	44%	28%
Heilig leven en de strijd tegen de zonde die in mij woont	18%	22%	34%
Media			
Sociale media	30%	48%	38%
Films en games	18%	48%	23%
Beïnvloeding van de media in mijn denken en doen	26%	39%	42%
Ethische onderwerpen			
orgaandonatie	26%	39%	45%
Godsleiding in mijn leven en de keuzes die ik maken moet	33%	48%	49%
Anders... gescheiden ouders	3%	-	-
Omgaan met elkaar			
Als christenen onder elkaar	33%	26%	28%
In de kerkelijke gemeente	15%	17%	6%
Met je vrienden én met hen die je niet aardig vindt	26%	44%	34%
Met mensen die heel anders denken en/ of geloven	18%	70%	42%
kerkgeschiedenis			
Duidelijke uitleg over ontstaan van alle kerkverbanden	15%	22%	21%
Luther en Calvijn	11%	13 %	4%
Kerk in de Middeleeuwen	22%	22%	13%
Hoe christendom in Europa en Nederland is gekomen	22%	39%	26%
Eerste christenen en geloofsvervolging	11%	17%	19%
Ontstaan van onze geloofsbelijdenissen (Heidelbergse Catechismus, Nederlandse Geloofsbelijdenis en Dordtse leerregels	11%	8%	19%

Bijlage 6 Uitslag enquête onder oud-leerlingen van VMBO

Uitslag enquête oud leerlingen: totaal 97 oud leerlingen van VMBO

1 Als je een cijfer moet geven voor hoe nu op godsdienst wordt gegeven op de Driestar welk cijfer geef je dan?

Cijfer 4: 2 leerlingen:	2%
Cijfer 5: 8 leerlingen	8%
Cijfer 6: 16 leerlingen:	17%
Cijfer 7: 46 leerlingen	49%
cijfer 8: 21 leerlingen:	22%
cijfer 9: 4 leerlingen:	4 %

B Waarom geef je dit cijfer? (wat vind je goed of niet goed? Wat vind je niet aansprekend of juist wel)

Mooie gesprekken gehad in GT4. Open gesprek (3x) Boeiende lessen 4x Ethiek is boeiend Interactief is fijn

Ze leggen alles uit (3x) Veel aandacht voor geloof en goed ingegaan op vragen

Filmpjes waren inspirerend en goed gekozen

Docent ging goed in op de stof 2x. Duidelijk uitleg 2x

LiGT aan de docent (3x)

Andere werkvormen kiezen (3x) Te theoretisch (5x) Saai (2x) Meer klaarstomen voor maatschappij bij GD (2x) Meer over andere gd Veel van het zelfde, Meer afwisseling in de lessen

Te weinig gesprek 5x Te weinig ruimte voor andere visie dan van de leraar zelf (3x)

Oppervlakkig (4x) Dieper op stof ingaan 3x

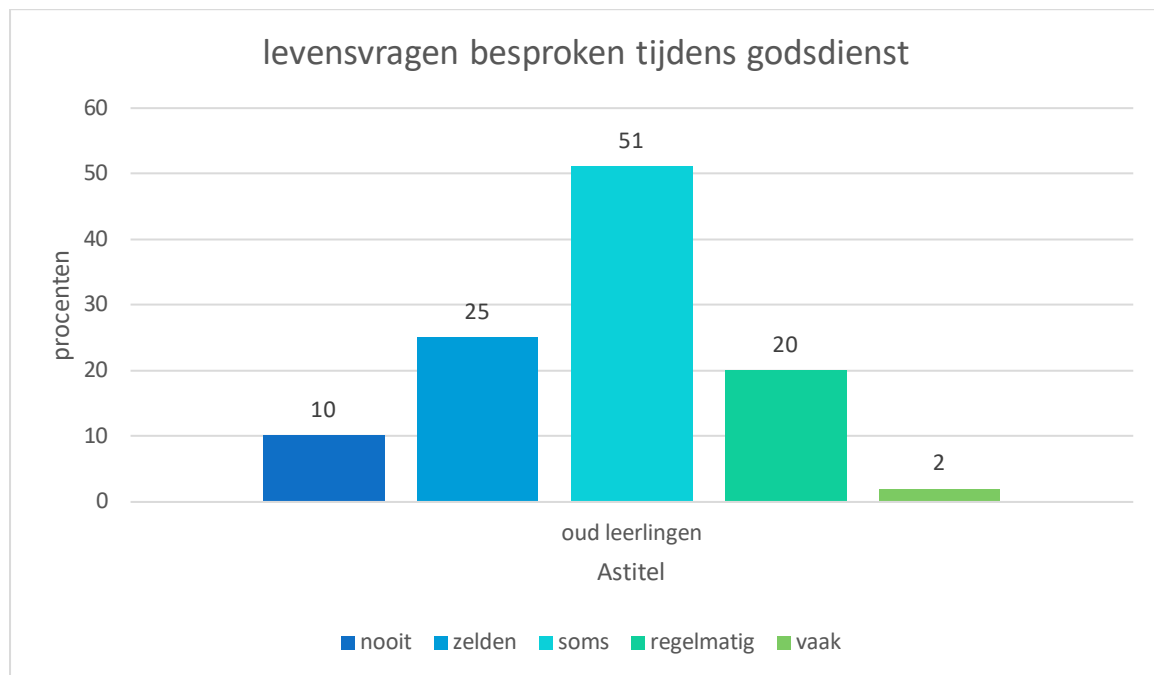
Meer voorbeelden uit onze tijd nemen

Onduidelijke lessen Te rumoerig in de lessen

Boek vond ik vreselijk! Veel te veel mening, laat het gewoon alleen bij feiten
 Gd vond ik indoctrinatie Mening werd aan je opgedrongen 2x

2 Worden tijdens de godsdienstlessen jouw levensvragen besproken?

0 nooit 10x	10%
0 zelden 24x	25%
0 soms 49x	51%
0 regelmatig 19x	20%
0 vaak 2x	2%

2B Wat zijn de levensvragen waar jij mee zit, die je graag besproken zou willen hebben met gd?

Wat als je niet bekeerd bent en toch God niet wilt verloochenen en je wordt vermoord door islam?

Bekering, wanneer weet je dat je kind van God bent (2x)

Verschil tussen kennis en geloof

Waarom geloven wij, wat is het doel?

Wederkomst

Hemel en hel vragen

Wat is geloof voor mij?

Meer over geestelijk leven en minder over onderwerpen als popmuziek

Scheppingsvragen

Christelijk geloof absolute waarheid??

Bestaat God, hoe kan ik dit zeker weten(4x)

Hoe kan je ongelovige over God vertellen of iets over Hem uitstralen 4 x

Hoe aanpakken als je naar andere school gaat waar men niet gelooft

Hoe blijf ik staande in maatschappij

Film en muziek en Sociale media (2x)

Praktisch toepassen van Bijbel (6x)

EO jongerendag

Ethiek was mooi, maar te weinig. Hoe maak je keuzes met God

3 De godsdienstlessen zijn vooral gericht op..

0 kennis in je hoofd 58x

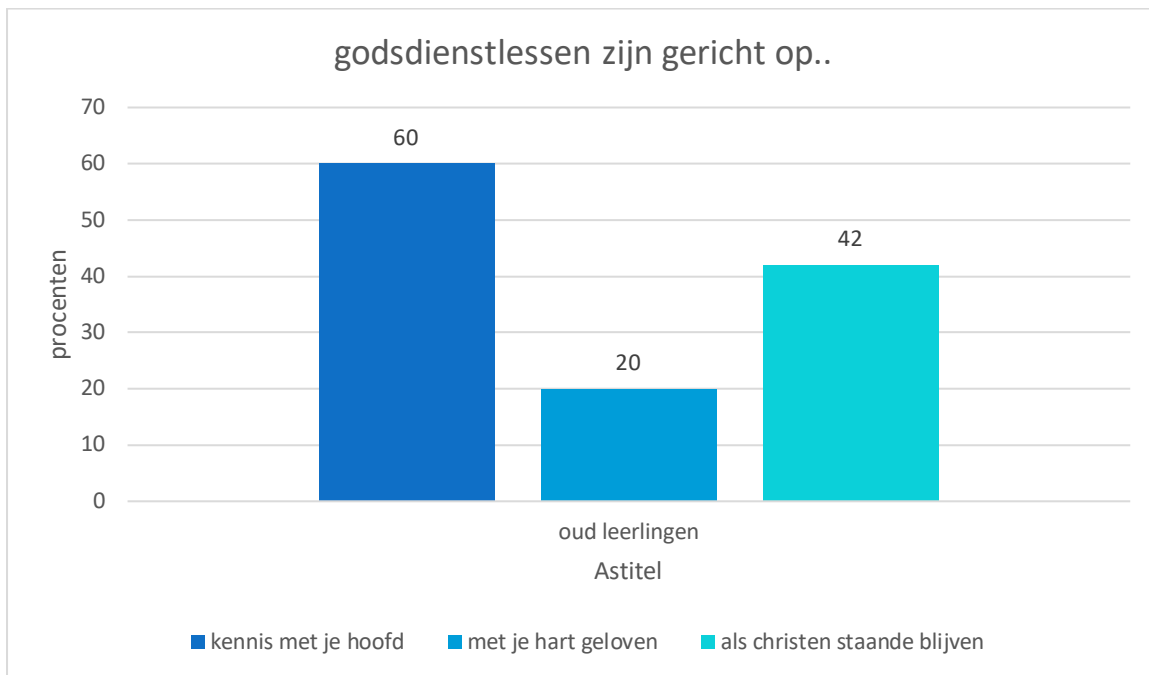
60%

0 dat je in je hart ook werkelijk gelooft 19 x

20%

0 dat je staande kunt blijven straks later in de maatschappij als christen 41x

42%

3b Dit vind ik goed/niet goed, omdat

1 is goed, je hebt het ook nodig (6x) Daarvoor zit je op school

1 alleen is niet goed, moet persoonlijk worden (14x) Hart wordt gemist en daar gaat het om (3x)

2 is belangrijk, je moet echt gaan geloven. Toepassing versterkt persoonlijk geloof (3x)

Meer aandacht voor 2 en 3. 4x

Saai

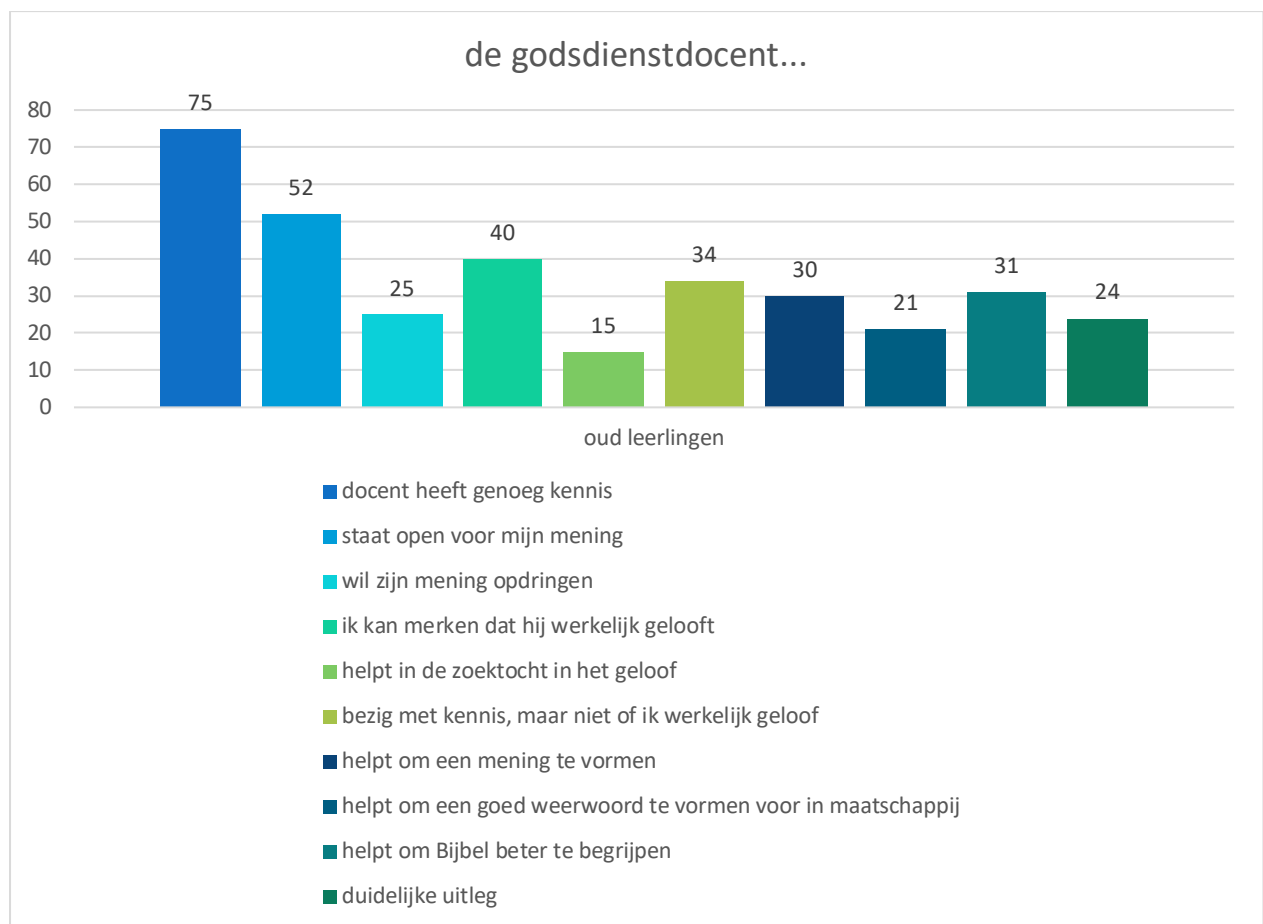
Te diep op stof in gegaan

3 is goed, omdat je je geloof moet uitleggen (was aandacht voor) (5x)

Mening vormen ethische zaken en leren verwoorden (2x)

4A Wat vind je van de godsdienstdocenten die je hebt gehad op het Driestarcollège? (je mag meerdere rondje aankruisen)

1 Hij (of zij) heeft veel/ genoeg kennis	73 x	75.3%
2 Hij staat open voor mijn mening	50x	51.6%
3 Hij wil zijn mening aan mij opdringen	24 x	24.8%
4 Ik kan merken dat hij werkelijk gelooft	39 x	40.2%
5 Hij doet zijn best om mij te helpen in mijn zoektocht in het geloof	14 x	14.4%
6 Hij is veel bezig om mij alleen maar kennis bij te brengen en niet zo bezig of ik het nu zelf geloof	33 x	34 %
7 Hij helpt mij om mijn mening over allerlei zaken te vormen	29 x	29.9%
8 Hij helpt mij zodat ik een goed weerwoord kan geven als in de maatschappij moeilijke vragen over het geloof gesteld worden	20x	20.6%
9 Hij helpt mij om de Bijbel beter te leren begrijpen (door bijvoorbeeld oefeningen te doen met Bijbellezen/ Bijbelstudie)	30x	30.9%
10 Hij geeft goed en duidelijk les, met duidelijke uitleg	23x	23.7%

B Welke zinnen/ antwoorden van vraag 4a vind je belangrijk voor een godsdienstdocent. Schrijf de nummers van die zinnen op(het kan zijn dus dat je zinnen op gaat schrijven die je niet bij antwoord A hebt aangekruist... dan mis je dus wat bij de godsdienstdocenten op onze school. Prima, daar leren wij van)

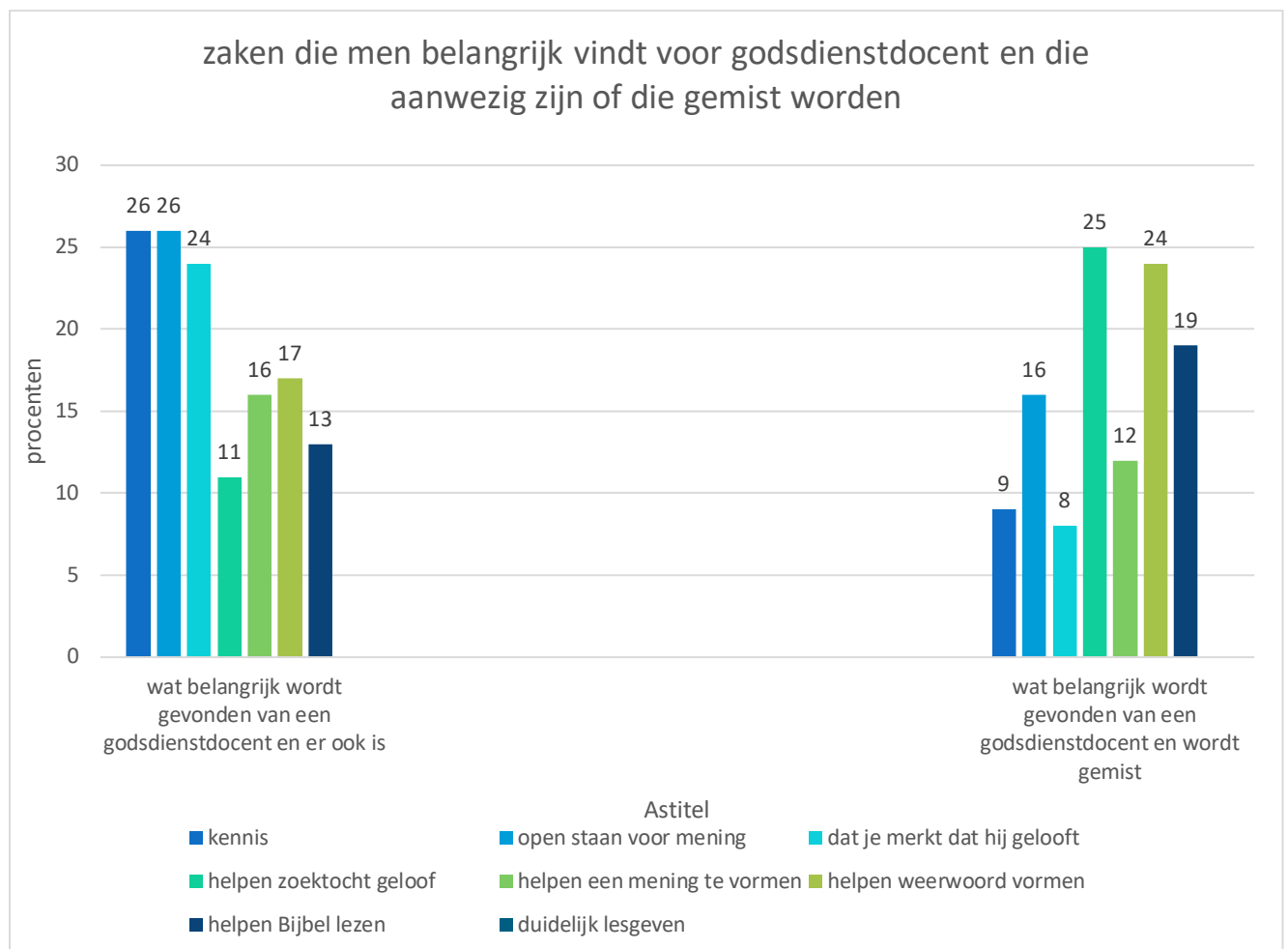
Belangrijk en aanwezig

1: 25x	26%
2: 25x	26%
4: 22x	24%
5:10 x	10%
7: 15x	16%
8: 16x	17%
9:12x	13%

belangrijk en gemist

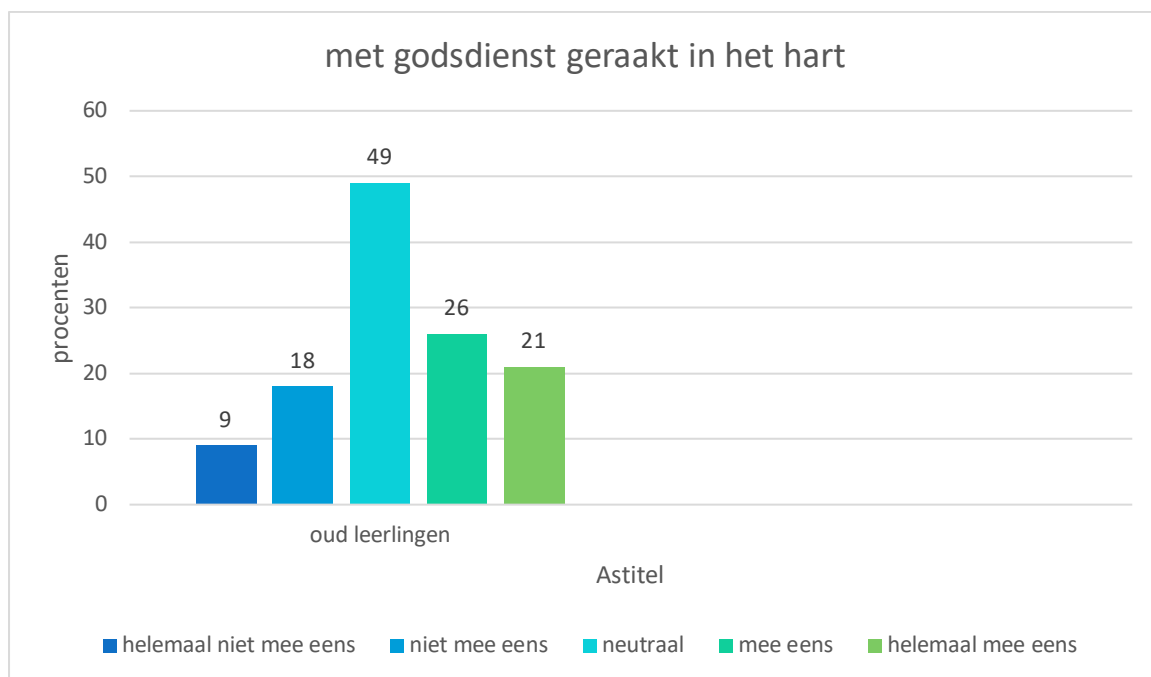
1: 9 x	9 %
2: 15x	16 %
4: 8 x (had ik echt gewild	8 %
5: 24x	25 %
7:12 x	13 %
8: 23 x	24 %
9: 18x	19 %

Passie is belangrijk, meer persoonlijk. Niet alleen boek volgen (3x) interactie

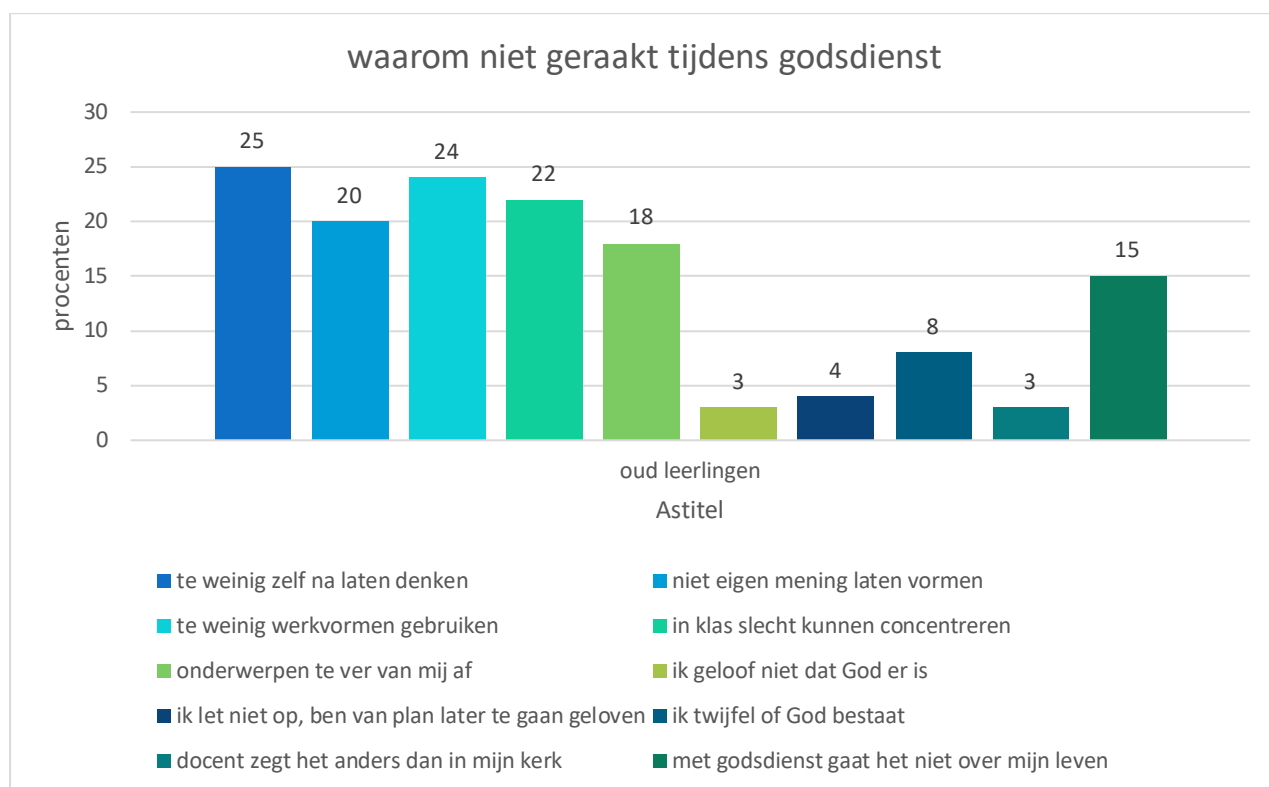
5 Met godsdienst wordt weleens mijn hart geraakt (maak rondje zwart)

0	1 helemaal niet mee eens	9 x	9 %
0	2 niet mee eens	17 x	18 %
0	3 neutraal	47 x	49 %
0	4 mee eens	25 x	26 %
0	5 helemaal mee eens	2 x	2 %

6 Dit komt doordat ...(je mag meerdere rondjes aankruisen)

0 de docent mij te weinig zelf laat nadenken	24 x	25 %
0 De docent mij niet een eigen mening laat vormen	19x	20 %
0 de docent te veel praat en te weinig werkvormen gebruikt	22 x	24 %
0 doordat ik in een klas mij slecht kan concentreren	21x	22%
0 Door de onderwerpen, ze staan te ver van mij af	17x	18 %
0 ik niet geloof dat God er is	3 x	3 %
0 ik let zelf niet op, ik ben van plan pas later te gaan geloven, niet nu	4x	4 %
0 ik twijfel of God bestaat	8x	8%
0 Wat de docent zeGT is heel anders dan wat men in onze kerk zeGT	3x	3 %
0 het met godsdienst niet over mijn leven gaat	14x	15 %

7 Bij welk onderwerp of wat voor soort les werd je hart geraakt?

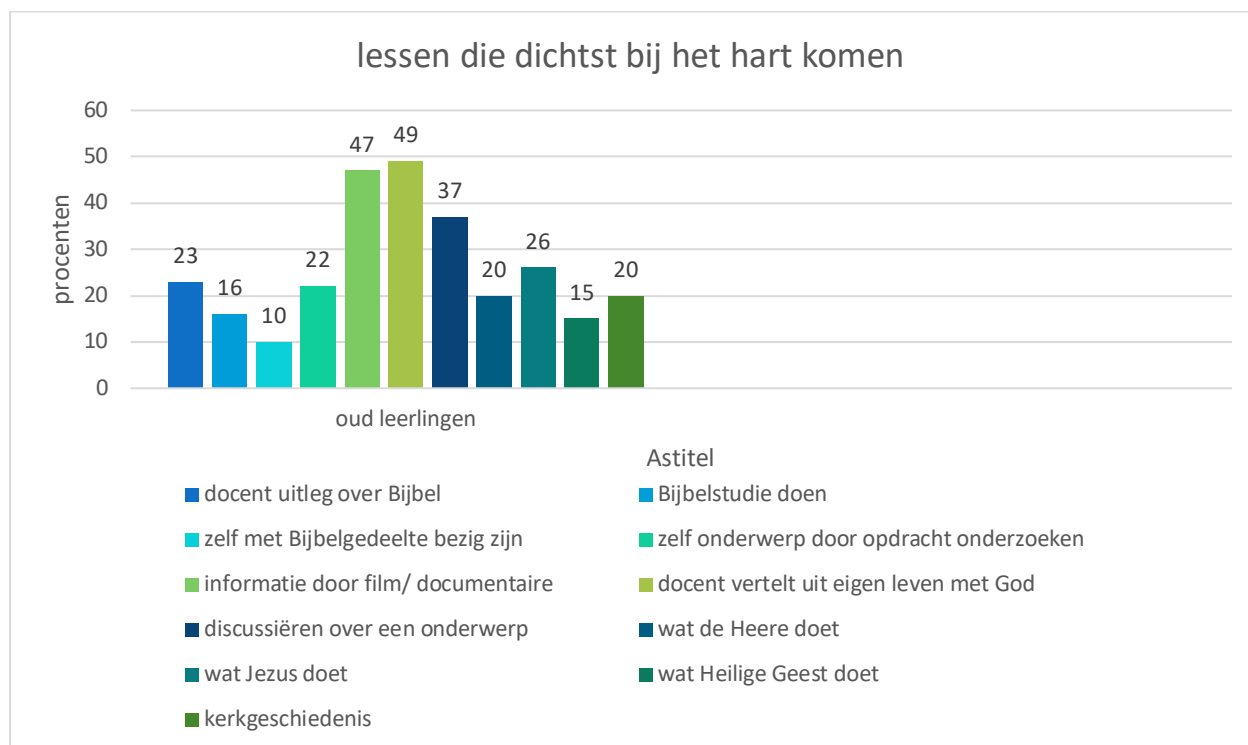
- Als het over Jezus en Zijn werk ging (4x)
- Als je persoonlijk ging onderzoeken wat je vond
- Als het over persoonlijk geloof ging Gods genade
- Filmpje over christenvervolging: hoe sterk ze in geloof zijn (6 x)
- Gesprekken in kleine groepjes. Discussie is fijn
- Als het echt over zalig worden gaat
- Muziek
- Over wederkomst (3x)
- Over lijden is toepasselijk in mijn leven
- Als over Gods liefde ging en docent vertelde waargebeurde verhalen
- Bij ethische onderwerpen, vind ik belangrijk

7B Wat kwam er binnen in je hart?

- Blijdschap en verdriet
- De liefde van God, dat Hij voor mij zorGT
- Wonder dat we in vrijheid ons geloof mogen beleven en Gods woord lezen en horen 2x
- Mijn zonden
- Ik moet geloven
- Verhaal van bekering docent maakte indruk op me
- Leven met God is goed, vrede en zekerheid 2x
- Dat God dit voor mij over heeft, om mij te redden
- Eigen mening vormen over ethiek

8 Wat voor soort lessen komen het dichtst bij jouw hart? (je mag meerdere rondjes aankruisen)

0 Lessen waar de docent uitleg geeft over de Bijbel	22 x	23 %
0 Lessen waarin we Bijbelstudie doen in een groepje	17 x	18 %
0 Lessen waarin we zelf met een Bijbelgedeelte bezig zijn	10x	10 %
0 Lessen waarin we zelf aan een onderwerp werken doordat een opdracht werd opgegeven	21x	22 %
0 lessen waar door middel van iets van film/ documentaire iets wordt vertelt	45x	47%
0 Lessen waarin de docent over zijn/haar eigen leven met God vertelt	47x	49 %
0 Lessen waarin gediscussieerd wordt over een onderwerp	36 x	37 %
0 Lessen waarin het over de Heere gaat en wat Hij doet	19x	20 %
0 Lessen waarin het gaat over de Heere Jezus en Zijn werk	25x	26 %
0 Lessen waarin het werk van de Heilige Geest centraal staat	14x	15 %
0 lessen waarin kerkgeschiedenis centraal staat, hoe God altijd voor Zijn kerk gezorgd heeft	19 x	20 %

9 Met godsdienst word ik klaar gemaakt om straks als een christen in de maatschappij te staan

1. Mee eens, 21x 22%
- B welke onderwerpen die besproken worden bereiden je goed voor?**
Geloof uit genade.

Andere geloven/ Atheïsme (3x)

Vergeving

Er zijn veel meningen besproken.

Praten over ethiek, moet meer, ook hoe je het uitlegt aan anderen die anders denken (5x)

Voor mezelf opkomen en mijn geloof verdedigen 2x

Christen worden

Moeilijke vragen over geloven behandelen

Wel gedaan, maar mening van docent stond centraal en over de mijne is niet gesproken (vloeken bijv.)

Mee oneens 38 x

39%

b. Welke onderwerpen mis je, die je wel besproken wilt hebben?

Praktische onderwerpen (3x) als wat doe je als er wordt gevloekt (2x)

Hoe we getuigen kunnen 4x. Dit werd pas echt op MBO behandeld

Hoe vertel je wat je gelooft, hoe leg je dit uit (6x)

Te veel theorie en geschiedenissen uit de Bijbel 4x

Geen aandacht voor atheïsme

Driestar is veilige bubbel, te weinig aandacht hoe je staande blijft. Ik heb te weinig mee gekregen om sterk in geloof te staan en er voor uit te komen. Te weinig gesproken over hoe christen in deze tijd

Te voorspelbare/ voor de hand liggende antwoorden, die in de praktijk niet werken (2x)

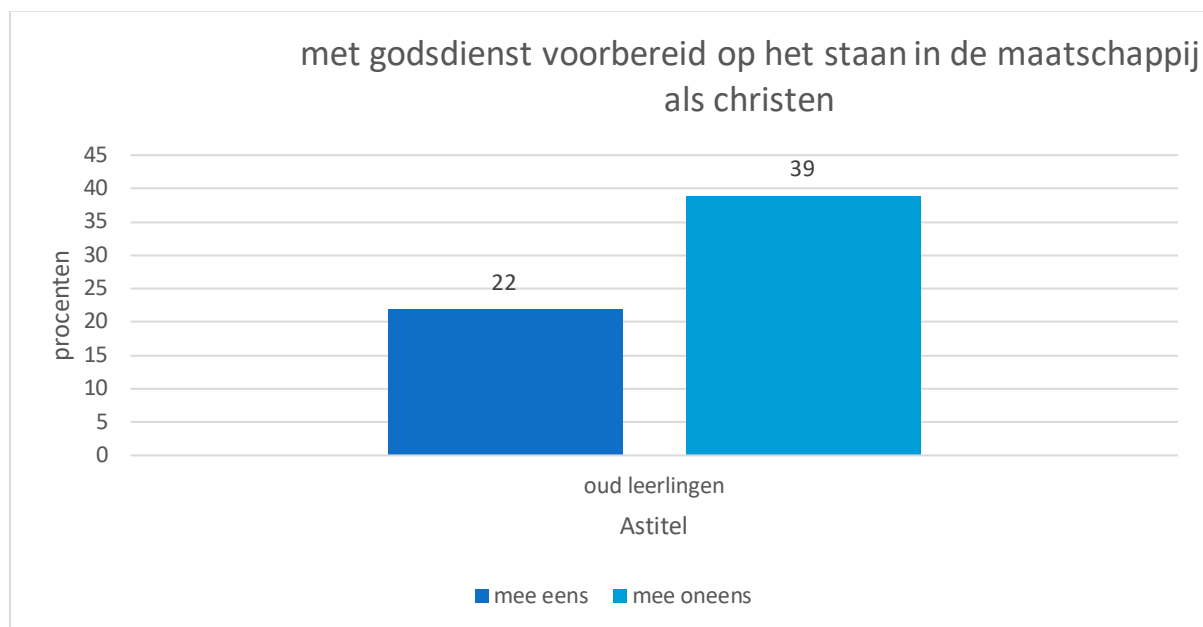
Meer rollenspel dat iemand ongelovige speelt

Waarom schepping en niet evolutie

Te weinig gespreksmomenten 5 x

Te weinig eigen mening vormen (3x)

Inhoudelijk Bijbel begrijpen moet meer

10 Ik vind het belangrijk dat we met godsdienst oefenen hoe je je geloof kunt verwoorden

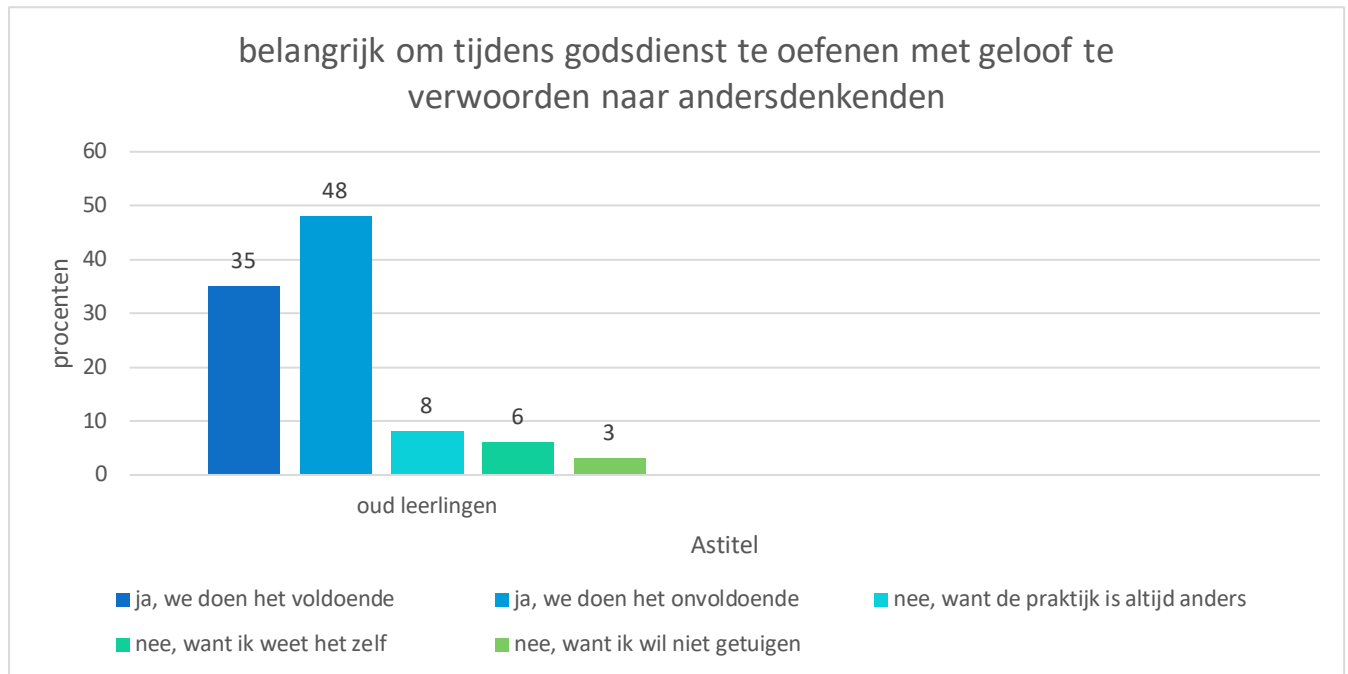
0 ja, en we doen het voldoende 34 x 35%

0 Ja, maar we doen het veel te weinig 46x 48%

0 Nee, want in de praktijk is het toch altijd anders 8x 8%

0 Nee, want ik weet dat zelf wel 5x 6%

0 Nee, want ik wil later niet over mijn geloof vertellen 3x 3%

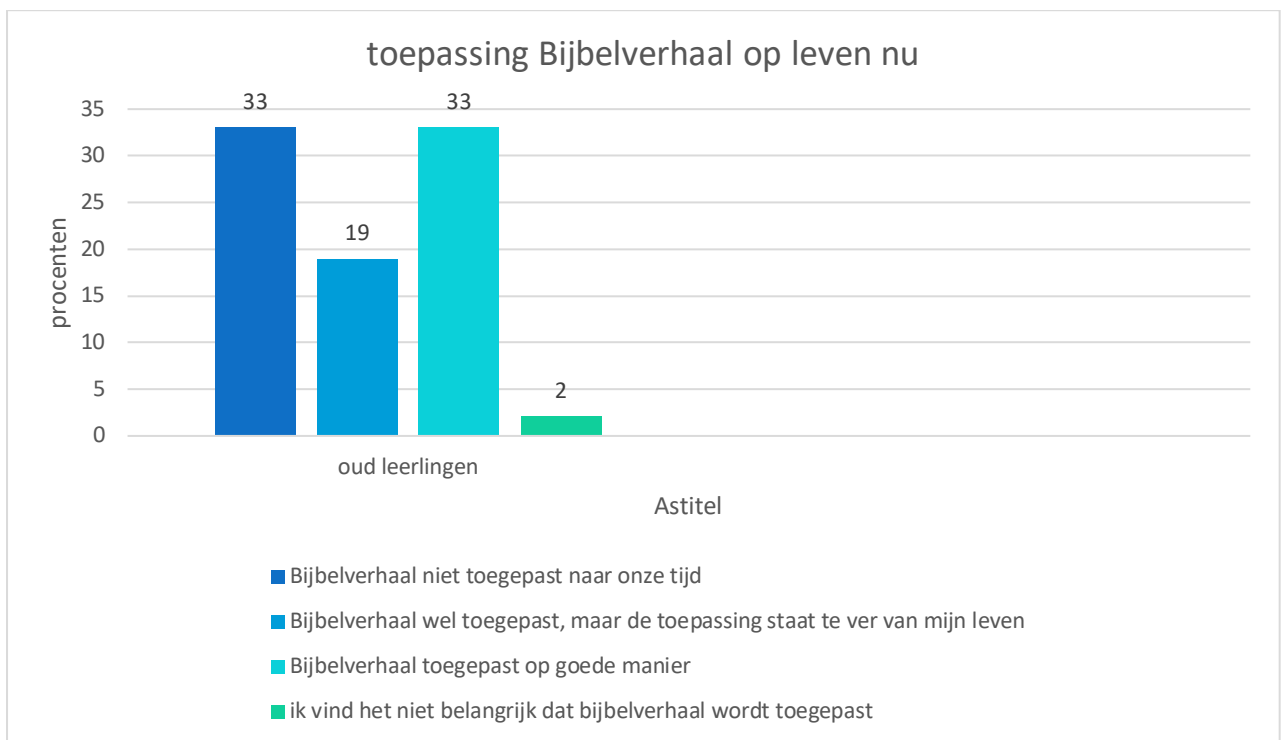
11 Tijdens godsdienst worden de Bijbelse geschiedenissen vertelt. Wordt daarbij vertelt hoe je het Bijbelverhaal in onze tijd kunt toepassen

0 Ik vind dit belangrijk, maar de docent vertelt alleen het verhaal en laat ons niet zien wat we vandaag met deze geschiedenis kunnen 32x **33%**

0 Ik vind het belangrijk en de docent probeert een toepassing te maken, maar ik heb er niet veel aan, want het staat toch te ver van mijn leven 18 x (toepassing waren niet concreet) **19%**

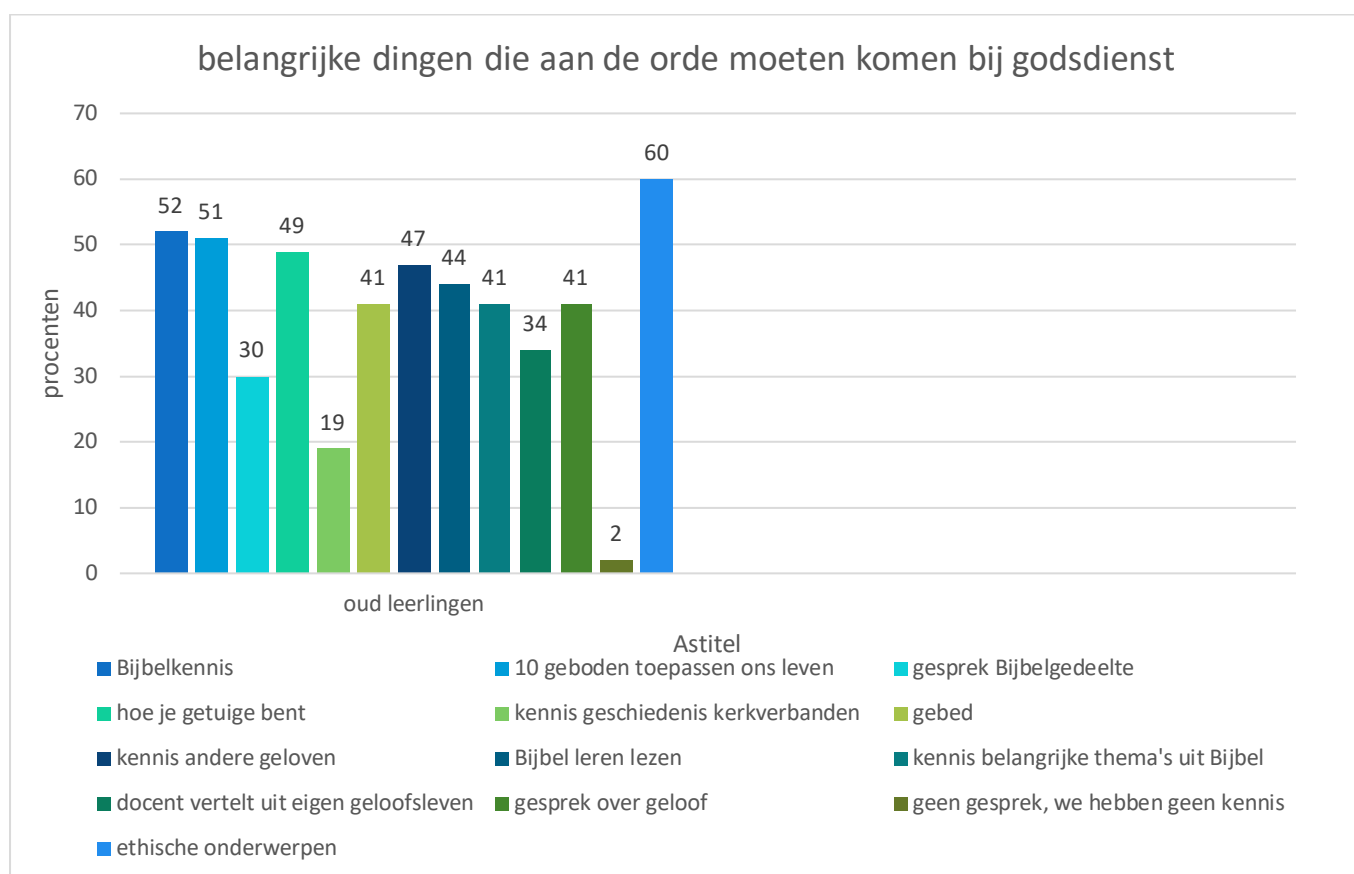
0 Ik vind het belangrijk en de docent leert ons hoe we in ons leven deze geschiedenis kunnen toepassen, ik leer ervan 32 x **33%**

0 . Ik vind het niet belangrijk want.....ik heb het er weinig over. Het spreekt voor zichzelf, soms leer je ervan, soms verwonder je erover **2%**

12 Kruis aan wat je belangrijk vindt met godsdienst (je kunt natuurlijk meer rondjes aankruisen)

0 Bijbelkennis/ Bijbelverhalen	50x	52%
0 hoe je de 10 geboden toepast in het leven nu	49x	51%
0 Praten over een Bijbelgedeelte	29x	30%
0 Hoe je een getuige bent van God	47x	49%
0 Kennis van de geschiedenis van al onze kerkverbanden	18x	19%
0 les over bidden, hoe je moet bidden, gebedsverhoring	40x	41 %
0 kennis van andere geloven	45x	47%
0 bijbel leren lezen	43x	44%
0 kennis van wat we precies geloven; belangrijke thema's in de Bijbel	40x	41%
0 docent die vertelt uit zijn/ haar eigen leven met God	33x	34%
0 veel praten met elkaar over het geloof	40 x	41%
0 Niet veel praten met elkaar, want we hebben te weinig kennis	2x	2%
0 ethische onderwerpen (abortus, orgaandonatie, milieu, rijkdom/ armoede enz.)	58 x	60 %

12B Waarom vind je dit belangrijk?

Hoe sterker in (seculiere) maatschappij. Beter leren verwoorden van wat je gelooft.

Mening van anderen: dan weet je hoe anderen denken (2x) en van andere geloven, zodat je kunt antwoorden. Discussie helpt je mening vormen 4x

Heb te weinig kennis over Bijbel en 10 geboden, dan kan je God niet vinden (2x)

Kennis is sterke basis. Maar verdieping van geloof is ook nodig

Toepassen dagelijks leven (3x) Kennis toepassen onze tijd, dan heb je er iets aan (2x)

Passie van docent is belangrijk. Geloof van docent is belangrijk, heb ik niet gezien, dat miste ik

13 Werkvormen die voor mij helpend zijn met godsdienst zijn (je mag er meer aankruisen)

0 PowerPoint 49x	51 %
0 vertellen van een verhaal door docent 38 x	39%
0 discussie over stellingen 59 x	61%
0 andere discussievormen 27 x	28%
0 Vragen maken om de stof nog een keer door te nemen 16x	17%
0 vertellen van docent over zijn/ haar eigen leven met God 28x	29%
0 zelf mijn mening opschrijven over een bepaald onderwerp 20x	21%
0 rollenspel 18x	19%
0 aan werkstuk werken in de klas 18x	19%
0 Bijbelstudie doen 20x	21%
0 creatieve werkvormen 16x	17%
0 Zelf door middel van vragen met de Bijbel bezig zijn. (zodat we steeds beter leren om zelf de Bijbel te lezen en te begrijpen) 19x	20%
0 opdracht doen in de maatschappij, zodat we in contact komen met...	12x 13%

